ALFRED WAGA

EESTI KUNSTI AJALUGU

I

MIT EINEM DEUTSCHEN REFERAT:
KUNSTGESCHICHTE ESTLANDS I

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KUNSTI AJALUGU I

ALFRED WAGA

EESTI KUNSTI AJALUGU

ESIMENE OSA:

KESKAEG

MIT EINEM DEUTSCHEN REFERAT:

KUNSTGESCHICHTE ESTLANDS I MITTELALTER

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTU 1932

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1932: 0598

5721
A-8312

E. K-Ü. „POSTIMEHE“ TRÜKK, TARTUS

EESSÕNA.

Mõistet e e s t i k u n s t on seni tarvitatud üksnes eesti rahvusest kunstnikkude loomingu nimetusena (alates pealegi vaid rahvusliku ärkamisaja kunstnikupõlvega), kõigele muule, mis on sündinud kujutavate kunstide alal eestlaste maal kogu ajaloolise aja kestel, järjekindlalt omistades b a l t i k u n s t i nimetust ning seda vaadeldes mingi võõra, väljaspool eesti kunstiajalugu seisva nähtusena. See vaade, sündinud ajal, mil eestlased ühena paljudest vähemusrahvustest kuulusid suure Venemaa mitmetõulise ja -keelelise rahvastiku hulka ning mil põline eestlaste maa moodustas osa Vene Balti provintsidest, oli mõnel määral kohane ja vahest põhjendatudki omakultuuri taotlusjärgul enne iseseisva Eesti riigi rajamist. Ta oli tingitud rahvusliku omapära alalhoiu instinktist, mis sundis — võib olla enam ebateadlikult kui teadlikult — eralduma võõrapärasest mineviku kunstiloomingust, ning tahtest ja tarbest o m a kunsti järgi sõna kitsamas tähenduses, r a h v u s l i k u k o o l i järgi kunstide alal.

Nüüd, mil rahvuslik kool eesti kujutavates kunstides on saanud endastmõistetavaks tõsiasjaks, mil eesti rahvas on i s e oma loova kultuuri iseloomu ja arengusuuna määrajaks, on saanud möödapääsemata vajaduseks ka ümberorienteerumine suhtumises maa mineviku kunstiloomingusse — lähenemine sellele üldtunnustatud kunstiajalooliste põhimõtetega, viimaste laiendamine ka sellele. On aeg aru saada, et nn. balti kunsti — niipalju kui ta on seotud meie maaga — ei saa eraldada, välja jätta eesti üldisest kunstiajaloost, et kõik, mis on sündinud aegade kestel kunstide alal meie kodumaal, kuulub kõige pealt e e s t i kunstiajaloosse, ükskõik kes ka olid selle loomingu kandjateks. See moodustab vaid vanema, kestuselt ulatuslikuma, võõrapärase e r i j ä r g u — balti kunstiperioodi — meie kunstide arenguloos. Eraldada seda kunstnikkude rahvuse alusel ei saa juba üksnes sellepärast, et nn. balti kunsti kandjateks — igatahes meie maal — ei olnud, nagu see ikka enam ja enam selgub lähemal uurimisel, kaugeltki üksi võõrad — sakslased, rootslased ja teistesse rahvustesse kuuluvad

loovad jõud, vaid et alates juba võrdlemisi varasest keskajast koos nendega kunstide alal teotsesid ka eestlased. Neil kaalutlustel ongi autor käesoleva teose, mis käsitleb üldist kunstide arengut Eestis ajaloolise aja algusest kuni meie päevini, ilma igasuguse kõrvalmärkuseta nimetanud *Eesti kunsti ajalooks*.

Mis puutub balti kunsti mõistesse enesesse, siis oleks ekslik järeldada, et see eelmärgitud ümberorienteerumise tõttu eesti kunsti mõiste ulatuses saaks kunstiajalooliselt üleliigseks või tarbetuks. Haarates territoriaalselt kogu Ida-Baltikumi, s. o. nüüdsete Eesti ja Läti vabariigi maa-ala kunstiloomingu kuni eesti ja läti rahvusliku kooli võrsumiseni kunstide alal, peab ta loomulikult püsima jääma mõlema maa põhijoontes ühtlasilmelise võõrapärase kunstijärgu — balti kunstiperioodi — loomingu *üldnimetusena*. Seejuures ei tohi aga unustada, et mõiste balti kunst omab veel teise, kaugelt ulatuslikuma tähenduse, mis haarab terve nn. *Balti-Põhja-ala* kunsti, s. o. kogu kunstiloomingu keskaegsel kunstigeograafilisel ühikul, mille kujundavad, õigemini kujundasid Balti merd ümbritsevad maad — Põhja- ja Loode-Saksamaa, Taani, Rootsi, Soome ja Baltimaad umbes tänapäeva Eesti ja Läti territooriumi ulatuses. Neil maadel, nagu seda on tõestanud eriti rootsi kunstiteadlaste, eeskätt J. Roosval'i uurimused paaril viimasel aastakümnel, kandis kunstiloming XII sajandist kuni XVI sajandi alguseni ühtlast iselooomu ning arenes tihedas seoses, ühises suunas ja ühistel, õige tähtsal määral vastastikustel mõjustustel. Balti keskaegne kunst sõna kitsamas, territoriaalselt ainult Ida-Baltikumiga piirduvas tähenduses osutub seega tänapäeva kunstiteaduse seisukohalt üheks kindlapiirdeliseks lüliks mainitud suure kunstiterritooriumi kunstiavaldiste ahelikus ning pole sisuliselt kuidagiviisi vaadeldav ei Saksa ega ka mõne teise Balti mere äärse maa koloniaalkunstina, kuigi ta areng alguses — XIII ja XIV sajandil — sündis mitmeti koloniaalolukorrale vastavates eritingimustes. Viimased kaovad aga juba keskaja lõpupoolel ning balti kunsti hilisemal, kuni eesti ja läti rahvusliku kunsti sünniajani küündival järgul ei või nad enam üldse tulla kõne alla.

*

Käesoleval teosel, mis vastavalt kolmele suurele kunstiarengulisele üldjärgule on jaotatud kolmeks eriosaks — Keskaeg (ca 1220—1550), Renessansi- ja barokkaeg (ca 1550—1780) ja Uuem aeg (alates umb. 1780) — ei ole eelkäijat, kui mitte lugeda W. Neumanni 1887. aastal ilmunud esikteost *Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland* — ainukest teost, mis vahest ehk mõnel määral võiks sellena vaadeldav olla. Ent kõnelemata selle vägagi kokkuvõtliku

raamatu teissugusest sisulisest ulatusest, — ta haarab ju mitte üksi Eesti, vaid ka Läti ala kunsti, — ei saa teda tänapäeva kunstiteaduse seisukohalt enam peaaegu sugugi arvestada. Olles esimeseks, oma aja kohta küllaltki tähelepandavaks katseks ülevaadet anda balti kunstist XII kuni XVIII sajandi lõpuni, ühtlasi üheks kõige esimeseks balti kunsti käsitlevaks teoseks üldse, iganes ta juba paarikümne aasta kestel, ümberlükatuna, õiendatuna ja arendatuna paljudes nii kitsama kui laiema ulatusega küsimustes juba W. Neumanni enese järgnenud uurimuste poolt. Hiljem aga, võib olla just W. Neumanni kogemuste järgi, ei ole keegi balti kunstiteadlastest enam söandanud asuda ei säärase üldise ega ka ainult Eesti või Läti ala kunsti käsitleva teose koostamisele ning järgnenud uurimused, ehkki suuremalt osalt märksa üksikasjalisemad, sisutihedamad ja põhjalikumad, on piirdunud vähemate ülesannetega, peamiselt üksikküsimustega ning üksikute kunstialade, resp. nende harude käsitlusega mõne stiiliperioodi ulatuses, lisaks mõned leksikograafilised ja linnakunstiloolised teosed. Nii on allakirjutanul, ette võttes *Eesti kunsti ajaloo* koostamist, asuda tulnud õieti uudse ülesande teostamisele.

Mitmesugustest raskustest, mille ette see ülesanne seadis autori, nõuab tähtsaimana esmajoones nimetamist seniste uurimuste vähesus, lüngalisus ja piiratud ulatus, mis tõttu nad kokkuvõttes ühegi ajastu, ühegi stiiliperioodi ega ühegi kunstiala kohta ei anna vähegi tervikulise ülevaate saamiseks vajalist materjali, isegi mitte stiiliperioodide kestuse lähemaks määritluseks. Neid lünke, neid tühikuid on tulnud täita, selleks vastavaid täiendavaid uurimisi ette võttes, ning rööbiti loomulikult kriitiliselt läbi töötada ka kogu seni ilmunud asjaomane, paiguti oma nii deskriptiivses kui sünteetilises osas mitmeti väga pealiskaudne ja ebatäpne kunstiajalooline kirjandus. Seejuures on tööd tunduvalt raskendanud veel seniste uurimuste enamiku teissugune, m e i e kunstiajaloo käsitusele vastuvõtmatu lähtekoht, nimelt eesti, resp. balti kunsti vaatlemine Saksa, mõnel üksikjuhul ka Rootsi kunstiekspansiooni seisukohalt, pealegi mitte alati küllaldase erapooletusega. See on nõudnud ümberorienteerumist nii mõneski meie kunsti balti perioodi arenguga seotud põhiküsimuses, kõnelemata vähematest üksikprobleemidest.

Omast kohast on raskusi teinud ka eestikeelse kunstiajaloolise terminoloogia kujunematus. Ainus juhis sel alal, Akadeemilise Kirjandusühingu 1927. aastal ilmunud *Kunstiajaloo oskussõnastik* pakub ulatuslikumaks teoseks liiga vähese sõnadevaliku, pealegi osutub neist suur osa tarvitamiskõlbmatuks kas ebatäpsuse tõttu mõiste edasiandmises või oma liigse kunstlikkuse ja ilmetuse tõttu. Nii on autoril tulnud juure soetada rida eesti keeles seni

puudunud kunstiajaloolisi oskussõnu, niisama uutega asendada paljud ebakohased. Seejuures peab autor siiski möönma, et teoses kasutatud nii uutest kui vanadest oskussõnadest mõnegi peale vaadata tuleb kui ajutisele, mille asendamine tulevikus paratamatu. Et lugejal ei tekiks raskusi tarvitatud oskussõnade mõistmisega, on teose iga osa lõppu juure lisatud uute ja vähem tuntud oskussõnade vastav eesti-saksakeelne sõnastik.

Lõpuks veel mõni sõna *Eesti kunsti ajaloo* üldiseloomu kohta. Autor on sellega püüdnud anda küll kõige uuemaid käsitlusmeetoteid arvestavat, ometi laiemale lugejaskonnale määratud teost, mis tõttu on välditud ääremärkusi, viiteid, tsitaate, poleemilisi ekskursse, kirjanduslikkude ja allikmaterjalide üksikasjalist loendit ning muid lugemist raskendavaid lisandeid, mis säärase ülevaatliku teose juures pole õieti tungivalt vajalikudki. Kuna teos on valdavamas ulatuses paratamatult rajatud senistele, nagu juba tähendatud, enamikult mitmeti puudulikkudele uurimustele, mida autor ikkagi vaid piiratud määral, ehkki paljudeski küsimustes — tahaks uskuda — võrdlemisi oluliselt täiendada ja õiendada on suutnud, peaks endastmõistetav olema, et see ei saa täiesti vaba olla eksitustest ja vääratustest ning et võib olla mitte kõik selles väljendatud seisukohad ei suuda tulevaste uurimuste rünnaku ees püsima jääda. Ometi julgeb allakirjutanu loota, et käesolev *Eesti kunsti ajalugu* hoolimata avastatavatest puudustest siiski suudab mõneks ajaks provisoorse orienteeriva teosena mitte üksi täita senist tühikut meie kehvas kunstiajaloolises kirjanduses, vaid et ta — andes seni puudunud üldkäsituse meie maa kunsti kohta — ühtlasi virgutavalt ja soodustavalt mõjuma peaks ka tulevastele uurimustele, aidates üksikprobleeme asetada avaramale vaatlusväljale. Sest üheks peateguriks, mis on põhjustanud seniste uurimuste sageli vildaku sünteesi, on olnud just kodumaa kunstilise mineviku laiema üldkäsituse puudumisest tingitud uurimistööde ühekülgsus.

NB. Autori soovil on Eesti Kirjanduse Selts vastava kokkuleppe põhjal autorile tema vastutusel vabaduse jätnud isiku- ja kohanimede kirjutusviisis ja kunstiajalooliste oskussõnade tarvitamises. Muudes keelelistes küsimustes on kirjastuse keelelise korrektori seisukohad olnud mõõduandvateks.

Alfr. Waga.

I

KESKAEG

SISUKORD.

Pildististe nimestik 12
Õienduseks 16
I. Ehituskunst; üldjooned ja mõjustused (17). — Kindlusarhitektuur; iseloom ja avaldused (21). — Tallinna Toomkindlus (28). — Ordulinnused (34). — Piiskopilinnused (46). — Linnuskloostrid (56). — Linnakindlustused, eriti Tallinnas (60). — Kindlusehitiste stiil ja arhitektuurvormid (70). — *Kirjandus* (81) 17
II. Kiriklik arhitektuur; iseloom ja tüübid (83). — Tallinna basiilikad (91). — Lõuna-Eesti basiilikad (106). — Kolmelöövilised kodakirikud, Põhja-Eesti grupp (118). — Kesk- ja Lõuna-Eesti kodakirikud (130). — Kahelöövilised kirikud (145). — Ühelöövilised kirikud (156). — Kirikute stiil ja arhitektuuri erijooned (186). — *Kirjandus* (191) 83
III. Kloostrid, nende iseloom ja levik (193). — Kodanlik arhitektuur; Tallinna raekoda ja gildihooned (204). — Tallinna eramajad (210). — *Kirjandus* (224) 193
IV. Raidkunst (225). — Puuskulptuur ja nikerduskunst (245). — Maalikunst (267). — Metallplastika, eriti kullasepakunst (276). — Eesti keskaegse kunsti seisukoht Põhjamaade kunsti arenguloos (280). — *Kirjandus* (282) 225
Register 285
Oskussõnastik 290
Kunstgeschichte Estlands I: Mittelalter. *Referat* 293

PILDISTISTE NIMESTIK.

1. A. Goeteeris: Tallinn a. 1615 17
2. Tallinn. Toompea loss, end. ordulinnus 21
3. Tallinn. Pikk Hermann, end. ordulinnuse peatorn . . 23
4. Tallinna ordulinnus keskaja lõpul. Üldplaan, täiendatult W. Neumann'i järgi. 25
5. Tallinn. Tornvärav Pikal Jalal. 27
6. Tallinn. Värav Lühikesel Jalal. 29
7. Viljandi linnus keskaja lõpul. Üldplaan, täiendatult K. v. Löwis of Menar'i järgi. 31
8. Rakvere linnas a. 1683. Üldplaan S. Waxelberg'i järgi. 33
9. Narva. Hermanni kindlus, end ordulinnus 35
10. Narva. Hermanni kindlus, end. ordulinnus 37
11. Paide linnuse varemed (enne restaureerimist) . . . 39
12. Pärnu linnus keskaja lõpul. Üldplaan K. v. Löwis of Menar'i järgi 41
13. A. Goeteeris: Toolse linnus a. 1615 43
14. Haapsalu linnuse peavärav 45
15. Haapsalu linnuse peahoone läänetiib 47
16. Haapsalu linnus. Üldplaan K. v. Löwis of Menar'i järgi 49
17. Vastseliina lossi varemed 51
18. Kuresaare linnus 53
19. Kuresaare linnuse peahoone 55
20. Kuresaare lossi peakord. Põhiplaan H. Seuberlich'i järgi 57
21. Kuresaare lossi kapiitlisaal (kuni 1905. a.) 59
22. Padise kloostri peavärav (kuni 1927. a.) 61
23. Padise kloostrikirik kaitsetorniga 63
24. M. Merian: Tallinn 1650. a. ümber 65
25. Tallinn. Torn linnamüüri lääneosas; tagaplaanil Oleviste kirik 67
26. Tallinn. Tornid linnamüüri lääneosas 69
27. Tallinn. Torn linnamüüri idaosas 71
28. Tallinn. „Kiek in de Kök“. 73

29. Tallinn. Suur Rannavärav Paksu Margaretaga 75
30. Tallinn. Suur Rannavärav Paksu Margaretaga 17. sajandil. E. Kühnert'i rekonstruktsioon A. Olearius'e järgi 77
31. Tallinn. Nunnevärav 1860. a. ümber. H. Schlichting'i maalingu järgi 79
32. A. Olearius: Tallinn a. 1639 83
33. Tallinna Toomkirik 85
34. Tallinna Toomkirik. Põhiplaan W. Neumann'i järgi . 87
35. Tallinn. Oleviste kirik enne põlemist 1433. aastal. Põhiplaan, täiendatult A. v. Howen'i järgi 88
36. Tallinn. Oleviste kirik nüüdisajal. Põhiplaan (autorilt) 89
37. Tallinn. Oleviste kirik 91
38. Tallinn. Oleviste kirik, lõunapoolne külglöövi . . . 93
39. Tallinn. Oleviste kirik, kesklöövi 95
40. Tallinn. Niguliste kirik. Põhiplaan W. Neumann'i järgi 97
41. Tallinn. Niguliste kirik, põhjapoolne külglöövi . . . 99
42. Tartu Toomkirik. Põhiplaan W. Neumann'i järgi . . 101
43. Tartu Toomkirik. W. Neumann'i rekonstruktsioon . 102
44. Tartu Toomkirik. W. Neumann'i rekonstruktsioon . 103
45. Tartu Toomkiriku varemed, kesklöövi 105
46. Tartu. Jaani kirik 107
47. Tartu. Jaani kiriku peaportaal 109
48. Pärnu. Niguliste kirik, põhjapoolne külglöövi . . . 111
49. Pärnu. Niguliste kirik. Põhiplaan E. Kühnert'i järgi . 113
50. Urvaste kirik 115
51. Pirita kloostrikirik, läänefassaad 117
52. Pirita kloostrikirik, koor 119
53. Narva. Issandamuutmise katedraal, end. linnakirik . 121
54. Ambla kirik. Põhiplaan E. Ederberg'i järgi 123
55. Ambla kirik, kesklöövi 125
56. Koeru kirik 127
57. Koeru kirik, kesklöövi ja koor 129
58. Peetri kirik, kesklöövi 131
59. Pillistvere kirik 133
60. Suure-Jaani kirik 135
61. Suure-Jaani kirik, sõõrpetik tornifasaadil 137
62. Suure-Jaani kirik, põhjaportaal 137
63. Tallinn. Pühavaimu kirik 139
64. Keila kirik. Põhiplaan E. Ederberg'i järgi. 140
65. Keila kirik 141
66. Risti kirik 143
67. Kuresaare lossi kabel 145
68. Haapsalu lossikirik 147

69. Valjala kirik. Põhiplaan (autorilt) 149
70. Valjala kirik 151
71. Valjala kirik, esikülg 153
72. Valjala kirik, portaal 155
73. Ridala kirik, portaal 157
74. Karja kirik 159
75. Karja kirik, võidukaare lõunapiit 160
76. Karja kirik, võidukaare põhjapiit 161
77. Karja kirik, skulptuurgrupp võidukaare lõunapiidal . 163
78. Karja kirik. Pikilõige N. Paulsen'i järgi 165
79. Karja kirik, vöötkaare konsool 167
80. Karja kirik, peaportaal 169
81. Pöide kirik 171
82. Pöide kirik, põhjaportaal 173
83. Muhu kirik 175
84. Muhu kirik, lööv ja koor 177
85. Padise kloostrikirik, võlvid 179
86 ja 87. Padise kloostrikirik, vöötkaare konsoolid . . . 181
88. Padise kloostrikirik, krüpt 183
89. Saha kabel 185
90. Saha kabel, altarilaud 187
91. Lüganuse kiriku läänevііlu dekoratsioon 189
92. Valjala kirik, koorivõlvi dekoratsioon 192
93. Tallinn. Dominiiklaste klooster. E. Kühnert'i rekonstruktsioon 193
94. Tallinn. Dominiiklaste kloostri põhiplaan. E. Kühnert'i rekonstruktsioon 195
95. Tallinn. Dominiiklaste klooster, kiriku ja remteri läbilõige. E. Kühnert'i rekonstruktsioon 197
96. Tallinn. Dominiiklaste klooster, ristikäigu läänetiib 199
97. Tallinn. Naistsistertslaste kloostri põhiplaan. E. Kühnert'i rekonstruktsioon 201
98. Pirita klooster, nunnade ristikäik 203
99. Tallinna raekoda 205
100. Tallinn. Raekoja saal, end. raetuba 207
101. Tallinn. Börsihoone, end. Suure Gildi maja 209
102. Tallinn. Vana Turg nn. piiskopimajaga umbes aastal 1880 211
103. Tallinn. Viru tänav 19. sajandi algul (vana akvarelli järgi). 213
104. Tallinn. Majadegrupp „kolm õde" Pikal tänaval . . . 215
105. Tallinn. Portaal Pikal tänaval nr. 71 216
106. Tallinn. Majadegrupp „kolm venda" Laial tänaval (enne ümberehitust) 217

107. Tallinn. Niguliste kiriku maja, esikülje peaosa . . . 219
108. Tallinn. Maja Vene tänaval nr. 17 221
109. Tallinn. Portaal Vene tänaval nr. 17 222
110. Tallinn. Maja Pika ja Pagari tänava nurgal (lammutatud) 223
111. Pirita klooster. W. Neumann'i rekonstruktsioon . . 224
112. Tallinn. Hans Paulsen'i kenotaaf aastast 1514 . . . 225
113 ja 114. Tallinn. Kivireljeefid endisest taani palasest Riigikogu hoones 227
115. Valjala kiriku ristimiskivi 229
116. Tallinn. Ehiskivi Viru tänavalt 230
117. Tallinn. Kivireljeef Püha Jüri kujutisega Niguliste kirikus 231
118. Karja kiriku ristimiskivi 232
119. Tallinn. Schotelmund'i hauakivi dominiiklaste kloostrikirikust 233
120. Tallinn. Bremen'ite hauakivi dominiiklaste kroostrikirikust 233
121. Kristus ristil, kivireljeef Karja kiriku lõunapoolse sissekäigu kohal 235
122. Tallinn. Joh. Viant'i mälestuskivi a-st 1513 Vene tänaval nr. 17 236
123. Tallinn. Linnavapp Suurel Rannaväraval aastast 1539 237
124. Madonna kuju Vormsi kirikust 239
125. Hermen Rode: Tallinna Niguliste kiriku end. peaaltar aastast 1482 240
126. Bernt Notke: Tallinna Pühavaimu kiriku end. peaaltar aastast 1483 241
127. Tallinna Pühavaimu kiriku end. peaaltar, altarikapi parempoolne grupp 243
128. Kaarma kiriku end. altari säilinud keskosa (enne restaureerimist) 245
129, 130 ja 131. Lääne-Nigula kiriku end. altari skulptuurid: Püha Nikolaus, Maria ja apostel Johannes (detailid) 247
132. Tristan ja Isolde, nikerdis Tallinna raekojas 248
133. Vaikija, nikerdis Tallinna raekojas 249
134. Salaja pealtkuulaja, nikerdis Tallinna raekojas 250
135. Simson ja Delila ning Aristoteles ja Phyllis, nikerdised Tallinna raekojas 251
136. Seinamaaling Ridala kirikus 252
137. Seinamaaling Karja kirikus 253
138. Seinamaaling Muhu kirikus 253

139. Näide Tallinna Niguliste kiriku end. peaaltari maalingutest 255
140. Antoniuse altar Tallinna Niguliste kirikus 257
141. Tallinn. Mustpeade altar, suletud välistiibadega . . 258
142. Tallinn. Mustpeade altar, avatud välistiibadega . . 259
143. Tallinn. Mustpeade altar, täiesti avatult 261
144. „Surmatants" Tallinna Niguliste kirikus, esimene pool 262
145. „Surmatants" Tallinna Niguliste kirikus, teine pool . 263
146. Hans Ryssenberch: Tallinna Niguliste kiriku end. monstrants aastast 1474 265
147. Karikas Tallinna Niguliste kirikus aastast 1435 . . . 267
148. Akvamaniil Laiuselt 269
149. Akvamaniil Adaverest 271
150. Tallinn. Börsihoone uksekoputid aastast 1430 273
151. Tallinn. Seitsmeharuline lühter Niguliste kirikus aastast 1519 275
152. Tallinn. Ristimisvaagen Niguliste kirikus 277
153. Pirita kloostri pitsat (jäljend) 284

ÕIENDUSEKS.

Lk. 30, read 12 ja 13 ülalt, on trükitud: 1788. aastal, peab olema: aastatel 1772—1788.

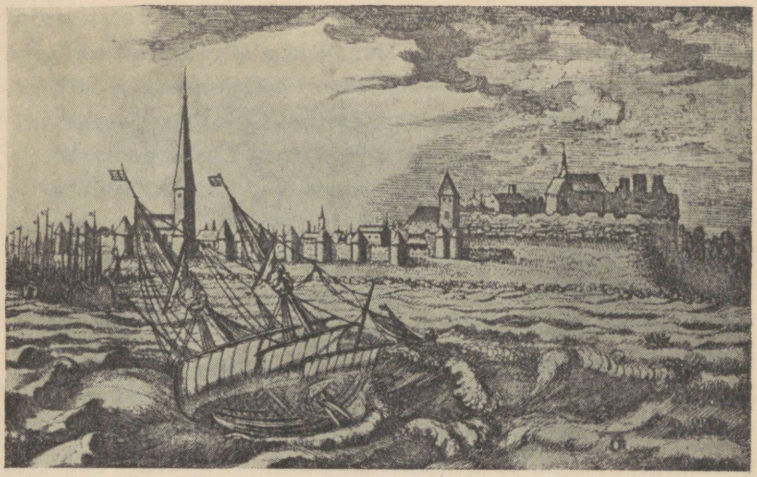
Lk. 58, rida 16 alt, on trükitud: ligi kolm korda, peab olema: pindalalt ligi kolm korda.

Lk. 86, read 5 ja 6 alt, on trükitud: Harju-Jaani, Jüri, Juuru ja Rapla kirikud, peab olema: Harju-Jaani, Nissi ja Rapla kirikud.

Lk. 124, rida 17 alt, on trükitud: ainult Läänemerd, peab olema: mitte ainult Läänemerd.

Lk. 146, rida 9 alt, on trükitud: lõunapoolse löövi, peab olema: põhjapoolse löövi.

Sõna tornkindlus, tarvitatud tähenduses *Bergfried, donjon*, tuleb igalpool asendada sõnaga valdustorn.

Pild. 1. A. Goeteeris: Tallinn a. 1615.
Tallinn en 1615. Tallinn, A. D. 1615. Tallinn i. J. 1615.

I.

Ehituskunst; üldjooned ja mõjustused. Kindlusarhitektuur; iseloom ja avaldused. Tallinna Toomkindlus. Ordulinnused. Piiskopilinnused. Linnuskloostrid. Linnakindlustused, eriti Tallinnas. Kindlusehitiste stiil ja arhitektuurvormid.

EHITUSKUNST; ÜLDJOONED JA MÕJUSTUSED. Baltimaade vallutamine Mõõgavendade ordu ja Taani kuninga Valdemar II vägede poolt, mis lõpetab eestlaste, lätlaste ja hiljem vaevalt paarituhandepealiseks rahvakilluks kokkusulanud liivlaste muistse iseseisvuse ning alustab ajaloolise aja nende elukäigus, toob enesega kaasa ainelise kultuuri alalt kõige pealt e h i t u s k u n s t i. Kuna võidetud rahvaste ehituskunst seisis õige primitiivsel astmel, — neile oli tundmata isegi lubja tarvitamine kivide ühendusainena, — ei suutnud see väheselgi määral mõjustada sissetoodud arhitektuurvorme, ning need arenesid siin otseses sõltuvuses Lääne eeskujudest. Tähtsamaks inspireerijaks

ja mõjustajaks oli Saksamaa, eeskätt Westfaal, Preisi ordumaad ja hansalinn Lüübek. Nende kõrval ei olnud tunduva tähenduseta aga ka rootsi, esmajoones Ojamaa arhitektuuri mõju, mis eestlaste maa-alal ülemineku- ja varagooti-stiiliperioodil selgesti esile tõuseb Saaremaa kiriklikus arhitektuuris, kohati end märgata lastes ka Lääne-, Põhja- ja Kesk-Eesti ehitistes. Mis puutub Taanisse, siis, vaatamata sellele, et Tallinn ning Harju- ja Virumaa üle saja aasta kuulusid Taani valitsuse alla, ei saa siin ometi kõnelda taani arhitektuuri otsesest mõjust. Taanlaste arv Eestis nende valitsusajal oli väike, koosnedes peamiselt ametnikkudest ja sõduritest, ning iseäranis elavat tegevust nad ehitajatena ei avaldanud. Pealegi seisis Taanimaa Eestist seks liiga kaugel, et end ehituskunstis ning üldse loovatel aladel pidevalt suuta maksma panna. Seda enam, et taanlased ise kunstiloomingus kaugeltki polnud iseseisvad, vaid tugevasti sõltuvad oma naabritest, kõige pealt sakslastest, kes ka taaniaegses Eestis juba algusest peale oma kätte võtsid juhtiva seisukoha kõigil kultuuraladel.

Välja arvatud vähesed erandid, peame eesti keskaegsete ehitiste juures üldnähtusena konstateerima märksa suuremat lihtsust ülesannetes ja arhitektuurvormides, kui seda läbisegi osutavad nende Lääne eeskujud. Selle põhjused on hästi mõistetavad, kui mitte unustada, et eestlaste asustatud maa-ala, nagu kogu Vana-Liivimaagi, lääne võimudele keskajal oli kaugeks provintsiks või pigemini asumaaks (pealegi vallutajatele vaenliku ja sõjaka pärisrahvaga), kus valitsesid teised, enam praktilist elusuhtumist ja ettevõtlikkust nõudvad eritingimused ning kus olukord ei olnud küllalt stabiilne ega soodus suuremate loovate ülesannete taotlemiseks. Samuti ei moodustanud ei tolleaegsed kohalikud valitsusvõimud ega ka eesõigustatud elanikkudekiht, koosnev valdavas enamikus väljarändajatest Lääne- ja Põhja-Saksamaalt, kaugeltki paremat elementi oma kodumaa seisukohalt, vähemalt kolonisatsiooni algjärgul; paljusid tõi siia rikastumis-, võimu- ja seik-

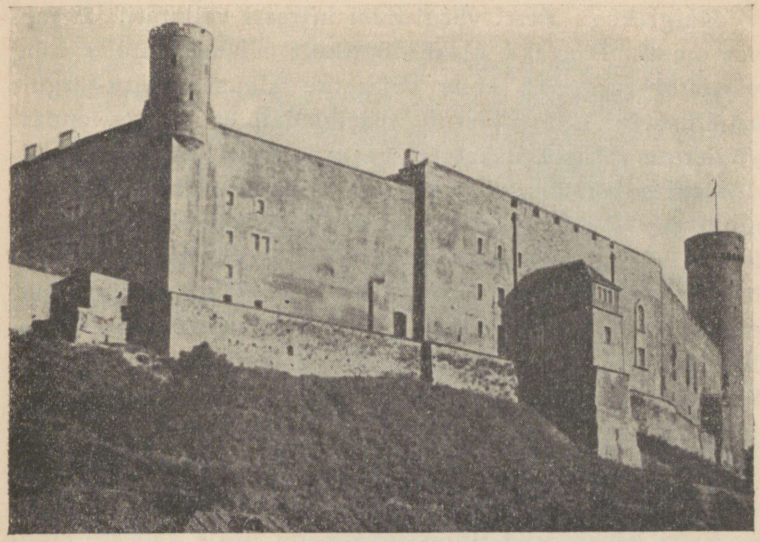
lustetung, koguni võimalus pääseda karistusest kodumaal kordasaadetud süütegude eest.

Kõige selle kõrval ei olnud ehitiste ilme ja arhitektuurvormide kujunemisel tähtsuseta ka saadaoleva materjali omadused ning iseloom. Põhja- ja Lääne-Eestis rikkalikkudes lademetes leiduv lubjakivi ehk paas, mis ehitusmaterjalina muidu küllalt tugev ja vastupidav, vähese kompaktsuse tõttu aga kaugeltki kohane pole komplitseeritud vormide läbiviimiseks ja peenemate detailide väljaraiumiseks, põhjustas oma laialises levimispiirkonnas loomulikult arhitektuurülesannete lihtsuse ja vormikehvuse. Selle piirkonna üksikutes paikades esinevat parema koosseisuga materjali, millest Saaremaa ja Vasalemma marmorisarnane paekivi arhitektide ja kujurite poolt tänapäevalgi rohket kasutamist leiab, võidi raskete veotingimuste tõttu murrukohtadest kaugemal tarvitada õige piiratud määral, peamiselt kaunistava iseloomuga konstruktiivseteks detailideks (portaalid, kapiteelid, aknaraamistikud). Lõuna-Eestis oli loodusliku murdkivi puudumisel paremaks materjaliks telliskivi. Seda võidi aga, nähtavasti valmistamise raskuste tõttu, laiemalt kasutada üksnes linnades; maal esines ta enamalt jaolt ainult võlvide, tulpade, kaarte ja vähemate ehitusosade materjalina, — müürideks tarvitati tahumata põllukivi (ümmarikke graniidiplokke), omadustelt täiesti ebakohast vormipeene ja kunstipärase arhitektuuri loomiseks.

Keskaegne ehituskunst Eestis jaguneb nagu mujalgi iseloomult ja ülesannetelt kolmeks eriharuks: s õ j a l i s e k s ehk kindlusarhitektuuriks ning k i r i k l i k u k s ja k o d a n l i k u k s. Kõigist kolmest osutub siingi vormidelt ja stiiliarengult kõige ilmekamaks, kunstipärasemaks ning muutustele ja mõjustustele vastuvõtlikumaks kiriklik ehituskunst, mis, olles vähem seotud praktiliste elunõuetega, võis areneda vabamalt ning puhtamal kujul kajastada ajavaimu ja vormimeelt. Ometi ei suutnud ta oma avaldustelt suhteliselt samas ulatuses kõrgemale tõusta teistest arhi-

tektuuriharudest, nagu suurtes Euroopa kultuurmaades, kus kiriklik arhitektuur esines ehituskunsti üldise arenemissuuna määrajana ja stiilivormide kujundajana. Sest need erilised koloniaaltingimused, mis siin pidurdasid kunstiloomingut tema koguulatuses, asetasid ühtlasi kirikliku arhitektuuri tunduvalt vähemtähtsale seisukohale, juhtides kaugelt suuremal määral kui mujal kodanikkude ning vaimulikkude ja ilmalikkude võimude tähelepanu ja loomisenergiat oma praktilise iseloomu tõttu kunstiliselt piiratumale ning vähem arenemisvõimelisele sõjalisele arhitektuurile, koos sellega takistavalt mõjustades ka kodanliku arhitektuuri kunstilist arengut. Näeme seega eesti (resp. balti) ehituskunsti eriharude võrdlevas arengus, vaatamata otsekohesele sõltuvusele Läänest, esmajoones Saksamaast, õige märgatavalt ja oluliselt-tähtsalt lahkuminevat vahekorda.

Mis puutub lõpuks ehitusstiilide ajaloolisse arenemiskäiku, siis ei suuda ei Eesti ega Vana-Liivimaa teised osad ka ses suhtes oma tähtsama kunstilise mõjustajaga kauguse ja eraldatuse tõttu sammu pidada. Kuna Saksamaal juba 13. sajandi 50-tes aastates gooti stiil üldiselt maksvusele pääseb, püsib siin veel kaugelt üle poolesaja aasta romaani põhiiseloomuga üleminekustiil, aset andes gooti stiilile vaid 14. sajandi kolmandas aastakümnes. Samuti kestab siin gooti stiil mõnikümmend aastat kauem kui Saksamaal, taganedes renessansi eest alles 16. sajandi keskel. Nii jaguneb keskaeg Eestis arhitektuuri alal kaheks stiiliperioodiks, arvestamata viimaste alaastmeid, — romaani-gooti üleminekustiiliks kestvusega ca 1250—1320 aastani (Saksamaal 1180—1250, Rootsis 1220—1280) ja gooti stiiliks, mille valitsemisaeg piirdub aastatega 1320—1550 (Saksamaal 1250—1520, Rootsis 1280—1530). Mõlemad stiilid on oma avaldustes üksteisega õige tihedalt seotud, põimudes tavalise nähtusena üksikuteski ehitistes, mispärast toodud aastaarvud ainult ligikaudse täpsusega määravad nende piirjooned.

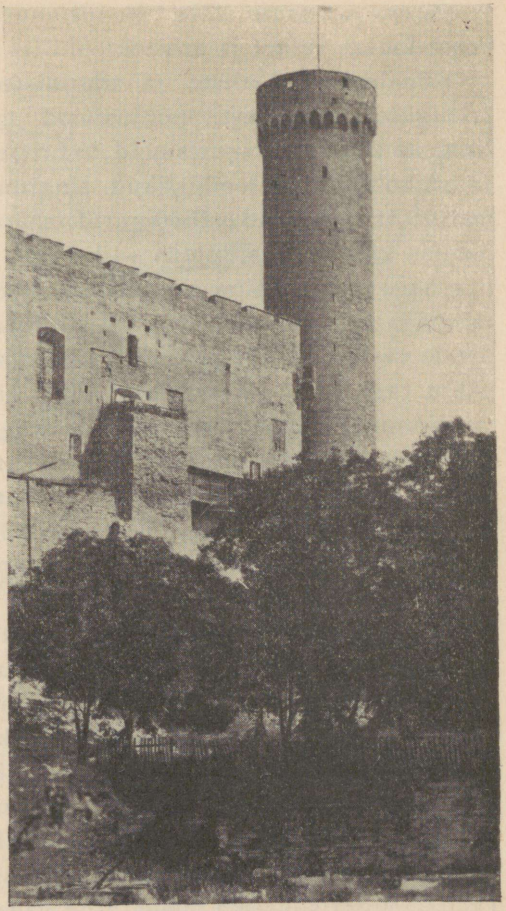
Pild. 2. Tallinn. Toompea loss, end. ordulinnus.
Tallinn. Siège du Parlement, ancien château de l'Ordre Teutonique.
Tallinn. Seat of Parliament, formerly Castle of the Teutonic Order.
Tallinn. Das Parlamentsgebäude, ehem. Ordensburg.

KINDLUSARHITEKTUUR; ISELOOM JA AVALDUSED. Maadel, kus kindlustusehitised kavatiselt ja üldkogult kandsid juhuslikku laadi, kujundamata kindlailmelisi ehitustüüpe, vaadeldakse kindlusarhitektuuri sagedasti (ja põhjendatult) kodanliku ehituskunsti eriliigina. Säärane seisukoht on aga vaevalt õigustatud meie kunstiajaloos. Eesti (resp. balti) keskaegsed kindlusehitised esinevad selleks liigagi kindla iseloomuga ja reeglipäraselt kujundatud arhitektuurtoodetena, ilmutades pealegi oma tõusus, arengus ja arvurikkuses erandlikku intensiivsust, ületades selle poolest kolonisatsiooni algjärgul koguni kirikliku arhitektuuri. See on hästi arusaadav, kui mitte unustada, et sakslaste ekspansioon idasse, mis lõpetas balti rahvaste muistse iseseisvuse, kandis sõjalist iseloomu, ehkki selle tõukejõuks olid teised põhjused — peamiselt ristiusu levitamine ja kaubaturu laiendamine.

Kuigi kogu Eesti võrdlemisi kiiresti vallutati, jäi rahvas ometi pikemaks ajaks lõplikult allaheitmatuks ning võitjatel tuli end kohe sõjaretke algusest järk-järgult kindlustada kättevõidetud maa-aladel, et kaitsta ennast võidetute vabastumiskatsete vastu, samuti hoida oma võidusaaki sõjakate naaberrahvaste ja võistlevate Lääne võimude eest. Neil põhjustel algatavadki Valdemar II ja piiskopp Albert Eestimaa ehistamise tugevastikindlustatud lossidega — l i n n u s t e g a, mis osalt rajatakse hävitatud eesti maalinnade asemetele (linnamägedele) kui loodusliku kaitse poolest hästi valitud kohtadele. Tähtsamate ümber neist tekivad varsti alevikud ja linnad, mis enamalt jaolt ka kindlustatakse. Nii näeme sõjalise arhitektuuri tooteid jagunevat kaheks erigrupiks — l i n n u s t e k s j a l i n n a k i n d l u s t u s t e k s.

Balti keskaegsed linnused, praegu peale väheste erandite varemetes, sarnanesid oma ehituskogult, kavatiselt ja kaitsekorralduselt Preisi ordulinnustega, mis omakord moodustasid mitmeti lahkumineva erigrupi saksa kindlusarhitektuuri toodete seas. Kuna mujal Saksamaal iga linnus tavaliselt kuulus ühe valitseva aadliku omandusse ning iseloomult kujundas reeglipäratu, suuremal või vähemal määral kaitsekohasena ehitatud üksikelamu, kus resideeris vastav võimukas rüütel oma perekonna, teenijaskonna ja sõjasulastega, osutus ordulinnus nii Preisimaal kui meil poolvaimulikkude ordurüütlite ühiseks eluasemeks — kloostrisarnaseks kindlustatud rüütlikasarmuks.

Ühesugused ülesanded määrasid ordulinnustele enamvähem sarnaneva arhitektoonilise üldkuju, kuna ühtlane sisekord ja elukorraldus omalt poolt tingisid ühesugustele põhimõtetele rajatud sisemise ruumijaotuse. Linnuste peahoonetes leidusid harilikult järgmised ruumid: lossipealiku (komtuuri, foogti või mõne teise võimukandja) eluruumid, orduvendade ühine magamissaal (dormitoorium), ühine söögisaal (refektoorium ehk remter), kapiitli- ehk

Pild. 3.
Tallinn. Pikk Hermann, end. ordulinnuse peatorn.

Tallinn.
Hermann le Long, donjon de l'ancien château de l'Ordre Teutonique.

Tallinn.
Long Herman, form. Keep of the Castle of the Order.

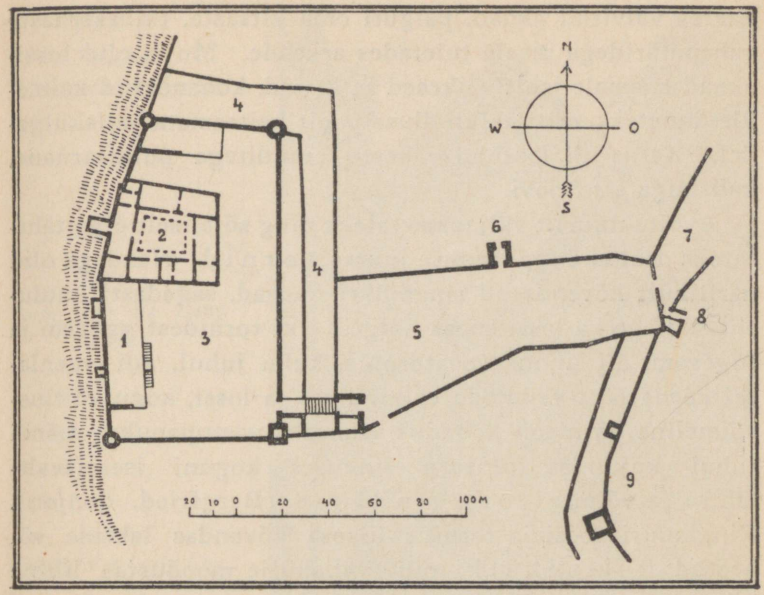
Tallinn.
Der Lange Hermann, Hauptturm der ehem. Ordensburg.

nõupidamissaal ja kabel ehk kodukirik. Palju erinevama jaotusega ei olnud ka piiskopilinnused. Kuigi nad paiguti olid ruumirikkamad ja veelgi kloosterlikumad, üldine ruumijaotuse põhimõte püsis nendegi juures, niisamuti ehitusskeemi peajooned. Siiski varieerus piiskoplik linnusarhitektuur kaugelt laiemas ulatuses, osutades mõne suurema linnuse juures isegi väljapaistvaid kõrvalekaldumisi ordulinnuste reeglipärasest kavatisest suurema leidlikkuse

ja otstarbekohasuse sihis. Nende juures näeme läbisegi ka enam loovat vaimu ja arhitektoonilist mõttelendu.

Kõnelemata sõjaliste ja administratiivsete ülesannete erisugusest ulatusest, põhjustasid mõningaid erinevusi linnuste üldarhitektuuris neid ümbritseva maastiku iseloom ja asukoha muud looduslikud tingimused. Need paratamatult arvestatavad välistegurid määrasid linnuste kujunemise kaheks peatüübiks — kõrgustiku- ja vesilinnusteks. Esimesed püstitati kõrgetele järskude kallakutega mäekinkudele või kaljuküngastele, milline asetus nende vastupidavust tunduvalt kõvendas ja vaenlasele ligipääsu raskendas. Vastandina kõrgustikulinnustele ehitati vesilinnused madalatesse paikadesse — jõe saartele või kallastele, ka mereranda ja soo piirkonda, mis võimaldas nende ümbritsemist veega ja niiviisi selle kasutamist mõjuva kaitsevahendina. Eelmiste kõrval esinesid Eestis võrdlemisi õige arvurikkalt veel vahepealset tüüpi lausmaalinnused. Nende kaitsevõime ja vastupidavus oli looduslikkude kaitsesoodustuste nõrkuse või puudumise tõttu rajatud peamiselt müüride kõrgusele ja tugevusele.

Vaatamata tüübile koosnesid linnused enamalt jaolt kahest peaosast — lossist ja eelkindlusest. Loss moodustas linnuse peahoone, oli tavaliselt tugevate seinamüüridega kahe- või kolmekordne neljatiivaline ehitis nelinurkse sisehooviga, kuna eelkindluse kujundas teda kõigist neljast või mõnest üksikust küljest piirav ringmüür (kaitsemüür) suurema õuega ning vähemate tarbhoonetega (laod, tallid, aidad) selle müüri ja lossi vahel. Eelkindlusse pääses ringmüüris asuva, sageli tornikujulise, tugevasti kindlustatud värava ja viimase ette ehitatud tõstesilla kaudu, mis viis üle välispoolse kuiva või veega täidetud sügava kaitsekraavi. Eelkindlus oli lossi sisehooviga omakord ühendatud kas samalaadilise tornväravaga või ainult rautatud uste ja langevõrega suletava võlvkäigu läbi ühes lossitiivas; kohati ei puudunud ka selle sisevärava ees kraav ja tõstesild. Suurematel linnustel oli eelkindlusi

Pild. 4. Tallinna ordulinnus keskaja lõpul (täiendatult W. Neumann'i järgi).

1 — taani palas, 2 — orduloss, 3 — eelkindlus, 4 — kraav, 5 — väline kaitseõu, 6 — Toomvärav, 7 — Pikk Jalg, 8 — Lühike Jalg, 9 — linnamüür.

Château de l'Ordre Teutonique de Tallinn à la fin du moyen-âge. Castle of the Order at Tallinn towards the End of the Middle Ages. Ordensburg Tallinn (Reval) gegen Ende des Mittelalters.

mitu, kuna vähematel need vahel puudusid; viimaseid piiras sel puhul kaitsekraav ja palissaadidega (püstpalkseintega) kõvendatud muldvall, kujundades eelkindlusele vastava välise kaitseõue.

Enam-vähem üldise nähtena omas losside peakord sisehoovi pool kõiki selle korra ruume ühendava kitsa eeskojasarnase võlvitud galerii — r i s t i k ä i g u, mille järgi ka hoovi vahel nimetatakse ristihooviks. Suuremates lossides oli ristikäik mõnel juhul kahe- või koguni kolmekordne, vastavalt lossikordade arvule. Ristikäiku valgustasid hooviküljelt suured, sümmeetriliselt asetatud ning

kaares võlvitud aknad, paiguti oma kitsaste, tulbasarnaste vahemüüridega meele tuletades arkaade. Mujal olid lossiaknad enamalt jaolt väikesed ja kitsad, kohandatud kaitseülesanneteks, eriti eelkindluse poolt kaitsemata väliskülgedel. Katus oli lossidel väheste eranditega puldisarnane, kallakuga sisehoovi.

Arhitektuurilt väljapaistvateks ning sõjaliselt õige tähtsateks osutusid iga linnuse juures t o r n i d. Nendega olid harilikult kõvendatud ringmüüri nurgad, sagedasti kuulusid nad aga ka lossi enese külge. Üks tornidest, suurem ja tugevam, oli linnuse peatorniks, kuhu juhul, kui vaenlasel korda läks vallutada eelkindlust ja lossi, kogu võitlusvõimeline garnison koondus viimseks vastupanuks; mõnel juhul kujundas peatorn linnuses koguni iseseisvalttähtsa ja võimsa t o r n k i n d l u s e (Bergfried, donjon). Ringmüüri, lossi ja tornide ülaosa kõvendas lahtine või kaetud k a i t s e k ä i k, mille väliskülje moodustas lihtne sakmeline või eriliste laskepiludega varustatud r i n n a t i s. Nende kõrval leidusid ringmüüri, tornide ja ka lossi enese küljes kõrgele asetatud ärklisarnased külgeehitised — p i g i n u k i d, kust vastavate rennide kaudu pealetungivat vaenlast üle kallati kuuma pigiga. Kõige sagedama, peaaegu reeglipärase nähtusena esinesid piginukid sissekäigu ja tõstesilla kaitseks väravate kohal, täites ühtlasi valvepunkti ülesandeid. Kus looduslikud tingimused seda võimaldasid, oli linnuse mõnelt kindlamalt kohalt, nagu peatorni keldrikorralt, kaevatud maa-alune salakäik kuhugi varjatud paika lähemas või kaugemas ümbruskonnas; seda kasutati põgenemiseks, niisama läbikäimiseks välisilmaga linnuse piiramise puhul.

Linnade kindlustussüsteem oli rajatud ligilähedalt samasugustele põhimõtetele ja kaitsevahenditele. Nagu lossid piirati linnadki kõrge ja tugeva kivimüüriga ning, kus olukord lubas, ka veega täidetud sügava ja laia kaitsekraaviga. Viimase ette kuhjati järskude kallakutega muldvall ning kindlustati palissaadidega. Müür kõvendati

Pild. 5.
Tallinn.
Tornvärav Pikal Jalal.

Tallinn.
Porte dite de Long Pied.

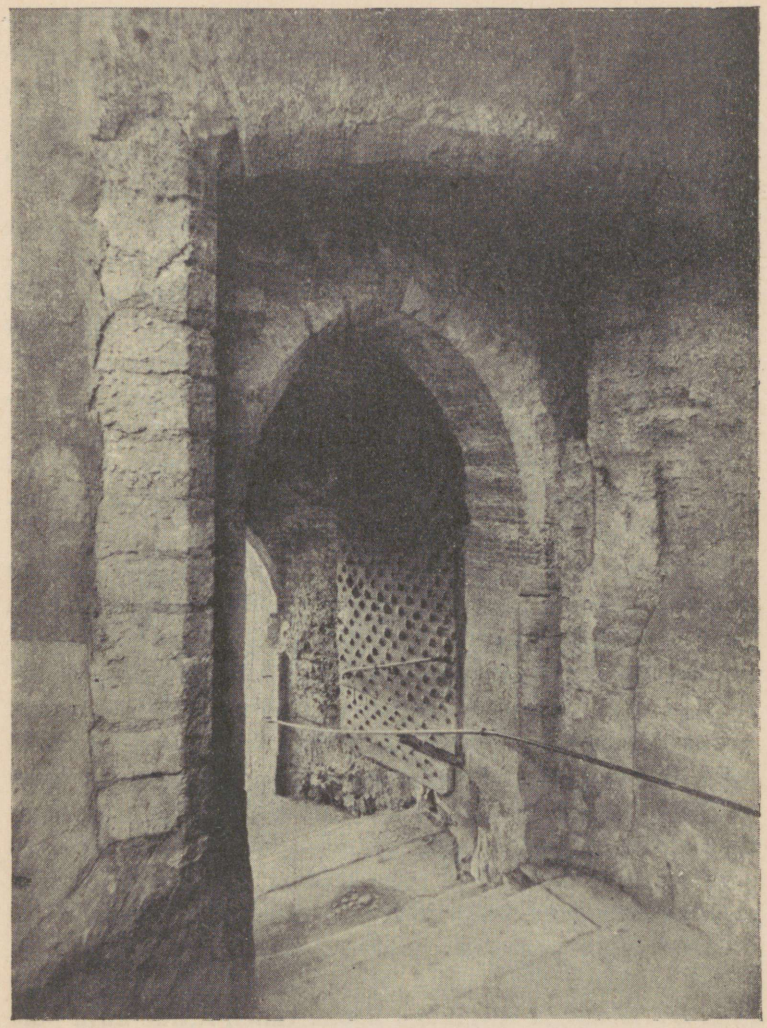
Tallinn.
Gate of the Long Leg.

Tallinn.
Das Tor am Langen Domberge.

kolme-neljakordsete, vahel kõrgemategi tornidega, mille esikülg ulatus sageli tunduvalt väljapoole, et saavutada avaramat laskevälja. Läbipääsekohad ringmüüris — väravad — kujundasid enamalt jaolt igaüks omaette kindlustuse, koosnedes linnamüüris asuvast võimsast tornikujulisest peaväravast ja selle ette, tavaliselt teisele poole kraavi, ehitatud eelväravast või vähemalt valliga ümbritsetud kaitseõuest (eelkaitsest). Peavärava välisküljel asus tõstesild ja selle kohal ülal piginukk; samasugused kaitseosad omas mõnikord ka eelvärav, mitte väga harva kõvendatud olles veel ühe või kahe külgtorniga.

TALLINNA TOOMKINDLUS. Kõige suuremaks ja omapärasemaks sõjalise arhitektuuri tooteks oli tänapäeva Eesti piirides keskajal Tallinna Toomkindlus, mida tema olemasolu esimestel aastakümnetel kutsuti lihtsalt *castrum danorum* — taani kindlus, siis *Revel* ehk *Revele*. Rajatud Valdemar II poolt 1219. aasta suvel eestlaste maalinna Lindanisse asukohale kõrgele mereäärsele kaljukünkale, tõuseb ta juba taani valitsusaja lõpupoolel üheks väljapaistvamaks kindlustatud paigaks Läänemerd ümbritsevatel maadel. Keskajal mõisteti Tallinna Toomkindluse nime all kaht kokkuliituvat, ometi iseloomult üksteisest täiesti erinevat ehitistegruppi: Suurt kindlust *(castrum magnus, dat grote hus)*, mis oli tegelikult vaid ringmüüriga piiratud Toompea linnaosa — piiskopi ja aadlikkude elukoht, ning kõrgustiku edelaossa püstitatud Väikest kindlust *(castrum minus, dat lütteke hus)* — tõelist linnust, mis oli kuni 1347. aastani taani asehalduri, siis ordukomtuuri residentsiks. Sellest ka tema uuema aja nimetus — Tallinna orduloss (-linnus).

Praegugi oma mitmeti muutunud ehitiskogus võimsalt linna üle kerkiv ordulinnus (rahvalikult Toompea loss) omas ligikaudu trapetsikujuliselt asetatud tugeva, üle 20 meetri kõrge ning keskmiselt 2,5 meetri paksuse ringmüüri, mille nurgad olid kõvendatud tornidega. Peatorniks oli edelanurgalt tõusev hästisäilinud monumentaalne *Pikk Hermann* — nelinurksele alusele rajatud ligi 46 meetrit kõrge ümmargune torn palju laiema, kaunile teravkaarelisele konsoolsimsile tugeneva ülaosaga. See asetuselt omapärane võimas tornkindlus (tavaliselt ehitati tornkindlused linnuse peahoone külge), mis lõplikul kujul võis valmida vaevalt enne 14. sajandi algust, on viiekordne, kui kaasa lugeda 30 meetri sügavusse maasse tungivat keldrikorda, endist vanglat, kuhu viib ainsa pääseteena väike avaus (luuk) laes — järgmise (maapealse) korra põrandas; kordadest on kolm alumist võlvitud, kaks ülemist puulagedega.

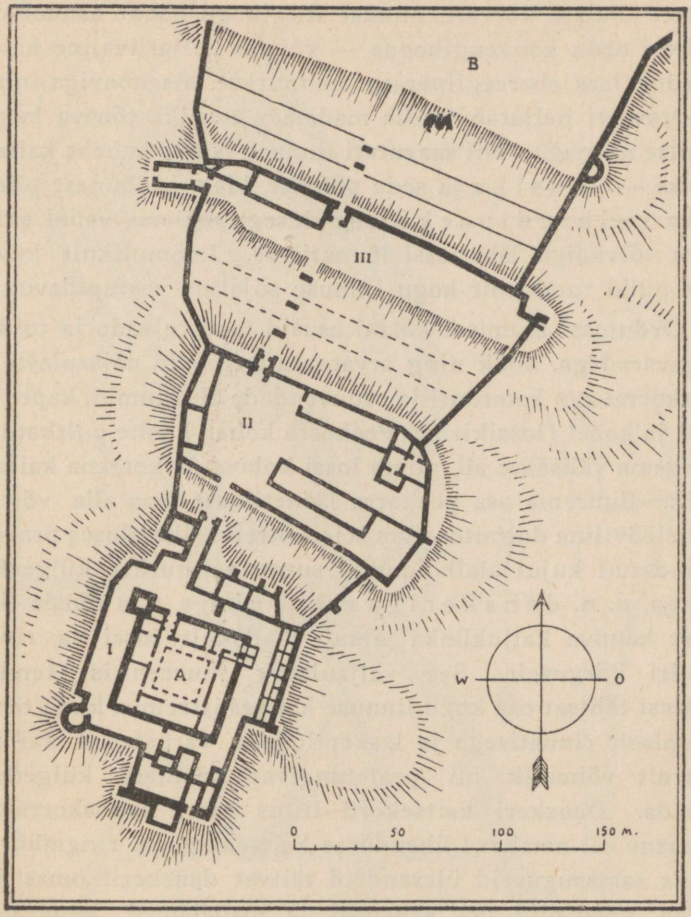

Pild. 6. Tallinn. Värav Lühikesel Jalal.
Tallinn. Porte dite de Court Pied.
Tallinn. Gate of the Short Leg.
Tallinn. Das Tor am Kurzen Domberge.

Linnuse loodenurka krooniv, hiljuti restaureeritud väike ärklina tõusev *Pilsticker*-torn (vanadel plaanidel nimetatakse teda ka *Schneckenthurm — Tigutorn)* esindab Baltimaadel haruldast *échauguette*-tüüpi, siin tarvitusele tulnud 14. sajandi algul. Teised kaks torni — tüse ümmargune *Landskrone* ringmüüri kirdenurgal ja kagunurka kõvendanud neljatahuline *Stüir den Kerl* (ka *Piltorn),* näivad sündinud olevat eelmistest varemalt, küll vist koos ringmüüri ehitamisega, mis tuleb asetada 13. sajandi teise veerandisse. Kuna Landskrone püsib veel praegugi, ehkki tugevasti varisenud ülaosaga, lammutati *Stüir den Kerl* ühes suurema osaga ringmüüri lõunapoolsest tiivast 1788. aastal vene kubermanguvalitsuse hoone ehitamisel. Väljastpoolt, põhja- ja idaküljelt ümbritses linnust ca. 15 meetri laiune ja umbes niisama sügav kuiv kaitsekraav; selle üle pääses tõstesilla kaudu linnuse väravasse, mis asus ringmüüris *Stüir den Kerl*'i torni juures.

Linnuse õuel *Pika Hermanni* ja praeguse Riigikogu hoone vahekohal asus läänepoolse müüri külge ehitatuna taani asehalduri palas (loss) — pikk (55×15 m) kahekordne ehitis teisele korrale viiva kahekülgse avara välistrepiga esiküljel, mille alusmüürid kindlaks tehti Riigikogu hoone ehitamisel. Ehkki meil puuduvad lähemad andmed selle hävinud vanema peahoone kohta, võime enam-vähem põhjendatult oletada, et ta üldjoontes sarnanes samalaadiliste ehitistega Saksamaal. Alumise korra võtsid oma alla arvatavasti asehalduri ja tema lähema kaaskonna eluruumid, kuna ülemise kujundas suur saal nõupidamisteks ja pidulikkudeks koosviibimisteks. Selle saali asukoha märgivad praegugi veel kolm suurt aknaavaust ringmüüris *Pika Hermanni* ja Riigikogu hoone vahel, nende kuju pole aga esialgne, vaid tõenäoliselt pärit rootsi valitsusajast, mil linnuses teostati laiaulatuslikud ümberehitused.

Koosnenud taani ajal tornidega ringmüürist, palasest ja endastmõistetavalt veel mõnest vähema tähtsusega ehitisest (garnisoni eluruumid, tallid, laod), sai Väike kind-

Pild. 7. Viljandi linnus keskaja lõpul (täiendatult K. v. Lõwis of Menar'i järgi).

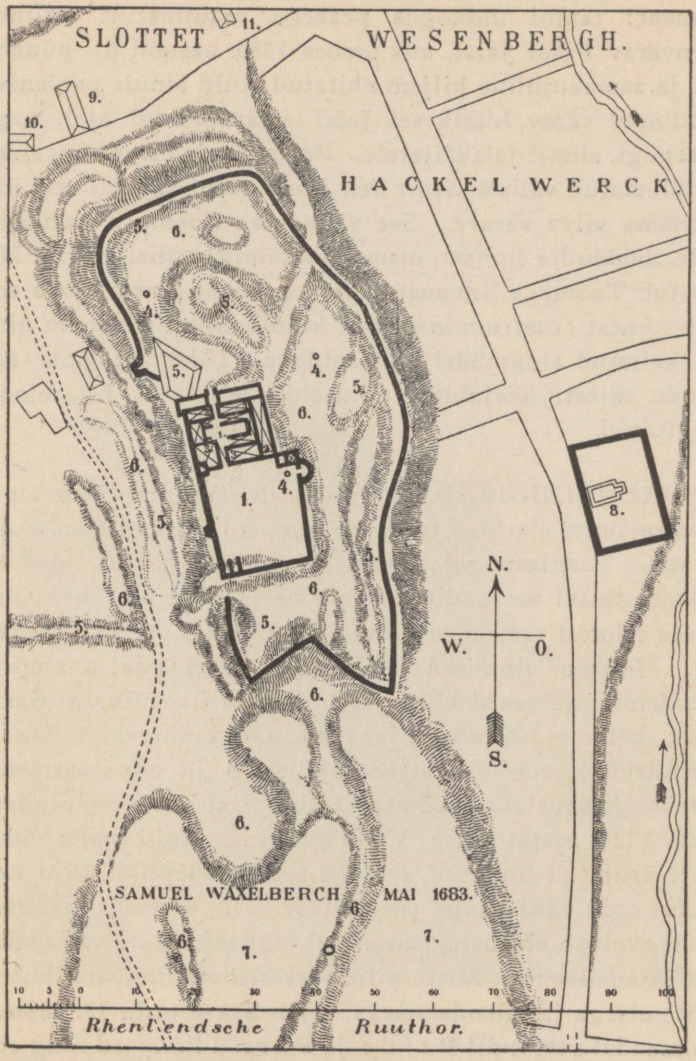
A — linnuse peahoone, I — esimene eelkindlus, II — teine eelkindlus, III — kolmas eelkindlus, B — linn.

Château de l'Ordre Teutonique de Viljandi à la fin du moyen-âge. Castle of the Order at Viljandi towards the End of the Middle Ages. Ordensburg Viljandi (Fellin) gegen Ende des Mittelalters.

lus suurema muudatuse osaliseks Tallinna minnes ordu kätte. Palase kõrvale, nüüdse Riigikogu hoone asukohale, ehitati ordu konvendihoone — võimas neljatiivaline kahekordne loss ebareeglipärase nelinurkse sisehooviga ning arvatavasti neljatahuliseks madalaks torniks tõusva kagupoolse nurgaga. Nii saavutati linnuse jaotus kaheks kaitseosaks — l o s s i k s ja seda põhjast, idast ja lõunast piiravaks e e l k i n d l u s e k s, ühendusega mõlema vahel suletava võlvkäigu läbi lossi lõunatiivas. Loomulikult kõvenes nüüd tunduvalt kogu linnuse sõjaline vastupidavus.

Ordulossi alumisel korral asusid laod relvade ja toidutagavaradega, köök ning arvatavasti ruumid sõjasulastele, peakorral aga komtuuri ja orduvendade eluruumid, kapiitlisaal ja kabel (lossikirik). Peakorra kohal, hoone pultkatuse kõrgema välisääre all, piiras lossi kolmanda korrana kaitsekäik. Suurema osa peakorra läänetiivast oma alla võttev kahelööviline dormitoorium seisis otseses ühenduses praegu muudetud kujul alalhoidunud suure nelinurkse külgeehitisega, n. n. d a n s k e r i g a ehk latriiniga, mis tõusis linnust kandva kaljukünka järsult kallakult lossi ja ringmüüri kõrgusele. See väljaulatuv juureehitis etendas ühtlasi tähtsat osa kogu linnuse kaitsesüsteemis, kuna tema ülemiselt rinnatisega ja laskepiludega varustatud kaitsekorralt võimalik oli pealetungivat vaenlast külgedelt tabada. Danskeri kaitsekord liitus lossi kaitsekorraga; viimane oli omakord ühenduses kaitsekäiguga ringmüüril. Kaks samasuguseid ülesandeid täitvat danskerit omas ka palas; need olid aga vähemad ja madalamad, kuna nad teenisid palase alumisel korral asuvaid eluruume. Sisehoovi poolt ümbritses lossi kahekordne ristikäik, tugenedes tüsedatele neljatahulistele, oma vahel ümmarkaartega seotud tulpadele.

Linnusega liitus ida pool suur müüriga piiratud väline kaitseõu (praegune Lossiplats). Sellelt viis piiskoplikku Toompea linnaossa ehk Suure kindlusse tornikujuline *Toomvärav* (teise nimetusega *Kellatorn)*, all-linna aga kaks

Pild. 8. Rakvere linnus a. 1683 (S. Waxelberg'i plaani järgi Stokholmi Sõja-arhiivis).
Château de l'Ordre Teutonique de Rakvere en 1683.
Castle of the Order at Rakvere, A. D. 1683.
Ordensburg Rakvere (Wesenberg) i. J. 1683.

väravat: tänini üldkogus peaaegu muutmatult säilinud tornvärav Pikal Jalal, mis umbes 1380. aastani oli puuehitis, ja samakujuline hiljem ehitatud, kuid ainult poolenisti hoidunud värav Lühikesel Jalal, määratud tol ajal, nagu praegugi, ainult jalakäijatele. Peale nende omas kõnealune kindlustatud välisõu *Stüir den Kerl*'i torni lähedal veel ühe lõunasse viiva värava. See võimaldas Toompea elanikkudele, möödudes linnast, otsest läbikäimist välisilmaga. Mis puutub Toompea linnaossa, siis kandis see, nagu juba selgub nimest *(castrum magnus)*, kindluslikku iseloomu ning oli kaitstud ringmüüri ja tornidega. Lähemalt pole aga nende täiesti hävinud kindlusehitiste asetus ja iseloom selgitatud.

ORDULINNUSED. Varsti peale Tallinna Toomkindluse rajamist alatakse tugevate linnuste ehitamist ka mujal Eestis. Taanlaste rajatuna kerkivad arvatavasti juba 13. sajandi teisel veerandil Rakvere ja Narva, ehkki üürikutes esimest esmakordselt mainitakse 1252., teist 1256. aastal. Mõlemad linnused võisid taani valitsusajal olla siiski võrdlemisi väikesed ehitised ning alles üle minnes Saksa ordu kätte (1346. a.) kujunevad nad ümberehitamise ja laiendamise teel võimsateks sõjalisteks ja administratiivseteks keskusteks. Lõuna-Eestis paneb Mõõgavendade ordu 1224. aastal aluse Viljandile, kuid nagu taanlaste asutatud linnused, saab ka see oma lõpliku kuju vaid Saksa ordu valitsusajal (peale 1237. a.). Viimaks mainitud ordu avaldab ehitustegevuse alal algusest peale väljapaistvat intensiivsust. Mitte piirdudes seniste linnuste ümberehitamisega ja laiendamisega, rajab Saksa ordu 13. sajandi kolmandal veerandil Paide ja Pärnu linnused ning ehitab nende kõrval samal sajandil veel kümmekond võrdlemisi tugevat, kuid enam kohaliku tähtsusega kindluslossi, peamiselt Lõuna-Eestis. Koos sellega toob ta balti linnuste kavatisse ja kaitsesüsteemi senise juhuslikkuse asemele kindlamad põhimõtted, välja kujunenud ristisõitude ajal

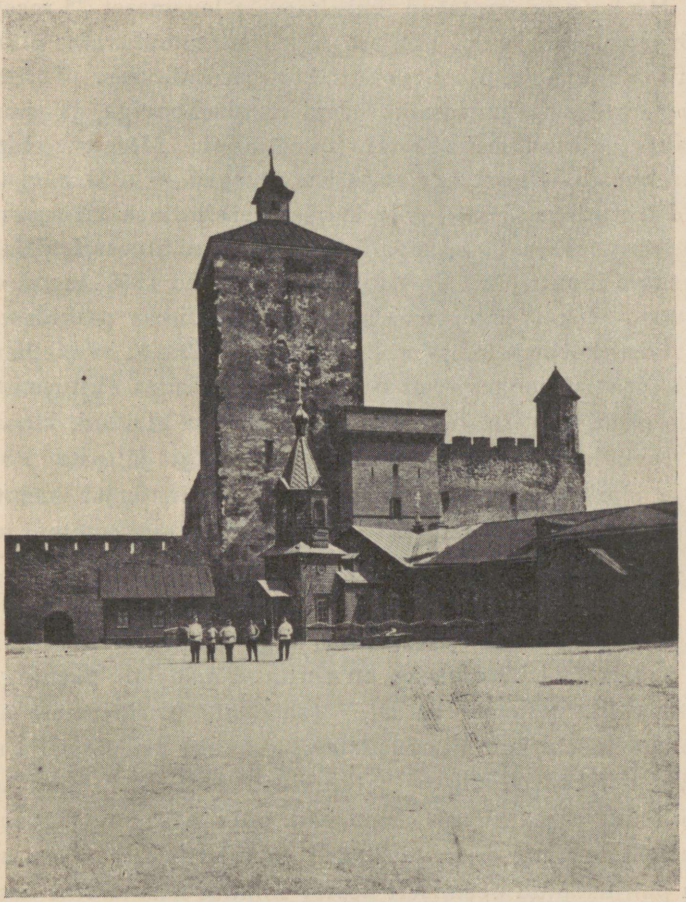

Pild. 9. Narva. Hermanni kindlus, end. ordulinnus.
Narva. Château de Hermann, ancien château de l'Ordre Teutonique.
Narva. The Herman Castle, form. Castle of the Teutonic Order.
Narva. Hermannsfestung, ehem. Ordensburg.

Idamaalt saadud kogemustest. Tema tegevus ei jäta mõju avaldamata kogu Vana-Liivimaa kindlusarhitektuuri arengusse, ja kui juba 13. sajandi lõpupoolel reeglipärase kavatisega linnusetüüp tõuseb domineerivaks ka piiskoppide maa-aladel, siis tuleb selles näha Saksa ordu ehitustraditsioonide suundamääravat tähendust.

Harukordselt tugevaks kindluseks oli ordulinnuste seas Viljandi. Nagu Tallinn, oli temagi kõrgustikulinnus, kuid ehitatud mitte paest, vaid telliskivist, peamüürideks tarvitades ka põllukivi, sisearhitektuuriks aga halli marmorisarnast Vasalemma murdkivi. Asudes kõrgel järveäärsel seljandikul, mis kraavisarnaste looduslikkude nõgudega oli jaotatud kolmeks künkaks, koosnes ta lossist ja kolmest eelkindlusest. Linnuse ehitiste peagrupi kujundasid kvadraatselt asetatud neljatiivaline loss, küljepikkusega 55 meetrit, ja seda ümbritsev esimene eelkindlus. Mõlemad asusid seljandiku kõrgemal lõunakünkal ning omasid kumbki ühe kaitsetorni, — loss neljakandilise peatorni oma loodenurgal, eelkindlus aga ümmarguse nurgatorni edelas. Eelkindluse kaugele ettesuunduvat lõunaosa kaitses peale selle veel imposantne dansker, mis vaatamata kaugusele seisis otseses ühenduses lossi lõunatiiva peakorraga.

Järgmisele künkale, vaadeldud peagrupist põhja poole, oli ehitatud teine eelkindlus, kuhu pääses esimesest värava ja tõstesilla kaudu üle mõlemaid linnuseosasid eraldava kraavi. Teise ja kolmanda eelkindluse vahel asus jällegi kraav, kuid märksa laiem, ning läbikäimine nende vahel teostus kolmele tugevale kivialusele rajatud silla kaudu, millele teisest eelkindlusest viis tornvärav. Alles kolmas eelkindlus seisis ühenduses välisilmaga värava kaudu oma läänepoolses ringmüüris, niisama linnaga teise värava läbi ringmüüri põhjaosas; ent ka linna ja seda eelkindlust lahutas lai kraav, — sild kahel kivisambal oli siingi ainsaks ühendusteeks. Linnus oli elamis- ja kaitsevõimeline veel

Pild. 10. Narva. Hermanni kindlus, end. ordulinnus.
Vaade suurema eelkindluse õuelt
Narva. Château de Hermann, ancien château de l'Ordre Teutonique.
Narva. The Herman Castle, form. Castle of the Order.
Narva. Hermannsfestung, ehem. Ordensburg.

rootsi valitsusajal, lagunedes varemeteks vaid peale rüüstamist Põhja sõja ajal.

Rakvere, asetatud ümbritsevast lausmaast 25 meetrit kõrgemale tõusvale, põhjast lõunasse suunduvale pikerikule Vallimäele, oli niisamuti kõrgustikulinnus. Ta jagunes kvadraatseks lossiks tavalise sisehooviga ja suuremaks eelkindluseks lossi lõunaküljel. Mõlema ehitise liitekohad — lossi edela- ja kagunurgad — olid kõvendatud tornidega; peale selle kaitses eelkindluse kirdenurgal asuvat peaväravat lai poolümmar torn, nähtavasti hilisem, keskaja lõpult pärit ehitis. Kui venelased 1558. aastal vallutasid Rakvere, piirasid nad kogu Vallimäe palkidest ja kividest kõrge seinaga, mille kavatist näeme S. Waxelberg'i 1683. aastal joonestatud plaanil, lammutades ehitusmaterjali saamiseks Rakvere linna majad — ka kirikud, kloostri ja raekoja. See kaitsesein hävines jälgi jätmata Põhja sõja järele, kuna kivid ja muu kõlblik materjal kasutati linna ülesehitamiseks. Linnus ise seisab varemetes juba 17. sajandist.

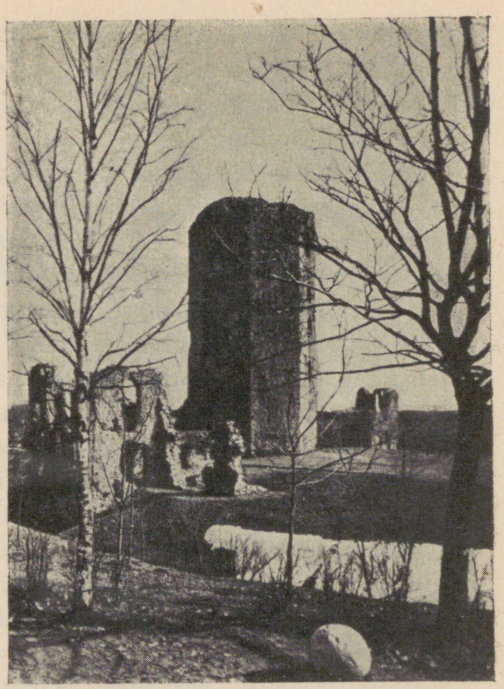
Narva ordulinnus, mida tema võimsate ulatusmõõdetega peatorni *Pika Hermanni* järgi harilikult kutsutakse Hermanni kindluseks, on ehitatud madalale paekingule Narva jõe pahemal kaldal. Vaatamata piiripealsele asukohale ja üle käinud sõdadele on linnuse peahoone ja sellega põhjaküljel liituv eelkindlus võrdlemisi hästi alal hoidnud oma algkuju, ehkki nad pole pääsenud mõnesugustest uuemal ajal teostatud muudatustest. Viimaseid on põhjustanud peamiselt kestev linnuse kasutamine kasarmutena ja sõjaväe laduhoonetena, milliseid ülesandeid ta täidab praegugi. Lääne poole mõlemast eelmainitud tähtsamast linnuseosast on rajatud teine, mitu korda avaram eelkindlus. Selle ringmüüri ja teised kaitseosad on hilisemad ümberehitused suuremalt jaolt kõrvaldanud, need pole aga eelkindluse keskaegsesse kavatisse toonud väljapaistvamaid muudatusi.

Pild. 11.
Paide linnuse varemed.

Paide. Ruines du château de l'Ordre Teutonique.

Paide. Ruins of the Castle of the Teutonic Order.

Ruinen der Ordensburg Paide (Weissenstein).

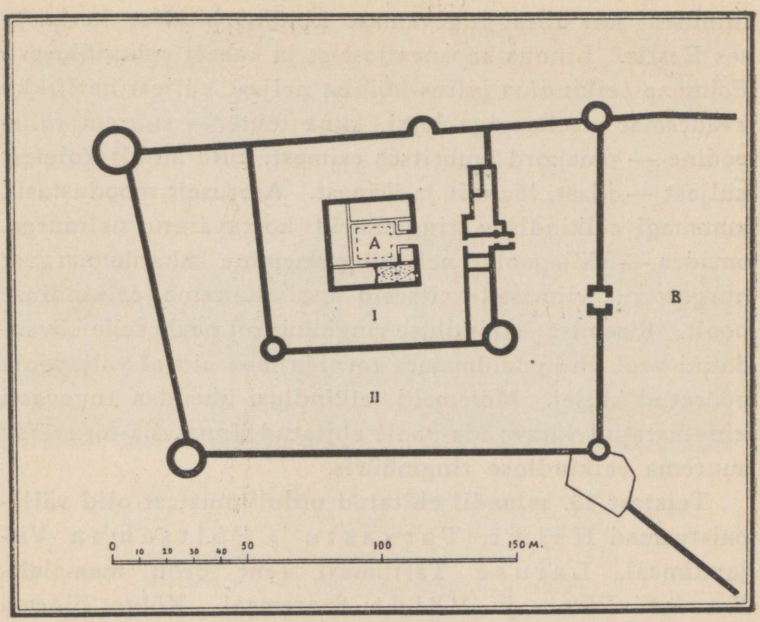

Linnuse peahoone, tüüpiline väikese sisehoovi ümber asetatud neljatiivaline ehitis, ei ole arhitektooniliselt kuigi kunstipärane, ent jõurikkalt mõjuv oma tüsedate massidega, mille ranget, kindlajoonelist grupeeringut kooskõlaliselt elustavad lossi lõuna- ja läänetiiva välismüüril säilinud sakmeline rinnatis ning väike kaheksatahuline torn edelanurgal. Mis aga kogu linnusele annab täiesti omapärase ja väljapaistvalt monumentaalse üldkuju, see on hiigelsuur peatorn *Pikk Hermann.* Moodustades lossi loodenurga, tõuseb ta iseseisva, erandlikult tugeva tornkindlusena linnuse keskpaigalt — kohalt, kus peahoonega liituvad mõlemad eelkindlused. Ta on seitsmekordne, kujult neljatahuline, katab 15,2×13,7 meetri suuruse maa-ala ning omab alumisel korral 3,45 meetri paksused seinamüürid. Päritolult kuulub Pikk Hermann kõige hilisemate osade

hulka linnuse keskaegses ehitiskogus, olles püstitatud arvatavasti 16. sajandi alul, et saada ülekaalu ja järelevalvet tsaar Ivan III poolt jõe vastaskaldale 1492. aastal rajatud Jaanikindluse (Ivangorodi) üle.

Narva linnuse teistest osadest väärib erilist tähelepanu suur omapärane, peaaegu jõepinnani laskuv külgeehitis peahoone idapoolsel välisküljel. Oma asetuselt ja ehituskujult tuletab ta hästi meele Tallinna ordulinnuse danskerit, on aga määratud märksa teissuguseks ülesandeks — linnuse varustajaks joogiveega: tema alumisel korral asub nimelt kaev. See kaevuga eelehitis kannab praegu suurelt osalt aastatest 1850—53 pärit kuju, ta ei võinud aga keskajal olla palju lahkuminevam; ülemise korrana omas ta siis küll kindlasti kaitseosa, nagu dansker Tallinna ordulinnuses. Edasi on Hermanni kindluses tähelepandavad veel vähemast eelkindlusest lossi siseõue viiv 5,8 meetri laiune ja 15,2 meetri pikkune võlvkäik ning pikkade, kitsaste laskepiludega varustatud rinnatis mõlemaid eelkindlusi üksteisest lahutaval vahemüüril.

Kaitsesüsteemilt sarnanes Narvaga teataval määral P a i d e linnus. Koosnedes lossist ja kahest eelkindlusest, mille asetus küll oli lahkuminev, omas ta aga samuti peatorni iseseisva võimsa tornkindlusena, mis praegugi linnuse vähestest ruiinidest monumentaalse ehitismälestisena esile kerkib. Paide tornkindlus, nimega *Pikk Hermann*, nagu paljud teisedki balti linnuste peatornid, on kujult õige haruldane — kaheksatahuline. Ta on 30 meetrit kõrge ning jaguneb viieks korraks, mida ühendab kitsas keerdtrepp 2,75 meetri paksuses seinamüüris. Välja arvatud ülemine, katusealune kord, on kõik teised kaetud võlvlagedega; kõrgem alumine kord tungib sügavalt maa sisse; sellelt keldrikorralt algas maa-alune salakäik, nüüd ammugi sisselangenud seisukorras. Torn moodustas võimsama kaitseosa linnuse ehitiste peagrupis, olles ehitatud lossi nurga külge keset esimest (sisemist) eelkindlust; ta seisis seega otseses ühenduses lossiga, kuid omas sisse-

Pild. 12. Pärnu linnus keskaja lõpul (K. v Löwis of Menar'i järgi.)
A — linnuse peahoone, I — esimene eelkindlus, II — teine eelkindlus, B — linn.
Château de l'Ordre Teutonique de Pärnu à la fin du moyen-âge.
Castle of the Order at Pärnu towards the End of the Middle Ages.
Ordensburg Pärnu (Pernau) gegen Ende des Mittelalters.

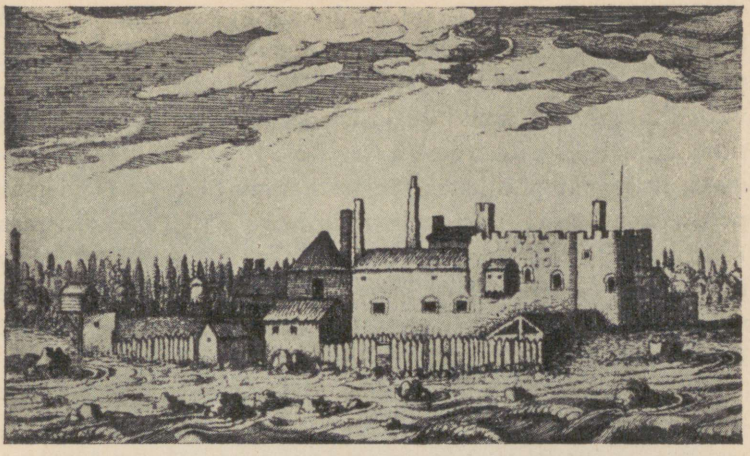
käigu ka eelkindluse õuelt. See käik, õigemini aknasarnane avaus, asus torni teisel, köetaval korral, 5,5 meetrit maapinnast kõrgemal; siit kaudu pääses torni ainult lahtist, kergesti kõrvaldatavat redelit mööda, kuna kindel trepp puudus. Viimast ei ehitatud nähtavasti kunagi peatorni külge, kuna see vaenlasele oleks kergendanud sissepääsu sellesse linnuse viimsesse vastupanukohta.

P ä r n u linnust tunneme ainult vanade plaanide järgi ja tema kavatise selgitamiseks ettevõetud kaevamiste läbi saadud andmete põhjal; välja arvatud mõned seinamüüri osad, on ta Põhja sõja järele täiesti hävinud. Ent kogupilt, mille annavad senised uurimismaterjalid, kõnelevad Pärnu

linnusest kui ühest tugevamast kindlusehitisest keskaegses Eestis. Linnus koosnes lossist ja kahest eelkindlusest. Esimene eelkindlus piiras kõigist neljast küljest harilikku kvadraatse sisehooviga lossi, kuna teine — suurem välispoolne — omakord ümbritses esimest, kuid ainult kolmest küljest — idast, lõunast ja läänest. Asetuselt moodustasid kummagi eelkindluse ringmüürid korrapäratu nelinurga, omades — välispoolne neli ning sisemine kaks ümmargust nurgatorni; viimased kaitsesid lossi suurema eelkindluse poolt. Sisemise eelkindluse ringmüür oli peale selle kõvendatud veel ühe poolümmara torniga oma ainsal väljapoole pööratud küljel. Mõlemaid eelkindlusi ühendas tugevasti kindlustatud värav; ida poole ehitatud linna viis tornvärav suurema eelkindluse ringmüüris.

Teistest 13. sajandil ehitatud ordulinnustest olid väljapaistvamad Helme, Tarvastu ja Põltsamaa Viljandimaal, Laiuse Tartumaal (ent ordu maa-alal), Karksi Pärnu- ja Pöide Saaremaal. Kõige lühema elueaga oli neist Pöide, — peale rüüstamist ja põletamist eestlaste suure vabastumiskatse puhul 1343. aastal teda tõenäoliselt ei uuendatud. Tarvastu ja Helme muutis püssirohuplahvatus varemeteks — esimese 16. sajandi lõpul, teise 1658. aastal, Põltsamaa ja Karksi kaotasid võitlusvõime 17. sajandi algupoolel, üksnes Laiuse püsis kuni hävitusrikka Põhja sõjani. Varemetest ehitati üles neist hiljem ainult Põltsamaa (ca 1760. a.), aga juba kindlustamata lossina — mõisa härrastemajana. Ordu ehitustoode oli arvatavasti ka Lihula, mis esialgsest kindlustusena tähtsusetust Eestimaa piiskopiresidentsist varsti peale 1238. aastat ümber ehitati tugevaks kahe eelkindlusega linnuseks ning sest ajas kuulus ühiselt nii ordule kui Saare-Lääne piiskopile.

Võrreldes 13. sajandiga langeb kahel järgmisel mitmekordselt intensiivsus uute ordulinnuste ehitamisel. Administratiivselt ja sõjaliselt tähtsamad paigad olid juba kindlustatud ning senine linnustevõrk lubas maavallutajaid

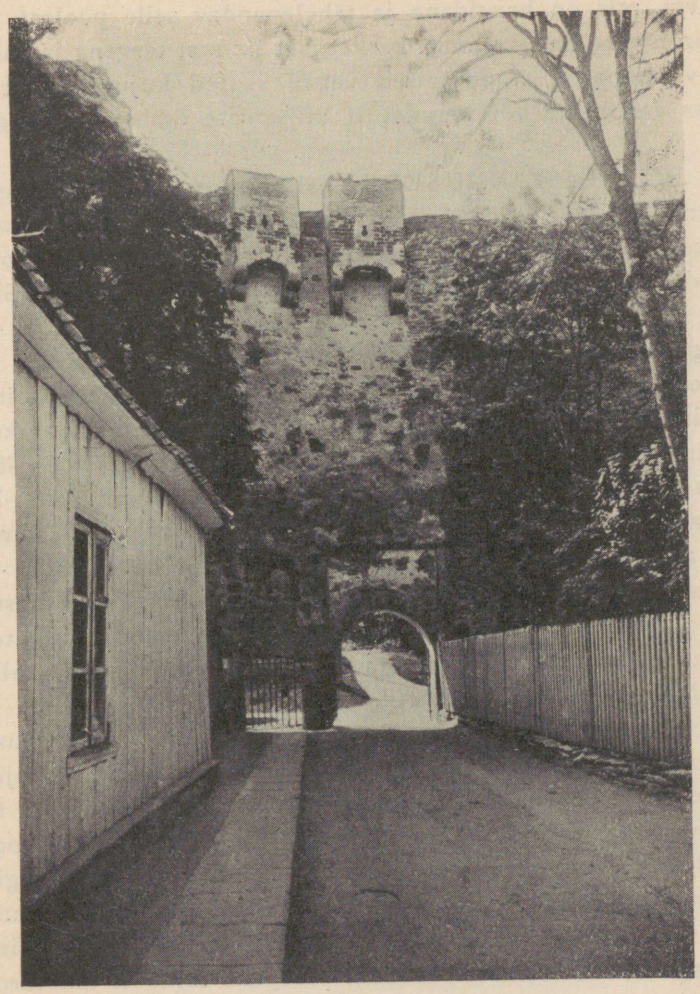
Pild. 13. A. Goeteeris: Toolse linnus a. 1615.
Château de l'Ordre Teutonique de Toolse en 1615.
Toolse, Castle of the Teutonic Order, A. D. 1615.
Ordensburg Toolse (Tolsburg) i. J. 1615.

siin ennast tunda juba küllalt kindlatena. Uusi suuremaid linnuseid ei teki ordumaadel selle tõttu 14. sajandil õieti ühtegi, küll aga suurendatakse ja kindlustatakse kogu selle aja, eriti sajandi lõpupoole kestel, vanemaid linnuseid, millest mõned, nagu näiteks Paide, alles nüüd esialgsetest võrdlemisi väikestest ja osalt ajutise iseloomuga ehitistest tõusevad võimsateks kindlusteks. Uusehitistena sünnivad juure ainult mõned üldtähtsuseta või sõjaliselt õige kitsa tähendusega vasallilossid, välja arvatud ordu maa-ala kaitseks ja valitsemiseks Saaremaale, Muhu väina ääre, Pöide linnuse hävitamise järele 1345. a. ümber ehitatud M a a s i l i n n *(Soneburg, Sühneburg)*. Üldse peab tähendama, et kaugeltki pole kerge kindlaks määrata vahet linnuse ja kaitsevõimeliseks muudetud suurema elumaja vahel. Keskaegsed elutingimused nõudsid paratamatult iga üksikult seisva maa-asula kindlustamist, ja tolleaegsed vasallilossid ei olnud valdavas enamikus õieti muud kui kaitseülesanneteks kohandatud maamõisate härrastemajad.

Säärane vähemate, enam kindlustatud maamõisatena kui linnustena tähelepandavate losside ehitamine jatkub ordumaadel, ehkki vähemal arvul, ka 15. sajandil. Nende kõrval ehitatakse aga nüüd ühtlasi kaks laiema tähtsusega linnust, nimelt Vasknarva ja Toolse Virumaal. Esimese ehitamist põhjustas järjest kasvav hädaoht Venemaa poolt, kes tatari ikke nõrgenemisega jälle oli tõusmas Baltimaadele kardetavaks vaenlaseks. Kuna Vasknarva ülesandeks oli otsene piirikaitse, pidi Toolse rannaäärsete mereröövlite vastu kaitsema kaubanduslikku läbikäimist Rakverega, mis tol ajal käis suurelt osalt mere kaudu.

Vasknarva linnus *(Neuschloss, Syrenske slot)* ehitati 1427. aastal Narva jõe pahemale kaldale Peipsi järve lähedusse — kohale, kuhu ordu juba 1349. aastal oli püstitanud „kindlustatud maja" (sõjalise piiripunkti), mille aga pihkvalased varsti ühel sõjaretkel hävitasid. Uue linnuse kolmekordne peahoone moodustas põhilõikelt väikese nelinurkse lossi, küljepikkusega 23×15 meetrit, nagu seda praegugi võime näha varemetena püsinud 10—12 meetri kõrguse ning 3,6 meetri paksuse välise seinamüüristiku järgi. Lossi piiras eelkindlusena välisõu (68×36 m), omades ringmüüri põhjaküljel tugevasti kindlustatud värava, loodeküljel aga laia (12,5 m) ümmarguse torni 3 meetri paksuse seinamüüriga. Viimane oli ilmselt suurtükitorn ning seega hilisem juureehitis, pärit mitte varemast ajast kui 15. sajandi lõpust.

Toolse *(Tolsburg,* esialgse nimega *Fredeborg)* ehitati aastatel 1471—1473. Loss, rajatud otse mere kaldale, kujundas kavatiselt idast läände suunduva pikeriku nelinurkse massiivse hoone ühe ümmarguse ja kolme neljatahulise nurgatorniga; tal puudus aga tavaline sisehoov. Lõunaküljel kõvendasid lossi kaks eelkindlust, kuid need olid ilma ringmüürita ning piiratud ainult vallide ja kraavidega. Nii Vasknarva kui Toolse kaotasid oma sõjalise tähtsuse 17. sajandi lõpupoolel, varemeteks varisedes juba enne Põhja sõda. Toolse algkujust saame aga võrdlemisi

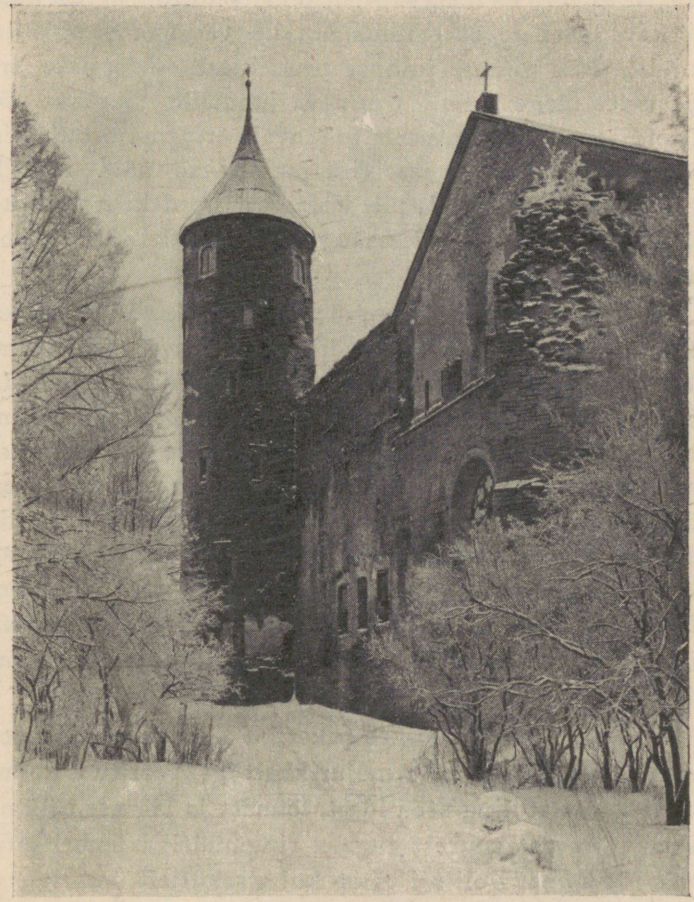

Pild. 14. Haapsalu linnuse peavärav.
Porte principale du château épiscopal de Haapsalu.
Haapsalu, Main Gate of the Episcopal Castle.
Haupttor der Bischofsburg Haapsalu (Hapsal).

selge ettekujutise A. Goeteeris'e 1615. a. pärit joonistise järgi, mis on haruldane ja tähelepandav selle poolest, et siin näeme üht kodumaa keskaegset linnust tervena ja kaitsevõimelisena, kuna teised vanad vaated kujutavad neid kas varemetes või muudetult hilisemate ümberehitustega.

PIISKOPILINNUSED. Ajal, mil taanlased ja Mõõgavendade ordu aluse panid esimestele linnustele pärastisel ühisel Saksa ordu maa-alal, algab osaliselt ka piiskoppide võimkonda läinud territooriumide ehistamine. See ei sünni aga mõlemas piiskopkonnas ühtlase elavusega, — algusest peale näeme Tartu piiskopkonnas enam hoogu ja loomisenergiat ning juba 1224. aastal, mil Saare-Lääne piiskopkond veel tegelikult polnud asutatudki, rajatakse siin Otepää ja Tartu linnused, millest viimane jääb Tartumaa piiskoppide residentsiks. Alles aastatel 1265—79 saab Saare-Lääne piiskopkond kindla valitsuskeskuse Haapsalu linnuse näol. Sellel oli küll ka eelkäija — aastatel 1251—1253 kujunenud ja 1263. aastal leedulaste poolt rüüstatud Vana-Pärnu, ent millist iseloomu kandis tol ajal see asustus, eriti kas suudeti sinna ehitada linnus, selle kohta pole säilinud teateid.

Tartu linnus omas sõjaliselt ligikaudu samasuguse tähtsuse Lõuna-Eestis nagu Tallinna Toomkindlus Põhja-Eestis. Põhja sõja ajal varemeteks muudetud, hävines ta järgnenud sajandi vältel täielikult ning tema arhitektoonilisest iseloomust ei tea meie selle tõttu peaaegu midagi; vanade plaanide ja ürikulise materjali põhjal võime ainult piiratud ettekujutuse saada tema üldisest kavatisest. Linnus asus Toomemäe lõunaosas praeguse ülikooli tähetorni piirkonnas. Ta omas mäenõlvakutele järgiva murdjoonelise asetusega ringmüüri ning jagunes lossiks ja sellest lääne poole rajatud suuremaks eelkindluseks; mõlemaid lahutas üksteisest looduslik kraav, ühendas aga viimase üle ehitatud kivisild. Ida poolt kaitses lossi teine, hulga väikesem eelkindlus. Ringmüüri lõunapoolne osa liitus idas

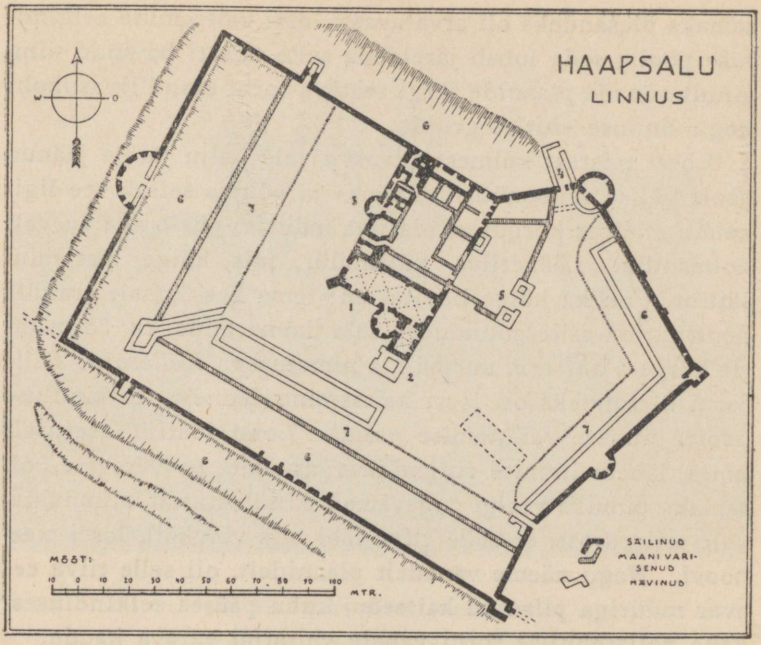

Pild. 15. Haapsalu linnuse peahoone läänetiib.
L'aile ouest du château épiscopal de Haapsalu.
Episcopal Castle of Haapsalu, West Wing of the Main Building
Bischofsburg Haapsalu (Hapsal); Westflügel der Hauptburg.

ja läänes linna kaitsemüüriga, moodustades selle otsese jatku, ning kogu linnus asus seega seespool linnamüüri. Sellepärast olid ka tema suuremad kaitsetornid, arvult kolm, püstitatud sellele ringmüüri ainsale väljapoole pööratud küljele. Mis puutub linnuse peaehitisse — lossisse, siis, otsustades mõne ürikutes esineva juhusliku märkuse põhjal, pidi see ruumijaotuselt tunduvalt erinema ordulosside tavalisest reeglipärasusest (nii mainitakse näit. relvadesaali, vaevalt identset kapiitlisaaliga); need kehvad teated ei anna aga küsimuse lähemaks valgustamiseks vähegi kandvamaid tugipunkte.

Kuna Tartumaa piiskoppide valitsusaseme arhitektooniline iseloom seega osutub võib-olla jäädavalt lahendamatuks kunstiajalooliseks probleemiks, oleme Saare-Lääne piiskoppide residentsi Haapsalu suhtes kaugelt õnnelikumas seisukorras. Ajalooliste sündmuste keerises ei ole Haapsalu linnus täielikult hävinud; enamik põhitähtsusega müüristikust püsib võrdlemisi hästi hoidunud maalilise varemetekoguna, osa linnuse peahoonest (lossikirik) aga koguni renoveerituna peaaegu endisel kujul. Nii saame sellest omal ajal Tartuga ligikaudselt võrdse tähtsusega piiskopilinnusest vanade plaanide kaasabil üldjoontes enamvähem ülevaatliku pildi.

Haapsalu linnus koosnes pikeriku täisnurkse sisehoovi ümber arhitektooniliselt mõjurikkalt grupeeritud kolmekordsest lossist ning seda idast, lõunast ja läänest eelkindlusena piiravast suurest tugeva ringmüüriga ümbritsetud õuest. Ringmüür oli nii välis- kui siseküljelt ümbritsetud laia kaitsekraaviga ning tema sõjalist vastupidavust kõvendasid veel seitse kujult ja suuruselt mitmesugust torni; mõned neist, nagu osalt ringmüürgi, on säilinud peaaegu endises kõrguses. Ringmüüri kirdenurgal võimsate ulatusmõõdetega kaitsetorni kõrval asuvat peaväravat kindlustas välisküljelt tugev, nüüd ammugi hävinud eelkaitse (Zwinger); kõrgel värava kohal on aga müüril tervetena alal

Pild. 16. Haapsalu linnus (K. v. Löwis of Menar'i järgi).
1 — lossikirik, 2 — end. Kellatorn, 3 — end. Vahitorn, 4 — linnuse peavärav, 5 — lossivärav, 6 — kraavid, 7 — vallid.

Château épiscopal de Haapsalu. The Episcopal Castle of Haapsalu. Bischofsburg Haapsalu (Hapsal).

hoidunud kaks omapärast piginukki, kumbki ühe võtmeaugukujulise piluga.

Linnuse peahoone erineb ordulossidest tunduvalt oma kloosterlikuma kavatisega. Kuna ordulossides sakraalülesanneteks määratud ruum — kabel või kodukirik — oma alla võttis ainult osa ühe lossitiiva peakorrast, moodustab siin kirik tervenisti kogu lossi lõunapoolse monumentaalsema ja kunstipärasema tiiva; sest Haapsalu lossikirik (oskusetult restaureeritud aa. 1886—89) oli ühtlasi piiskopkonna peakirikuks. Kiriku käärkambri kõrvalt tõusis eelkindlust poolitades neljatahuline *Kellatorn*, mille täht-

samaks ülesandeks oli arvatavasti lossi kaitsemine eelkindluse poolt; seda lubab järeldada selle täiesti hävinud ning ainult vanade plaanide järgi teatava torni erandlik asukoht kogu linnuse ehitistegrupis.

Lossi teistest kolmest tiivast ei ole palju järele jäänud peale välise seinamüüri. Läänes ja põhjas seisab see ligikaudu endises kõrguses, idatiiva müürist püsib aga vaevalt kolmandik. Läänetiiva välismüür, mis kõige paremini säilinud, on ka kõige huvitavam; tema keskkohalt eraldub poolringina esile suundudes sale ümmargune, ca 38 meetrit kõrge *Vahitorn,* uuema aja nimetusega *Kellatorn.* Selle torni ülesandeks oli lossi kaitsemine läänest, eelkindluse poolt, viimase vallutamise puhul. Lossi idatiib, asetuselt kõige lähem linnuse ringmüüris asuvale peaväravale, oli samaks puhuks veelgi tugevamalt kindlustatud, silmnähtavalt sellepärast, et selle tiiva läbi viis võlvkäik lossi sisehoovi. Nagu näeme vanadelt plaanidelt, oli selle tiiva ees avar müüriga piiratud kaitseõu, kuhu pääses eelkindlusest kahe neljatahulise torni vahele ehitatud värava kaudu.

Kuna ordumaadel, nagu öeldud, 14. sajandil enam juure ei sünni uusi suuremaid linnuseid, ehitatakse piiskoppide maa-aladel sel ajastul mitme vähema kindlustatud lossi kõrval ühtlasi kaks väljapaistva tähtsusega võimsat linnust — Vastseliina Tartu piiskopkonna piirikindlusena Venemaa vastu Võrumaal ning Saare-Lääne piiskoppide teine residents Kuressaare Saaremaal. Esimese ehitamist põhjustas kasvav hädaoht Venemaa poolt, teine oli aga äärmiselt tarvilikuks saanud Saaremaa eraldatuse tõttu piiskopkonna valitsuskohast Haapsalust, mis ennast eriti teravalt tunda andis rahutul 1343. aastal.

Vastseliina, rajatud 1342. aastal, asus kõrgel künkal Piusa jõe ja Meeksi oja vahel, viimase suubumise kohal esimesse, ning oli nii kolmest küljest piiratud veega. Linnuse ehitiste peagrupi kujundas pikeriku ebareeglipärase nelinurkse sisehoovi ümber ehitatud tugevate välismüüridega loss, mille keskelt tõusis lai neljatahuline tornkind-

Pild. 17. Vastseliina lossi varemed.
Ruines du château épiscopal de Vastseliina.
Ruins of the Episcopal Castle, Vastseliina.
Ruinen der Bischofsburg Vastseliina (Neuhausen).

lusega sarnanev taretorn. Peaaegu niisama suur, ent kujult ümmargune kindluslik torn kõvendas kaugele ette suundudes lossi kirdenurka, teine samakujuline vähem torn aga kagunurka; peale nende omas linnuse peahoone veel kolm väikest nelinurkset kaitsetorni. Kogu seda ehitisgruppi ümbritses eelkindlusena kitsas kaitseõu kahe neljatahulise ja ühe ümmarguse torniga ringmüüris. Harukordselt tugev oli linnuse edelanurgal asuv peavärav, — ta koosnes kolmest üksteisele järgnevast eriväravast, mida läbides alles pääses linnuse peaossa.

Vastseliina endisest võimsusest annavad praegu tunnistust väljapaistvalt kaunid varemed. Otsustades paremini säilinud suurima ümmarguse kaitsetorni järgi, võis kogu linnuse arhitektooniline ilme omal ajal olla mõjuvalt kuns-

Ex bibl. univ. T

tipärane: seda ehitisosa kaunistavad sümmeetriliselt asetatud, ülal kahe teravkaarega, all sõõriga lõppevad kõrged aknasarnased petiknišid, sõõrpetikud, vöödid ja muud vähemad dekoratiivsed motiivid. Samalaadiliste arhitektooniliste kaunististe jälgi kannavad ka teised varemeteosad. Üldse on Vastseliina varemed ainuke ehitismälestis, mille järgi saame teatava kujutluse meie keskaegsete telliskivist kindlusehitiste arhitektuurvormidest ja kaunistusmotiividest gooti stiiliperioodil.

Kuresaare asutamisaeg ei ole lähemalt teada. Kuigi teda esmakordselt mainitakse 1381. aastal, näib olevat kindel, et linnuse rajamine aset leidis kaugelt enne seda, arvatavasti juba varsti peale eestlaste 1343. aastal puhkenud vabadusvõitluse mahasurumist. Asetatud madalale kaldale hiljem liivastunud merelahe ääre, mis tol ajal oli palju sügavam ja lähem, nii et laevad võisid randuda otsekohe lossi piirava kõrge, külgedelt kivimüüriga vooderdatud eelkindluse valli juures, ning olles ümbritsetud merega ühendatud sügava ja laia kaitsekraaviga, oli keskaegne Kuresaare tüübilt vesilinnus. Sõjad on teda võrdlemisi vähe puudutanud, sünnitamata suuremaid hävitusi, samuti pole ta ümberehituste all laiaulatuslikumaid muudatusi üle elanud. Aastatel 1904—1905 renoveeriti pealegi (ehkki mitte täiesti õnnestunult) lossi siseruumid ja enam kannatanud välisosad, eesmärgiga neile algilmet võimalikult täies ulatuses tagasi anda, ning selle tõttu osutub ta praegu ainsaks omasuguseks arhitektuurtooteks Baltimaadel.

Loss on kavatiselt täiesti reeglipärane. Ta kujundab põhilõikelt kvadraadi küljepikkusega 42,5 meetrit ning tõuseb neljatiivalise ehitisena peaaegu kvadraatse sisehoovi ümber, mis katab 11×11,5-meetrilist pindala. Loss on kolmekordne, lugedes ka kõrget keldrikorda; hoone põhjatiiva mõlemad nurgad arenevad ülal madalateks neljatahulisteks tornideks. Suurema (loodepoolse) torni kõrvalt viib võlvitud väravkäik sisehoovi; viimase poolt omab iga lossikord ristikäigu, mis kokku kolmekordse galeriina ümb-

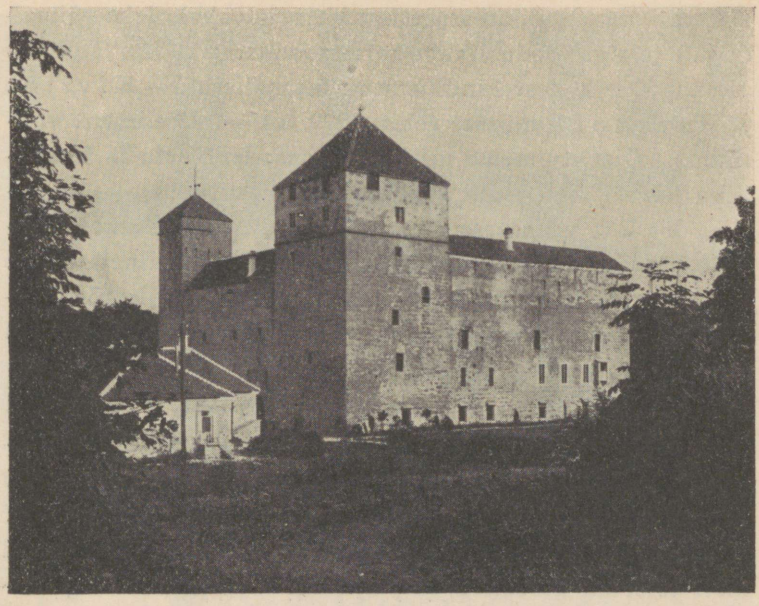

Pild. 18. Kuresaare linnus.
Château épiscopal de Kuresaare.
The Episcopal Castle, Kuresaare.
Bischofsburg Kuresaare (Arensburg).

ritseb hoonet. Peakorra ristikäiku katavad lõuna- ja läänetiivas kaunid ristroidevõlvid, mujal esineb lihtne terava servjoonega varagooti võlvitüüp; ristikäigu ühel aknal on hoidunud keskaegne raidraamistik.

Siseruumide jaotust võib lugeda tüüpiliseks 14. ja 15. sajandi balti suuremate losside kohta, eriti hoone peakorral. Kõige avarama ruumi moodustab siin kahelööviline kapiitlisaal lõunatiivas. Ta seisab ristikäiguga ühenduses rikkalikult profileeritud palestikuga teravkaarelise portaali kaudu ja on kaetud kümne ristvõlviga, mis keskel tugenevad ruumi poolitavale neljale kaheksakandilisele tulbale. Idas liitub kapiitlisaaliga põrandapinnalt enam kui kaks korda vähem, sellevastu aga kõrguselt läbi kahe korra tõusev lossikabel, keskel võlvidekandjana omades 4,85 meetri kõrguse kaheksakandilise tulba. Mõlemas ruumis kaunistavad võlve mõjuvalt esilesuunduvad rikkalikult profileeritud roided, seintel lõppedes lihtsate konsoolidega; tulpi ilmestavad vormilt vastavad baasid ja talumid ning idapoolset tulpa peale selle veel kaheksakandiline massiivne laud, välja töötatud ühest kiviplokist tulba vastava tüviosaga. Peakorra läänetiiva võtavad oma alla piiskopi eluruumid, põhjas asub suur magamissaal (dormitoorium) ning idas muud ühisruumid. Peale kabeli kõrval asuva refektooriumi on kõik need samuti kahelöövilised, kuid arhitektuurilt lihtsamad, — tulbad neljatahulised ja tüsedamad, võlvid roieteta, ent selge servjoonega.

Lossi kolmas kord on kaetud palklagedega; selle kohal katuse all asus kaitsekäik, mille laskepiludega rinnatis on veel säilinud lõuna- ja idaküljel; keldrikorda katavad suurelt osalt aamvõlvid. Tüsedam torn lossi loodenurgal (ühel rootsiaegsel plaanil on ta märgitud nimega *Stürvolt*) sisaldab kuus korda, mida ühendab keerdtrepp 2,5 meetri paksuses seinamüüris. Torni kaks alumist korda on kaetud 8 meetri laiuste ristvõlvidega, ülemised aga palklagedega. Teine, niisama kõrge, kuid läbilõikelt märksa väikesem torn — *Pikk Hermann* — teenis vanglana. Kummagi

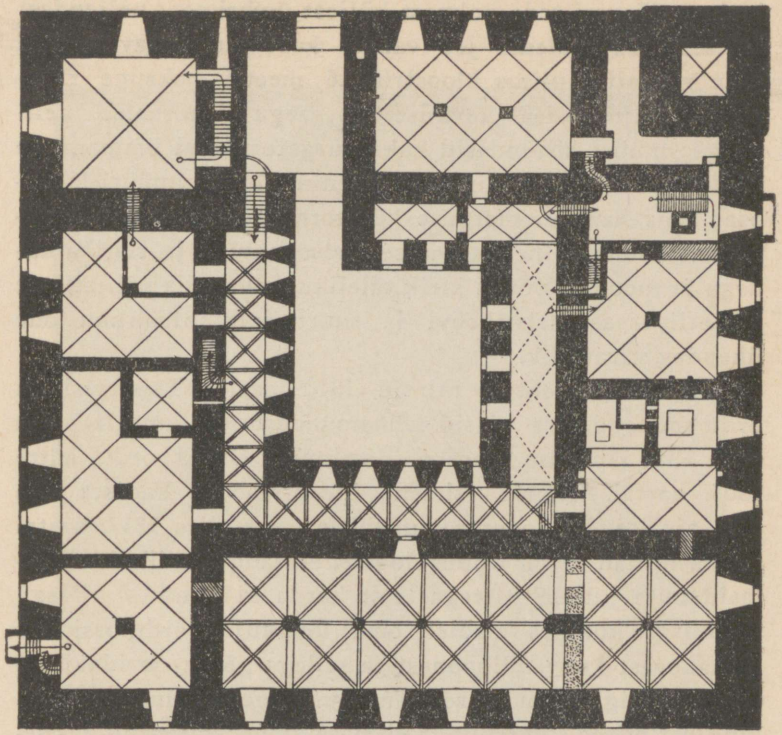
Pild. 19. Kuresaare linnuse peahoone (loss).
Château épiscopal de Kuresaare. The Episcopal Castle, Kuresaare.
Bischofsburg Kuresaare (Arensburg).

torni ülaosa ei ole algkujul säilinud, samuti mitte ka lossi katus; endise telliskivikatuse kallakut võime aga näha jälgede järgi tornidel.

Võrreldes 13. ja 14. sajandiga ei ole järgmine kummaski piiskopkonnas enam nii elav uute linnuste ehitamise poolest. Juure ei sünni nüüd ühtegi laiema tähtsusega kindlusehitist, küll aga mõned vähemad vasallilossid, kuid mitte nii suurel arvul nagu kahel eelmisel sajandil. On huvitav tähele panna, et kui ordu ja orduvasallid nii suurte kui väikeste linnuste asupaigana eelistasid kõrgustikke (ordu ehitistest olid vesilinnused ainult Laiuse ja Põltsamaa), näeme piiskoppide ja nendele allunud võimukandjate juures enam kalduvust oma eluasemete julgeolekut rajada veekaitsele (Kuresaare, Kolovere, Virtsu, Vana- ja Uus-

Kastre j. m. t.), ehkki maastiku iseloom vahel oleks võimaldanud teisigi looduslikke kaitsesoodustusi. Ka Tallinna piiskoppide kahest kindlustatud maamõisast — Kiviloo ja Porkuni linnusest (ehit. 1479. a.) — oli viimane vesilinnus. Õieti tunneme piiskoppidemaadel Tartu ja Vastseliina kõrval ainult üht tõelist kõrgustikulinnust — Otepääd. Ent viimasest teame üksnes tema asukohta, — selle hävinud linnuse põhikuju ja arhitektooniline iseloom on seni täiesti selgitamata; sest Otepäästi ei ole tõenäoliselt säilinud plaane, samuti pole ette võetud kaevamisi tema põhiplaani kindlakstegemiseks.

LINNUSKLOOSTRID. Ordu- ja piiskopilinnuste kõrval tuleb kindlusarhitektuuri toodetena tähele panna veel Kärkna ja Padise kloostrit, mida ürikud sageli teisiti ei nimetagi kui *castra* (kindlused, linnused). Õieti seisid meie teisedki kloostrid, niipalju kui neid tunneme, iseloomult kaunis ligilähedal linnustele; nende kavatise põhiskeemi kujundas niisamuti ringmüür ning viimasega piiratud maa-alale vähema sisehoovi ümber ehitatud kloostrihoonestiku peagrupp. Kuna aga linnadesse, nende lähemasse naabrusse ja teiste kindlustatud paikade otsesesse ümbrusse ehitatud kloostritel tungivat tarvidust ei olnud kindluslikkude kaitseehitiste järgi, küll aga teatava isoleerituse järgi välisilmast, siis ei olnud ka nende ringmüür iseäranis kõrge ega tugev ning nii sel müüril kui kloostri peahoonel puudusid puhtsõjalisteks ülesanneteks määratud ehitisosad (tornid, piginukid, kaitsekäik jne.). Teisiti oli lugu üksikutele paikadele rajatud vanemate kloostritega. Oma eraldatuse tõttu suurematest valitsuskeskustest ei olnud siin kloostrielanikkudel hädaohu puhul kustki loota kiiret abi ning nende ja kloostri varanduste julgeolek olenes esmajoones müüride tugevusest ja kogu hoonestiku sõjalisest kaitsekohasusest. See põhjustaski nende ehitamise linnustena.

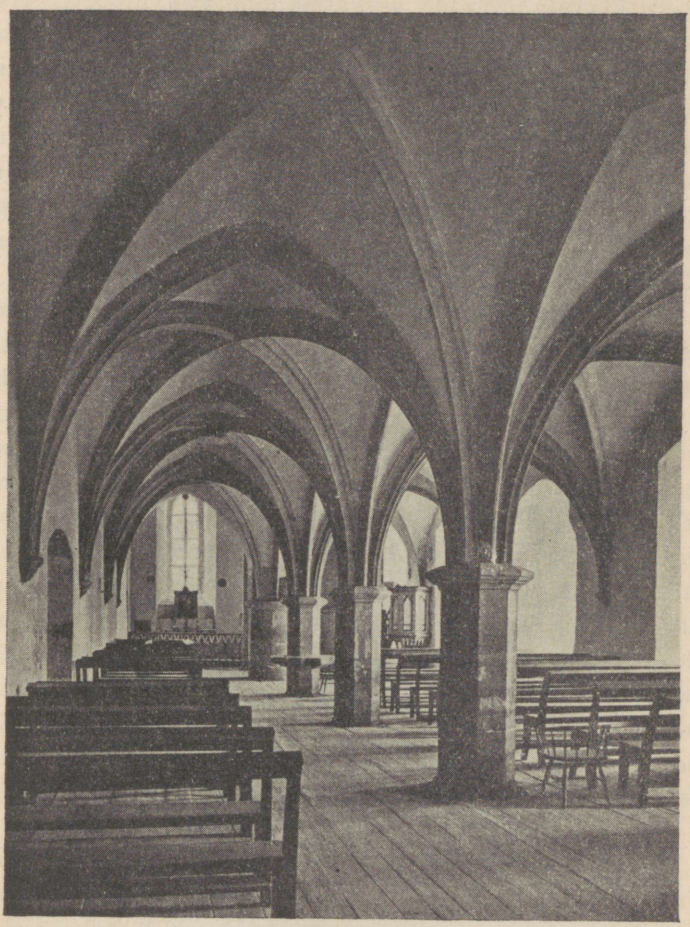
Pild. 20. Kuresaare lossi peakord (H. Seuberlich'i järgi).
Premier étage du château de Kuresaare.
Main Storey of the Castle of Kuresaare.
Hauptgeschoss der Bischofsburg Kuresaare (Arensburg).

Kahest mainitud linnuskloostrist oli vanem ja arvatavasti ka tugevam Tsistertsiumi ordu meesklooster Kärkna *(Falkenau)* Tartumaal. Ehitatud aastatel 1228 — 1233, püsis ta kuni 1558. aastani, mil venelased ta põhjalikult rüüstates varemeteks muutsid; hiljem hävines klooster täielikult ning tänapäeval märgivad tema asupaika ainult maapinnast vähe esile tõusvad alusmüürid. Kärkna oli tüübilt vesilinnus ning sellena kõige suurem Eestis. Ta asus Emajõe kaldal Ammejõe suubumise kohal, nii et

jooksev jõevesi teda kolmest küljest ümbritses; neljandast kaitses teda mõlema jõe vahele kaevatud kraav. Peale selle veekaitse piiras kloostrit 2,6 meetri paksune ringmüür, kujundades kavatiselt peaaegu kvadraatse nelinurga; müüri kõvendasid kaks nurgatorni, lai ümmargune loode- ja kitsam nelinurkne kirdenurgal. Ringmüüri läänеosas asus kahe ümmarguse külgtorniga kindlustatud peavärav. Kloostri neljatiivalisest sisehooviga ja ristikäikudega peahoonest võttis kirik täielikult oma alla põhjatiiva; läänetiivas asus ristihoovi ja suurt eelkindluslikku õue ühendav väravkäik.

Padise kloostri rajasid 1310. aastal Tsistertsiumi ordu mungad, kes asusid Dünamündest Harjumaale peale selle Riia lähedase kloostri üleminekut Saksa ordu kätte 1305. aastal. Nende esimene kloostrihoone Padises võis olla ajutise iseloomuga puuehitis, sest alles 1317. aastal alustasid nad kivist linnuskloostri ehitamist, mille kindlustasid uute juureehitistega teist korda 1448. aastal. Nagu Kärknagi koosnes Padise oma lõppkujul ordulossidega sarnanevast konvendihoonest ja sellega põhja- ja idaküljel liituvast ligi kolm korda suuremast eelkindlusest. Eelkindlust piiras ringmüür ja viimase ümber kaevatud kaitsekraav, omakord oli ka kloostri peahoone eelkindluse poolt kaitstud kraaviga. Klooster sekuleeriti 1559. aastal, edasi kasutati teda saja aasta ümber linnusena ja mõisahoonena, kuni ta viimaks välgust süüdatuna tulekahju läbi varemeteks muutus.

Praegu on Padise kloostri kord võimsast ja monumentaalsest ehitiskogust varisevate varemetena alal hoidunud ainult peahoone kaks tiiba — ida- ja põhjapoolne — ning siin-seal mõned madalad müürijäänused. Hoone püsinud müüristikust on välisseinad õige tugevad, keskmise paksusega 1,5 meetrit. Idapoolne tiib on koos keldrikorraga kolmekordne ruumirikas ehitis; põhjatiivast võtab suurema osa oma alla hästi säilinud kloostrikirik, mille kirdenurgalt tõuseb ärklisarnane kaitsetorn *(échauguette)*, kujult ja

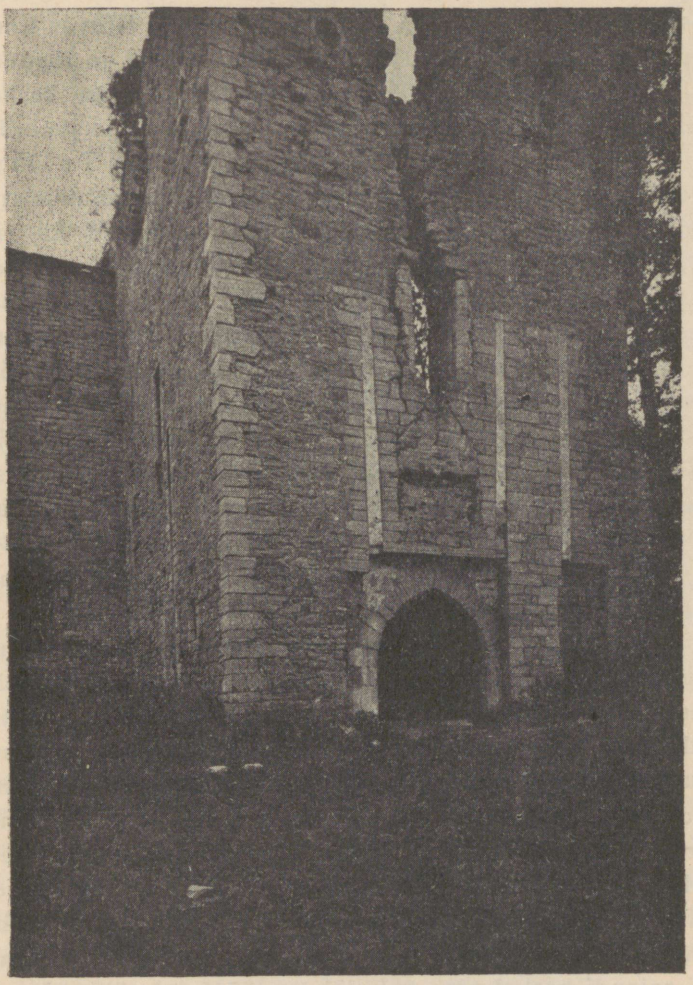

Pild. 21. Kuresaare lossi kapiitlisaal (kuni 1905. a.).
Salle de chapitre du château de Kuresaare.
Hall of Council, Castle of Kuresaare.
Kapitelsaal der Bischofsburg Kuresaare (Arensburg).

ülesannetelt samasugune nagu *Pilsticker* Tallinna ordulinnuse loodenurgal. Iseäranis huvitav oli põhjatiiva külge kiriku kõrvale ehitatud peavärav, mis viis kloostri ristihoovi. See, arvatavasti 1448. aastast pärit ning alles hiljuti kokkuvarisenud väljapaistvalt tugev neljatahuline kindluslik tornvärav omas kaks üksteise kõrval asuvat sissekäiku; suurem neist oli varustatud kahe hoobpalgiga tõstesillaga, teist vähemat, määratud jalakäijatele, teenis aga ühe hoobpalgiga tõstesild. Kõrgel suurema värava kohal asus kahele raidkonsoolile tugenev piginukk, selle all ehisviiluga niš pühaku figuuri jaoks.

Ei ole juhuslik nähtus, et mõlemad linnuskloostrid kuulusid tsistertslastele. Tsistertsiumi mungaordu eelistas oma kloostrite asupaigana üksikuid kohti eemal linnadest ja rahvarikastest asustustest, vastandina teistele mungaordudele ja naistsistertslastele (nunnadele), kes oma konvendid rajasid linnadesse või nende lähemasse ümbruskonda. Siiski tunneme Eestis ka üht naistsistertslaste kindlustatud asukohta kaugel väljaspool linnamüüride kaitset — K u i m e t s a kloostrimõisat Juuru kihelkonnas Harjumaal. Kuimets oli Tallinna naistsistertslaste Mihkli kloostri tulundusmõisa ja kuulus sellele kloostrile 1286. aastast kuni 16. sajandi lõpuni. C. Faehlmann'i 1827. aastal joonestatud plaanile juure lisatud vaade näitab Kuimetsa siis ammugi juba varemetes mõisahoonet kindlusliku ehitisena kahe nurgatorniga ja eelkaitsega.

LINNAKINDLUSTUSED, ERITI TALLINNAS. Varsti peale vanemate, sõjaliselt ja administratiivselt esitähtsusega linnuste rajamist tekivad nende lähedusse turuplatsid kaupmeeste ja käsitööliste majakestega, mis võrdlemisi lühikese aja kestel, osalt juba 13. sajandi teisel veerandil, arenevad alevikkudeks ja linnadeks. Linnade kindlustused ei võinud alguses olla kuigi tähelepandavad, — nad koosnesid arvatavasti ainult palissaadidega kõvendatud muldvallist ja kraavist. Kivist kaitsemüüriga hakatakse kind-

Pild. 22. Padise kloostri peavärav.
Porte principale de l'abbaye de Padise.
Gate of the Main Building, Monastery of Padise.
Haupttor des Cisterzienserklosters Padise (Padis).

lustama kõige pealt Tartut ja Tallinna, esimest 13. sajandi 60-tes aastates, teist kümmekond aastat hiljem. Vähematest linnadest asutakse Viljandis, Pärnus ja Narvas linnamüüri ehitamisele aga alles 14. sajandi keskel ja lõpupoolel, kuna teiste julgeoleku korraldamisel kogu keskaja vältel tõsisemate kindlusehitisteni nähtavasti ei jõutudki.

Kõigist Vana-Liivimaa linnadest on ainuüksi T a l l i n n säilitanud suurema osa oma keskaegsest kindlusmüürist ja kaitsetornidest. Kuna ühtlasi on alal hoidunud ka rida linna kindlustamisse puutuvaid ürikuid, samuti plaane, joonistisi, maalinguid ja päevapilte juba hävinud ehitisosadest, saame üldiselt õige pideva ülevaate Tallinna kindlusehitiste võrsumisest ning nende arhitektoonilisest ja sõjalisest iseloomust. Linna rajamisaeg ei ole täpsalt teada, tõenäoliselt sündis see aastatel 1228—30, mil väljarändajad Westfaalist, Alam-Saksist ja arvatavasti Visbyst asutasid aleviku Toompea kõrgustiku idapoolsele jalale, praeguse Niguliste kiriku ümbrusse. Linnaõigused sai Tallinn 1248. aastal ja paarkümmend aastat peale seda algas ka linna kindlustamine müüriga.

See esialgne kaitsemüür, mille ehitamisest meile kõnelevad kuninganna Margareta 1270-test aastatest pärit määrused, oli nähtavasti ajutise iseloomuga, välja arvatud vahest väike osa idamüürist. Täiel määral püsima jäänud linnamüüri ehitamine algab alles järgneva sajandiga, mil seda 1310. aastast peale suure eduga juhatab taani kuninga Erich Menved'i volinik rüütel J o h a n n K a n n e, keda tuleb pidada linna kindlusehitiste põhjapaneva, hiljem mitmeti täiendatud, üldplaani autoriks. Ringmüür ümber linna valmib üldkogus ühes viie torni ja kuue väravaga 14. sajandi keskel ning sel ajal (ca 1345. a.) täidetakse ka uued sügavamad ja laiemad kaitsekraavid Ülemiste järvest juhitud veega. Aastatel 1354—1410 täiendatakse linna kindlusvööd 16 uue torni püstitamisega, ajastul 1410—1532 ehitatakse neid veel 7 juure, ning nii saab Tallinna ringmüür keskaja lõpuks üldse 28 kaitsetorni, viimaste

Pild. 23.
Padise kloostrikirik kaitsetorniga.

Eglise fortifiée de l'abbaye de Padise.

Fortified Church of the Monastery of Padise.

Kloster Padise (Padis); Kirche mit dem Wehrturm.

hulka väravtorne mitte arvates. Kuna 15. sajandil linna kindlusvöös ühtlasi ka mõned muud täiendus- ja ümberehitused läbi viiakse, kujuneb Tallinna kindlusehitiste üldpilt juba 16. sajandi alguseks kaunis ligilähedalt sarnaseks, nagu seda näeme 17. sajandi algupoolest pärit A. Goeteeris'e, A. Olearius'e ja M. Merian'i joonististel-vasklõigetel — vanematel seni tuntud Tallinna üldvaadetest.

Linna kaitsemüür, niipalju kui ta on alal hoidunud, ei ole ühtlase kõrgusega. Tingitud ebatasasest maapinnast ja kaitseülesannete erisugusest tähtsusest, tõuseb ta koos rinnatisega 10,5 kuni 16 meetrini, omades keskmise kõrguse 15 meetrit; müüri paksus kõigub 2,2 ja 2,4 meetri

vahel. Sisekülgelt kõvendavad müüri allpool laiad ja tüsedad, ülal kitsamaks minevad ja müüriga kokkusulavad tugipiidad, kordudes enamalt jaolt iga 7 meetri järele. Müüri ülaosa kandis 1,5 meetri laiust kaetud kaitsekäiku keskmiselt 2,5 meetri kõrguse ning 0,7 meetri paksuse rinnatisega; viimases asetusid 2,75- kuni 3-meetriliste vahedega mitmesuguses suuruses laskepilud. Säärase kaitsekäigu, millest praegu on alal osaliselt ainult rinnatis, sai linnamüür aga alles 15. sajandi lõpul, mil tarvitusele võeti tulirelvad; enne seda oli ta arvatavasti katmata ning omas tõenäoliselt ainult lihtsa sakmelise välisääre (vanemat tüüpi rinnatise).

Tornid on püstitatud üksteisest ebaühtlases kauguses. Ida- ja lõunamüüris küünib nende vahe 95 kuni 100 meetrini, lääne- ja põhjamüüris kõigub aga 37 ja 55 meetri vahel. Kõrguselt tõusevad nad 20 kuni 30 meetrini ja on kujult lahkuminevad — kvadraatse, sõõrümmara ja hobuserauakujulise põhilõikega. Kaht esimest tüüpi tornid kuuluvad linnamüüri vanemate kaitseehitiste hulka, nende ehitusaeg langeb 14. sajandi algupoolesse; teised, põhilõikelt hobuserauakujulised, on pärit järgmisest pooleteisest sajandist. Nad on oma sirgjoonelise tagaküljega ehitatud linnamüüri, kuna ümmar külg on pööratud väljapoole, ulatudes kaugele ette ning võimaldades hästitabavat küljetuld. Valdav enamik tornidest on neljakordsed, osalt võlvitud, osalt palklagedega; kordi ühendab linnapoolse seinamüüri sisemusse ehitatud kitsas keerdtrepp. Kõik tornid olid kaetud kõrgete telliskivist telkkatustega.

Linna kindlusvöös olid oma massiivsuse ja võimsate ulatusmõõdetega iseäranis väljapaistvad kaks 16. sajandi algusest pärit bastioontorni — *Paks Margareta* ja *Kiek in de Kök*. Mõlemad on säilinud, ehkki esimene neist muudetud kujul ja varemetes. *Paks Margareta* (ehit. ca 1518. — 32. a.) oli lahkuminevam erand Tallinna kindlustornide seas. Ta polnudki õieti torn sõna harilikus mõistes, vaid kolmveerandringi moodustav kõrge bastiooni müür, mis

Pild. 24. M. Merian: Tallinn 1650. a. ümber.

A — sadam, B — kabel, C — Suur Rannavärav, D — Oleviste kirik, E — naistsistertslaste Mihkli klooster, F — raekoda, G — Pühavaimu kirik, H — Niguliste kirik, I — Nunnevärav, K — Toomkirik, L — Toompea loss (linnus).

Tallinn environ 1650. Tallinn, about A. D. 1650. Tallinn um d. J. 1650.

ülalt lahtise ja linna poolt sulgemata sõõrina piiras ettenihutatud ümmarikku valli (kurtiini) — suurtükkide asukohta; katusega oli kaetud ainult selle ringmüüri h a r i. Müüri ülaosas asusid ühekõrguse harva reana laiad laskeaugud suurtükkidele, nendest alamal kitsad laskepilud käsirelvadele; müüri paksus küünib väljapoole pööratud tugevamas osas kuni 4,7 meetrini, vähenedes linnapoolsetes otsades 2,1 meetrini. Alles 18. sajandi algusel kaeti *Paks Margareta* üldise telkkatusega ja muudeti neljakordseks kinniseks torniks; siis ehitati ta ka umbes 3 meetrit kõrgemaks.

Kiek in de Kök (Vaata Kööki, sest tornist võis tema kõrguse tõttu vaadata linnamajade korstnatesse ja köökidesse) on samuti endine suurtükitorn (ehit. 1533. a. vähema neljatahulise torni asemele), kuid kinnine hoone, nagu teisedki linna kaitsetornid. Kuuekordne kuppelvõlvlagedega ehitis, läbilõikelt sõõrikujuline, 36 meetrit kõrge ja 17,4 meetrit lai, seinamüüri paksusega keskmiselt 3,8 meetrit, oli ta kõige kõrgem ja tugevam kaitsetorn Tallinna kindlusvöös. Tema ülemistel laskeavaustega varustatud kordadel olid üles seatud suurtükid linna ja Toompea lõunakülje kaitsemiseks. Veel 1577. aastal, Tallinna piiramise puhul venelaste poolt, tähendab kronist Balth. Russow ülistavalt *Kiek in de Kök*'i kohta, et selle torni väärilist ei ole leida mujal Läänemere ääres.

Linnaväravad, arvult kuus (kui mitte lugeda kitsa kohaliku tähtsusega väikest, juba 15. sajandil kinnimüüritud *Saunaväravat* samanimelises tornis naistsistertslaste Mihkli kloostri kohal), nõudsid ainsate läbipääsekohtadena julgeoleku seisukohalt erilist tähelepanu. Alguses koosnesid nad arvatavasti ainult tugevast neljatahulisest, rautatud uste, langevõre, tõstesilla ja piginukiga varustatud tornväravast linnamüüris ning valliga ümbritsetud kaitseõuest (eelkaitsest) väljaspool. Hiljem, kõige tõenäolisemalt 14. sajandi lõpul või 15. sajandi alul, kõvendati *Harju-. Karja-, Viru-* ning *Väike* ja *Suur Rannavärav* kahe vähema

Pild. 25. Tallinn. Torn linnamüüri lääneosas; tagaplaanil Oleviste kirik.

Tallinn. Une tour de la partie occidentale de l'enceinte; au fond l'église de St. Olav.

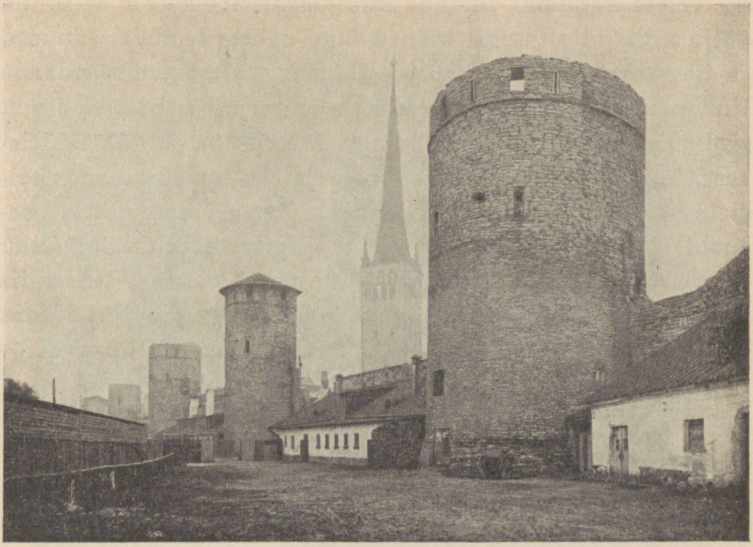
Tallinn. Tower in the West Town Wall; in the Background the Church of S. Olav.

Tallinn. Wehrturm im westlichen Teil der Stadtmauer; im Hintergrunde die Olaikirche.

ümmarguse külgtorniga kindlustatud eelväravaga, mis ehitati peavärava ette teisele poole kaitsekraavi. Pea- ja eelvärav ühendati üle kraavi viiva kivisillaga, mis aga järsult lõppes mõni meeter enne peaväravat, aset andes liikuvale sillajatkule — peavärava siseküljelt juhitavale tõstesillale. Silla stabiilset osa kõvendasid mõlemalt küljelt madalad rinnatisega külgmüürid, moodustades sillapealse kindlustatud õue.

Vaadeldud viiest väravast erines märgatavalt kuues — *Nunnevärav*. Tema vanem osa — peavärav linnamüüris — oli teistega sarnanev neljatahuline tornehitis, uue eelkaitsena sai ta aga eelvärava ainult ühe, kuid suure ja tugeva, põhilõikelt hobuserauakujulise külgtorniga põhjaküljel, sest lõuna poolt kaitses teda nähtavasti küllaldaselt järsk Toompea kallak. Mõne aja pärast kõvendati *Nunnevärav* veel teise eelväravaga, nii et ta oma lõppkujul koosnes üheks väravkindluseks liituvast kolmest eriväravast. Ometi ei jäänud ta kauaks Tallinna kõige tugevamaks väravkindluseks, — varsti ületas teda oma kaitsejõu poolest *Suur Rannavärav*, saades oma idapoolse külgtorni asemele laiema tähtsusega iseseisva kindlusehitise — bastioontorni *Paksu Margareta*. Kõigist linnaväravatest on alal hoidunud üksnes *Viruvärava* eelvärava mõlemad külgtornid ja *Suur Rannavärav*, õigemini selle eelvärav, oma suurejoonelises monumentaalses ehitiskogus. Teised väravkindlustused lammutati 19. sajandi teisel ja kolmandal veerandil, ohvriks langedes kasvavale tänavliikumisele ja vahest veel enam linnavalitsuse pieteedilagedale suhtumisele neisse haruldastesse ehitismälestistesse.

Tallinna linnakindlustuste ehitamise pearaskus langeb 14. sajandile, mil sai oma kaitsemüürid ka enamik suurematest linnadest Saksamaal. Võrreldes viimaste kaitseehitistega ei osuta Tallinna linnamüür oma range lihtsusega ja detailivaesusega kuigi väljapaistvat kunstipärasust, ületab aga need kaugelt oma harukordse imposantsuse ja tugevusega. Ta on kõrguselt ja paksuselt rikkalikult kaks

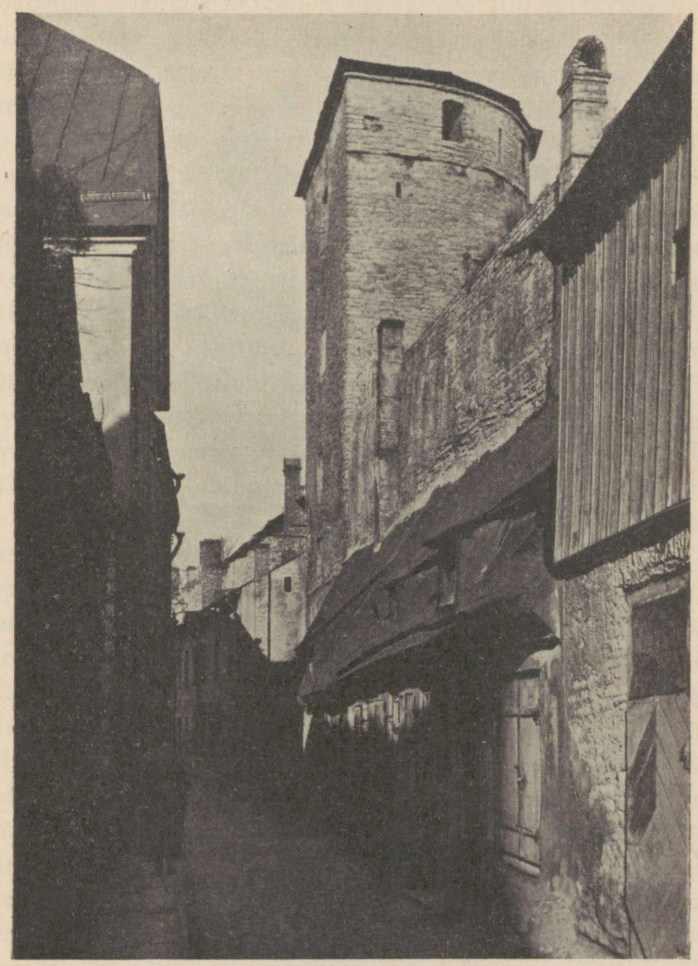

Pild. 26. Tallinn. Tornid linnamüüri lääneosas.
Tallinn. Les tours de la partie occidentale de l'enceinte.
Tallinn. Towers in the West Town Wall.
Tallinn. Wehrtürme im westlichen Teil der Stadtmauer.

korda tugevam Nürnbergi ja veel enam Kölni linnamüürist, võimsamatest ja laiaulatuslikumatest saksa linnade kindlusarhitektuuri toodete seas. Ka jääb tast kõrgus- ja tugevusmõõdetelt tunduvalt maha 48 kaitsetorniga kõvendatud Visby linnamüür, mis oma monumentaalse rangejoonelise arhitektuuriga eeskujuna ja ideeandjana vahest kõige enam mõju on avaldanud Tallinna kindlustuste kujunemisse, eriti vanemas ehitusperioodis — kuni 14. sajandi lõpupooleni, mil mõõduandvaks saavad Lüübek ja teised hansalinnad. Tallinna kindlusehitiste kaunidus seisab peamiselt nende maalilises kogumõjus, mis annab linnale täitsa erisuguse süngelt-meeleolurikka ilme ja paiguti monumentaalselt suurejoonelise silueti. Säärasena on Tallinn ainus Baltimaadel ning huvitavamaid ja omapärasemaid linnu üldse.

Teiste kodumaa linnade kindlusehitised ei ole säilinud, välja arvatud siin-seal mõned õige vähesed müürijäänused ja üks torn *(Punane torn)* Pärnus. Otsustades vanade linnaplaanide, joonististe ja muu materjali põhjal ei olnud nad arhitektuurilt palju erinevad Tallinna kindlusehitistest, kui mitte lugeda teist materjali — maakivi koos telliskiviga — Tartus ja Viljandis. Tartu linnamüüris asetusid 11 torni ja 7 väravat (kaks viimastest kitsa kohaliku tähtsusega nagu *Saunavärav* Tallinnas), Pärnus, Viljandis ja Narvas leidus neid veelgi vähem. Kõigis neljas linnas olid tornid niisamuti kolme peatüüpi nagu Tallinnaski — nelinurkse, sõõri- ja hobuserauakujulise põhilõikega, ning enamik väravaid omas kindlusliku eelkaitse. Et kõrgus ja tugevus üheski neist linnadest oleks küündinud Tallinna kaitsemüüri mõõdeteni, ei paista olevat tõenäoline, mida võib järeldada ka nende kindlusehitiste kiirest, Tartus ja Viljandis osalt küll ka halvema materjaliga seletatavast alistumisest ajahambale ja rüüstetele.

KINDLUSEHITISTE STIIL JA ARHITEKTUURVORMID. Kõnelda kunstiajaloo seisukohalt ühest ehituskunsti harust, tähendab esmajoones vaadelda ja eritleda muudatusi arhitektuurvormides ning üldises vormikäsituses, mida tõid kaasa üksteisele järgnenud ehitusstiilid. Kuna see ligi kolme ja poolesaja aasta pikkune ajastu, mida mõistame keskaja all nii meie üldises kui kunstiajaloos, oli ehitustegevuse poolest kindlusarhitektuuri alal väljapaistvalt intensiivne ja tulemusrikas, ületades ses suhtes võrdeliselt nii mõnegi suure Lääne-Euroopa riigi ehitustegevuse, oleks loomulik ja koguni nõutav eelvaadeldud ehitustoodete liigitamine erigruppideks vastavalt ajastu stiilidele ja nende alaastmetele ning ses raamistikus jälgida sissetoodud stiiliavalduste ja vormikõne peajooni nende järjekestvuslikul esiletõusul ja arengul. Säärane, pealiskaudsel vaatlusel nagu endastmõistetavalt lahendatavana tunduv ülesanne osutub tegelikult kui mitte just

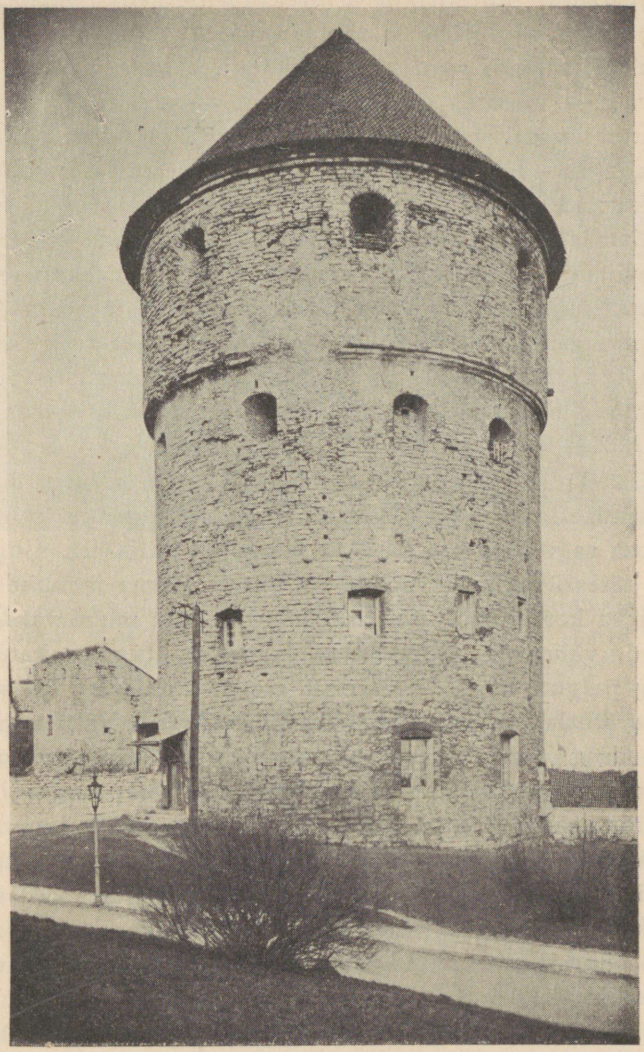
Pild. 27. Tallinn. Torn linnamüüri idaosas.
Tallinn. Une tour de la partie orientale de l'enceinte.
Tallinn. Tower in the East Town Wall.
Tallinn. Wehrturm im östlichen Teil der Stadtmauer.

täiesti teostamatuks, siis läbiviidavaks ainult kõige üldjoonelisemates piirides ja seda hoopis erisugustel põhjustel.

Muidugi, valdav enamik meie keskaegsetest kindlusehitistest seisab varemetes või on täiesti hävinud ning nende arhitektoonilist iseloomu tunneme selle tõttu suurelt osalt ainult peajoontes. Ent mitte see nähtus ei ole küsimuses kõige mõjuvamaks teguriks, ehkki ta ülesande lahendamist küll väga palju raskendab. Peapõhjus seisab hoopis mujal, nimelt kindlusehitistes enestes, nende sõjalistest ülesannetest tingitud arhitektuuri e r i i s e l o o m u s, mis ei võimaldanud ei laiaulatuslikumat vastuvõtlikkust stiilimuutustele ega arhitektoonilise vormikõne rippumatut väljendust. Nende arhitektoonilise iseloomu määrasid kindlaks kõige pealt tol ajal tarvitusel olnud relvad ja sõjapidamisviisid, kuna loova ehituskunsti avaldusvormid ja stiilide vahetus etendasid ainult kitsa kõrvaltähtsusega osa.

Välja minnes neist puhtsõjalistest teguritest, näeme kindlusehitiste üldise arhitektuurilme arenemises, nii meil kui mujal, kaht erinevat perioodi, mis ei seisa vähemaski sõltuvuses stiilidest. Esimene, mille kestvus piirdub meil ligikaudu aastatega 1220—1480, osutub ajastuks, mil tähtsamate relvadena ja võitlusabinõudena esinesid juba varemalt tarvitusele võetud ammud, kiviheitemasinad ja liikuvad piiramistornid. Vastavalt neile relvadele ja viimastest olenevale sõjapidamisviisile kujunes linnuste ja linnakindlustuste põhiiseloom vanemates Euroopa kultuurmaades üldjoontes välja juba 13. sajandi alguseks, seega ajaks, mil algas Ida-Baltimaade kolonisatsioon. Kindlama kuju võtsid kindlusehitised, eriti linnused, aga alles selle sajandi teisel poolel, arenedes mitmeks eritüübiks, millest Vana-Liivimaal valitsevaks sai reeglipärase kavatisega Preisi ordulinnuste tüüp, rajatud ristisõdade vältel Idamaalt saadud põhimõtetele ja kogemustele.

See tüüp, mida ei tule vaadelda niivõrt Preisi ordulinnuste jäljendusena kui viimastega ühel ajal ja ühesugustel

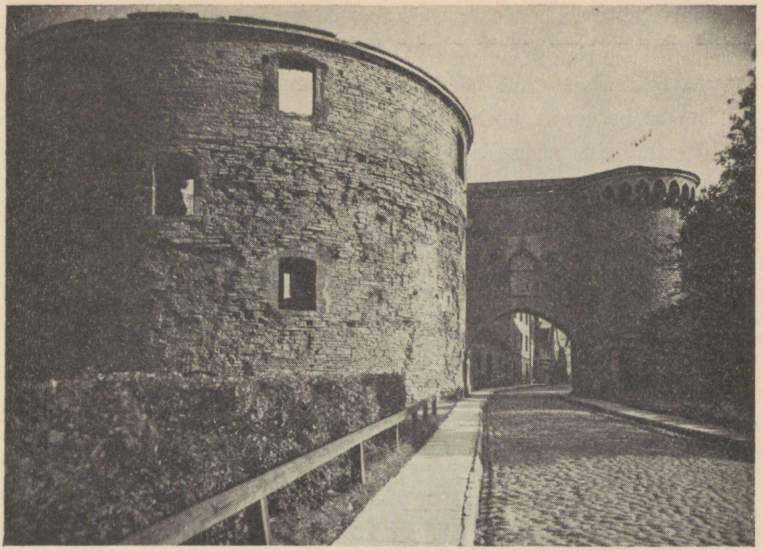

Pild. 28. Tallinn. „Kiek in de Kök".
Tallinn. La tour dite „Kiek in de Kök".
Tallinn. „Kiek in de Kök", Tower in the Town Wall.
Tallinn. Der „Kiek in de Kök".

mõjustustel kujunenud arhitektuurinähtena, püsib meil, üle elades vaid vähema tähtsusega täiendusi üksikosades, kuni 15. sajandi viimaste kümneteni. Siis aga nõuab tulirelvade — püsside ja suurtükkide — tarvituselevõtmine, muutes järsult senise sõjapidamisviisi, ühtlasi ka põhitähtsusega muudatuste läbiviimist kindlusehitistes enestes. Linnuseid ja linnakindlustusi oli tarvis muuta kaitsevõimelisteks tulirelvade vastu, samuti kohandada neid uute sõjariistade aktiivseks ja mõjuvaks tarvitamiseks vaenlase vastu, luues seks senistes kindlustustes vastavad eeldused sellekohaste ümber- ja uusehitiste teel. See tulirelvadest tingitud ümber- ja uusehitiste aeg moodustab t e i s e perioodi kindlusehitiste sõjalises arengus, kestvusega meil ca 1480.—1550. aastani.

Uued nõuded dikteerivad kõige pealt kaitsekäigu ümberehitamise linnustes ja linnamüüridel. Kui senini müüride ülaosa sagedasti kandis üksi sakmelist välisäärt ning oli kas täiesti katmata või kaetud ainult vihma ja lume eest varjava kerge laud- või kivikatusega, siis muudetakse see nüüd, vähemalt tähtsamates kohtades, tugeva katusega ning paiguti koguni võlvitud laega kinniseks kaitsekäiguks, ühtlasi vastupidavamaks ümber ehitades ka rinnatist ning andes viimasele teissugused, käsitulirelvadele kohasemad laskepilud. Tornidega sünnivad samalaadilised muudatused. Tähtsamatel ja tugevamatel neist, nagu hobuserauakujulise põhilõikega tornidel Tallinna kindlusmüüris, ehitatakse ümber ülemine kord (kaitsekord) suurtükkide asetamiseks; endiste väikeste laskepilude kõrvale saab nüüd igaüks neist kolm kuni viis suuremat laskeavaust suurtükkidele.

Kõik need ümberehitused ei suuda siiski kindlusehitisi täiel määral kohandada uute mõjuvate relvade vastu, — tunduvalt nõrgaks jäävad nii linnustes kui linnamüürides väravad. Ning eeskätt nende kaitsemiseks ja kõvendamiseks tekib õige varsti juba tarvidus iseseisvate suuremate ja tugevamate suurtükitornide järgi. Sääraste uusehitis-

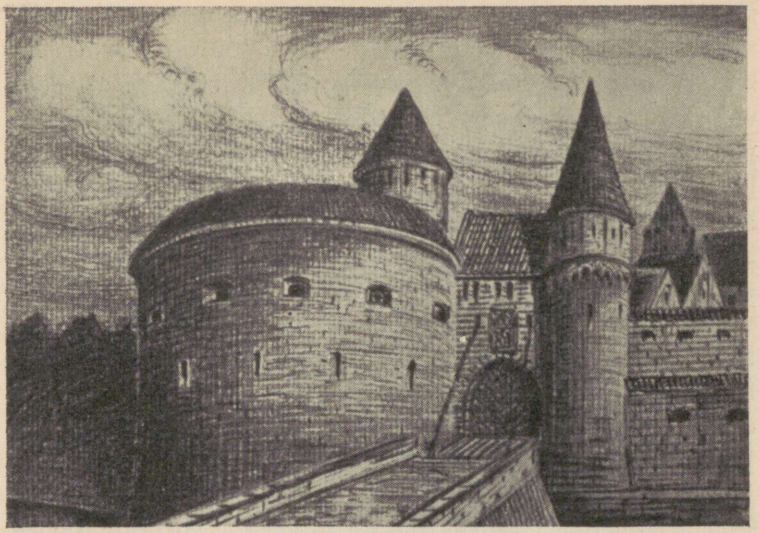
Pild. 29. Tallinn. Suur Rannavärav Paksu Margaretaga.
Tallinn. La Grande Porte de la Mer avec la tour Grosse Marguérite.
Tallinn. The Large Seaside Gate with Fat Margaret Tower.
Tallinn. Die Grosse Strandpforte mit der Dicken Margarethe.

tena püstitatakse Tallinna kindlusmüüris Suure ja Väikese Rannavärava ja kogu linna sadamapoolse külje kaitseks ringtorn (rondeel) *Paks Margareta*, Harjuvärava ning ühtlasi linna ja Toompea lõunakülje kaitseks aga veel võimsam *Kiek in de Kök*. Tartus sünnivad samasuguste ehitistena *Valge* ringtorn Jakobi värava ja Toome põhjakülje ning *Vene* ehk *Moskva* ringtorn piiskopilinnuse ja Riia värava kaitseks. Linnadega ühel ajal saavad tugevad suurtükitornid ka linnused; nii Haapsalu, Rakvere, Vasknarva, Padise klooster ja mitmed teised — kõik eelkindluse ringmüüri külge peavärava juure.

Kui vähe nende suurtükitornide ehitiskuju oli sõltuv valitsevast stiilist, sellest pakub kõige drastilisema näite hästihoidunud *Kiek in de Kök* Tallinnas. Tema arhitektuuris ei leia meie ainustki pidet, mis annaks võimaluse

puhtstiililistel kaalutlustel tõendada tema päritolu vormiküllasest hilisgooti stiiliperioodist. Võiksime ta sama hästi paigutada 14.-sse ja 13.-sse sajandisse, ilma et arhitektooniline külg teeks selleks takistusi. Sest *Kiek in de Kök*'i kuuluvuse 16. sajandi algupoole määravad kindlaks mitte stiililised, vaid puhtsõjalised tunnused, esijoones avarad suurtüki-laskeavaused. Ometi ei tõenda see kaugeltki mitte erandlik näide kindlusarhitektuuri täielist sõltumatust stiilidest. Viimaste mõju esines aga vaid kõrvaltähtsusega nähtusena ning sõjalistest teguritest õige tugevasti kitsendatud piirides. Stiilid võisid kindlusehitistes avalduda ainult teatavas ulatuskehvas raamistikus, kõige pealt sisearhitektuuris.

Linnuste ja linnakindlustuste arhitektooniline põhiiseloom tema rasketes, tüsedates massides kujunes välja vanemates kultuurmaades 12. ja 13., meil viimasena mainitud sajandil, nii siis romaani stiili õitsengu ja hilisemate avalduste ajastul. Ehkki raskepärasus ja monumentaalne tüsedus ehitusmassides tingitud olid puhtsõjalistest teguritest, sobis see ometi hästi romaani ja üleminekustiili jõulise lihtsusega ja rahuliste tasakaalus proportsioonidega, ning tolleaegsed kindlusehitised ei tundunud selle tõttu ei meil ega mujal võõrkehadena romaani ja ülemineku-arhitektuuri teiste vormirikkamate avalduste kõrval; nad moodustasid vaid teatava omapärasusega eriharu. Gooti stiiliperioodi saabudes tekib aga juba selgesti märgatav lahkuminek ja ebakõla sõjalise arhitektuuri ning teiste ehituskunsti avalduste vahel. Gooti vormikergus, vertikaaljoone domineerivus ning ülespoole sihitud dünamism, mis kõige küllasema ja kunstipärasema kehastuse leidis kiriklikus arhitektuuris, osutus ebakohaseks kindlusehitiste eriiseloomule. Selle tõttu jäi teatav romaani vaim oma masside jõulise raskepärasusega ja monumentaalse tüsedusega kindlusarhitektuuris endiselt püsima kogu gooti stiiliperioodil, suutmata aga siiski täieliselt ära hoida mõnesuguste, ehkki õige väheste, konstruktiivsete ja kaunistavate detailide

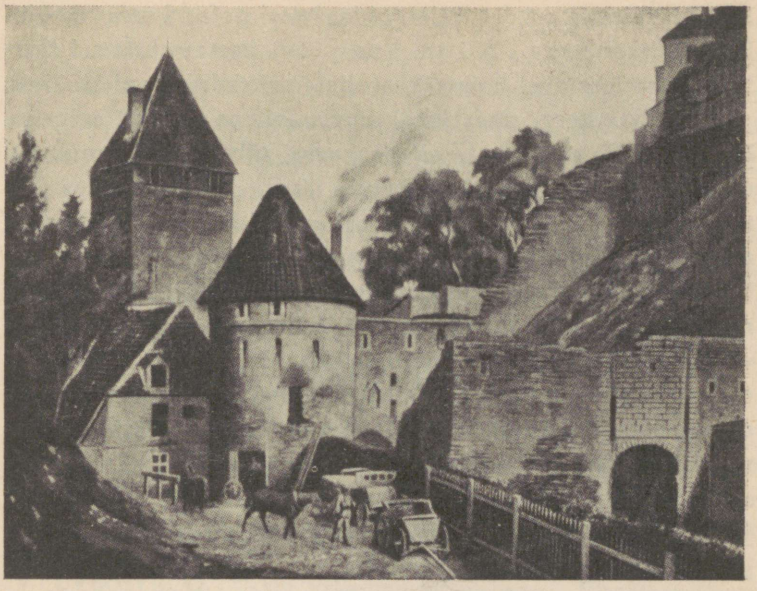
Pild. 30. Tallinn. Suur Rannavärav Paksu Margaretaga 17. sajandil (E. Kühnert'i rekonstruktsioon A. Olearius'e järgi).
Tallinn. La Grande Porte de la Mer avec la tour Grosse Marguérite en 17-e siècle.
Tallinn. The Large Seaside Gate with Fat Margaret Tower in the 17-th Century.
Tallinn. Die Grosse Strandpforte mit der Dicken Margarethe im 17. Jahrhundert.

gotiseerumist välisarhitektuuris ning enam-vähem laiaulatuslikumat gooti vormide ja vaimu mõjulepääsu linnuste sisearhitektuuris. Sest linnuste tähtsamad ruumid — kapiitlisaal, remter ja esmajoones kabel (kirik) olid ainukesed stiilimuutusele täiel määral vastuvõtlikud ehitisosad; nende kaunistamisele pöörati aga ka erilist tähelepanu.

Et eesti vanematest linnustest mitmed oma peakogus välja kujunesid juba hilisromaani ja varase ülemineku stiiliperioodil, mil romaani vaim ja suurelt osalt ka vormikõne olid veel üldiselt domineerivad ka kiriklikus ja kodanlikus arhitektuuris, selleks leidub mitmesuguseid tõendusi. Mainigem kõige pealt Viljandi ordulinnuse peahoone (lossi)

asukohal toimetatud kaevamistel leitud suuremat kogu romaani vormide ja kaunististega raiddetaile — sammaste kapiteele ja baase, uste ja akende profileeritud piidatükke, võlviroideid, võlvikaarte konsoole ja muid lossikiriku, kapiitlisaali ja teiste tähtsamate ruumide sisearhitektuuri kuuluvaid ehitisosi, mille põhjal R. Guleke kogus *Alt-Livland* annab võrdlemisi näitlikud, vaevalt aga erilisele täpsusele pretendeerida võivad lossikiriku rekonstruktsioonid. Edasi kandis hävinud ehitistest romaani arhitektuurvorme kindlasti ka taani asehalduri palas Tallinna linnuses. See linnuse vanem peahoone võis olla väljapaistvalt kunstipärane, otsustades kahe alalhoidunud suure skulpeeritud kivi järgi, mis kaunistasid aknavahesid palase esiküljel välistrepi kohal. Romaani ehitis pidi olema ka Viljandiga ühel ajal rajatud Tartu piiskopilinnus, vähemalt selle peahoone. Mis puutub enam-vähem säilinud linnustesse, siis esineb neist parima näitena piiskopliku Haapsalu lossikirik oma maitseküllaste, romaani lehtornamendiga ilmestatud külg- ja nurgapiitade kapiteelide ja baasidega, — ehitis, mille vormikõnes avalduvad juba läheneva gooti stiili esimesed tagasihoidlikud tunnused. Kirikute ja kabelite sisearhitektuur oli aga linnustes tavaliselt ikka ühtlane kapiitlisaali ja remteriga.

Kuna enamik meie varemalt rajatud linnustest ja linnakindlustustest järkjärgulise ehitamise tagajärjel oma lõpliku kuju sai gooti stiiliperioodil, mil sündis ka kaalukas arv kindluslikke uusehitisi, võime kaugelt mitmekesisema arhitektuurmaterjali põhjal võrdlemisi selge pildi saada gooti stiili toodud muudatustest. Välisarhitektuuris ei osutunud need kuigi suurteks, piirdudes detailidega. Kujunesid vaid teravkaarelisteks konsoolsimsid tornide ja müüride küljes, nagu seda näeme Tallinnas ordulinnuse peatorni *Pika Hermanni* ja *Suure Rannavärava* väikese külgtorni ülaosades. Muutusid teravkaarelisteks portaalid, aknad, väravad ja ristikäikude arkaadid ning gotiseerusid nišid pühakute figuuridele ja vapid linnuste- ja linnavära-

Pild. 31. Tallinn. Nunnevärav 1860. a. ümber (H. Schlichting'i maalingu järgi).
Tallinn. La Porte des Soeurs environ 1860.
Tallinn. The Nun's Gate, about 1860.
Tallinn. Die Süsternpforte um d. J. 1860.

vate kohal; kunstipäraseim näide — hilisgooti raamistikuga raidvapp aastast 1539 *Suurel Rannaväraval* Tallinnas. Milliste tulemusteni viis püüd gootilist väliskuju anda oma eriiseloomu tõttu paratamatult romaaniliselt tüsedaks ja raskepäraseks jäänud kindlusarhitektuuri toodetele, selleks pakub kõige ilmekama ning ühtlasi väga kunstipärase näite võimas ümmargune torn Vastseliina varemetes, mis on üleni kaetud gooti vormides petiknišidega. Ent Vastseliinat tuleb siiski lugeda teatavaks erandiks, — mujal Eestis küündis kindlusehitiste välisarhitektuuri gotiseerumine vaevalt säärase astmeni, paekivi ehituspiirkonnas igatahes küll mitte. Siin näeme romaani vormikõnet visalt püsivat peale gooti stiili võimulepääsu kiriklikus arhitektuuris ka neis

kindlusehitiste osades, mis kuidagiviisi polnud seotud sõjaliste ülesannetega. Nii sai peale 1346. aastat ehitatud Tallinna orduloss veel ümmarkaareliste arkaadidega ristikäigu.

Muudatustest sisearhitektuuris saame kõige selgema kujutluse Kuresaare lossi peakorra tähtsamate ruumide, esmajoones kapiitlisaali ja kabeli järgi. Need on täies ulatuses läbi viidud puhtates gooti vormides. Väljapaistvamate detailidena esinevad neis peenelt profileeritud ning hästi esilesuunduvad võlviroided, mida leiame ka peakorra ristikäigult. On tõenäoline, et säärased gooti ristroidevõlvid olid linnuste pearuumides laiemaltki harrastatavad ning et nendega 15. sajandil mõnel pool asendati endised madalad ja lihtsad võlvid varemast ajast. Väliselt kannab Kuresaare tervenisti romaaniliselt raskepärast ja massiivset ilmet, ainult teravkaareline väravkäik põhjaküljel ja samalaadiliselt võlvitud ristikäigu aknad sisehoovis märgivad tema gootiaegse päritolu.

Kokkuvõttes näeme meie keskaegseid kindlusehitisi arhitektuuri iseloomult jagunevat kaheks üksteisega tihedalt põimuvaks ja raskesti, igal juhul mitte küllalt selge ajalise piirjoonega eraldatavaks stiiligrupiks. Esimest, mis küünib peaaegu 14. sajandi keskpaigani, iseloomustab vaimult ja vormiväljenduselt ehkki isepärane, ometi otsene seotus romaani stiiliga, ning seda gruppi võime kindlasti vaadelda kui romaani arhitektuuri erinähtust. Teisel, eelmisele ajaliselt järgneval kindlusehitiste grupil puudub oma aja stiilivaimu ja vormikõnega nii lähedane side. Sellesse kuuluvatest kindlusarhitektuuri toodetest võib ainult tingimisi kõnelda kui gooti ehitistest, silmas pidades nende ainult osalist gotiseerumist üldkogus kindlasti püsima jäänud romaani vaimu ja mõttekehastuse raamistikus.

On huvitav tähele panna mõlema grupi kindlusehitiste vahekordi oma aja kirikliku arhitektuuri toodetega. Kui romaani ja üleminekuaja kindlusehitistest, nagu näeme järgnevas peatükis, mõned suuremad linnused, kõige pealt Haapsalu, oma arhitektuuriga tunduvalt mõjustasid kiri-

kute ehitusilme kujunemist, siis gootiaegsetel linnustel enam säärast mõju ei olnud. Vähe sellest, nad sündisid ise sõltuvatena kiriklikust arhitektuurist, mis gooti stiiliperioodil, alates umbes 14. sajandi keskelt, oma kätte võtab juhtiva ja suundamäärava seisukoha meie ehituskunsti arengus ning säärasena püsib kuni renessanssaja saabumiseni, mil esikohale tõuseb kodanlik ehituskunst, kindlusarhitektuur aga uue kindlustussüsteemi esiletõusu tagajärjel üldse kaotab oma eluõiguse.

KIRJANDUS.

Amelung, F. Revaler Alterthümer. Reval 1884.

Dehio, G. Geschichte der deutschen Kunst. Bd. II. Berlin und Leipzig 1923.

Dewischeit, C. Der deutsche Orden in Preussen als Bauherr. Königsberg 1899.

Freymuth, O. Tartu välisilme kujunemine. Koguteos *Tartu*. Tartu 1927.

Guleke, R. Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig 1896.

Hansen, G. v. Aus baltischer Vergangenheit. Reval 1894.

Johansen, P. Acht Bilder aus Estland 1615. Reval 1927.

Kühnert, E. Der Neubau für die estländische Staatsversammlung im Schloss zu Reval. *Deutsche Bauzeitung* nr. 51, 1926, Berlin. (Tõlge: *Eesti kunsti aastaraamat* II, 1926.)

„ Suur Rannavärav. *Eesti kunsti aastaraamat* II, 1926.

Löwis of Menar, K. v. Die städtische Profanarchitektur der Gothik, der Renaissance und des Barocco in Riga, Reval und Narwa. Lübeck 1892.

„ Estlands Burgen. *Arbeiten des II baltischen Historikertages zu Reval 1912.*

„ Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922.

„ Die Ausgrabungen der Deutsch-Ordens-Komturei Pernau. *SB Riga 1896.*

„ Die Cistercienserabtei Falkenau am Embach. *SB Riga 1893.*

„ Ergänzungen zu dem Vortrage über Ausgrabung der Deutschordenskomturei Pernau. *SB Riga 1904.*

Löwis of Menar, K. v. Die Burg Wesenberg in der estländischen Landschaft Wierland. *SB Riga 1906.*

„ Neuschloss an der Narowa, ehemalige Vogtei des Deutschen Ordens. *SB Riga 1910.*

„ Schloss Arensburg auf Ösel und seine Wiederherstellung. *Der Burgwart* Nr. 5. u. 6., 1906, Berlin.

Neumann, W. Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland. Reval 1887.

„ Riga und Reval. Leipzig 1908.

„ Burg Weissenstein. *SB Riga 1896.*

Nottbeck, E. v. und Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. I. Reval 1896.

Otto, R. Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat. *Aus Dorpats Vergangenheit,* Dorpat 1918.

Piper, O. Burgenkunde. München 1912.

Pirang, H. Das baltische Herrenhaus. Bd. I. Riga 1926.

Rinne, J. Kaupunkilinnoitus ja sen kehitys. *Historiallinen aikakauskirja* n:o 2., 1930.

Russwurm, C. Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart. Reval 1877.

Säuberlich, H. Das bischöfliche Schloss zu Arensburg. *SB Riga 1904.*

„ Das Schloss zu Arensburg. *Jahrbuch für bildende Kunst 1907, Riga.*

„ Das Kloster zu Padis. *SB Riga 1907.*

Wrangell, G. Virumaa keskaegsed kindlused (lossid). Koguteos *Virumaa,* Rakvere 1924.

Pild. 32. A. Olearius: Tallinn a. 1639. Tallinn en 1639. Tallinn, A. D. 1639. Tallinn i. J. 1639.

II.

Kiriklik arhitektuur; iseloom ja tüübid. Tallinna basiilikad. Lõuna-Eesti basiilikad. Kolmelöövilised kodakirikud; Põhja-Eesti grupp. Kesk- ja Lõuna-Eesti kodakirikud. Kahelöövilised kirikud. Ühelöövilised kirikud. Kirikute stiil ja arhitektuuri erijooned.

KIRIKLIK ARHITEKTUUR; ISELOOM JA TÜÜBID. Esimesed kirikud ehitatakse praeguse Eesti piirides juba 13. sajandi teisel kümnel; need võisid olla aga vaid ajutise iseloomuga väikesed puuehitised. Elavamaks ja laiaulatuslikumaks muutub ehitustegevus kirikliku arhitektuuri alal alles peale suuremate administratiivsete keskuste kujunemist Tallinna, Tartu, Viljandi ja mõne teise esmatähtsusega linnuse näol ning peale vanemate kloostrite ja linnade rajamist. Kuna linnades tähtsamate kirikute ehitusmaterjalina kohe tarvitusele võetakse kivi, algab maal kivikirikute ehitamine laiemas ulatuses alles 13. sajandi lõpul. Selle ajani domineerivad veel üldiselt puuehitised, olles sagedased ka linnades, ning vast 14. sajandi algupoolel tõuseb kivi sakraalehitiste valitsevaks ma-

terjaliks. Ainustki keskaegset puukirikut ei ole tänapäevani säilinud — viimsed neist hävisid tõenäoliselt Põhja sõja ajal — ning meil puuduvad andmed nende arhitektoonilise iseloomu ja kavatise kohta. Arvatavasti ei võinud nad aga väga palju erineda 1644. aastal ehitatud Ruhno kirikust — vanemast seni püsinud puukirikust Eestis.

Keskaegsetest kivikirikutest on suurem osa alal hoidunud, vähe leiame aga nende seas sääraseid, mis on muutmatult säilitanud oma algkuju. Valdav enamik on sõjahävituste all rängalt kannatanud, sageli korduvalt üle elades põletamisi ja rüüsteid, millest eriti hävitusrikkad olid Vene-Liivi ja Põhja sõda. Paljud kirikutest, eeskätt maal, seisid nende sõdade järgi aastaid ja aastakümneid mahajäetult — katusteta, usteta ja akendeta — ning ilmastiku mõju all hävinesid pahatihti kokku langedes nende võlvid ja kõdunesid peenemad ehitisosad, kuna vastu pidada suutsid peamiselt ainult massiivsed seinamüürid. Kui siis jälle rahulikumate aegade saabudes asuti varemeteks varisenud jumalakodade ülesehitamisele, võidi mõnel pool koguduse kehvuse tõttu läbi viia üksnes kõige hädavajalisemad parandustööd, mis olid hoonete kõlblikuks muutmiseks möödapääsematud. Säärases viletsas seisukorras leiame praegugi veel mitmed maakirikud, esmajoones Lõuna-Eestis, kus sageda nähtusena kirikute kord kokku langenud võlve asendavad lihtsad ajutised puulaed. Teisal aga teostati, harilikult rikaste mõisnikkude-hooldajate kulul, ulatuslikud üles- ja ümberehitustööd, mis paiguti tundmatuseni moonutasid hoonete algkuju, rikkudes nende esialgse lihtsalt-jõulise joonelise ühtluse ja proportsioonide kooskõla.

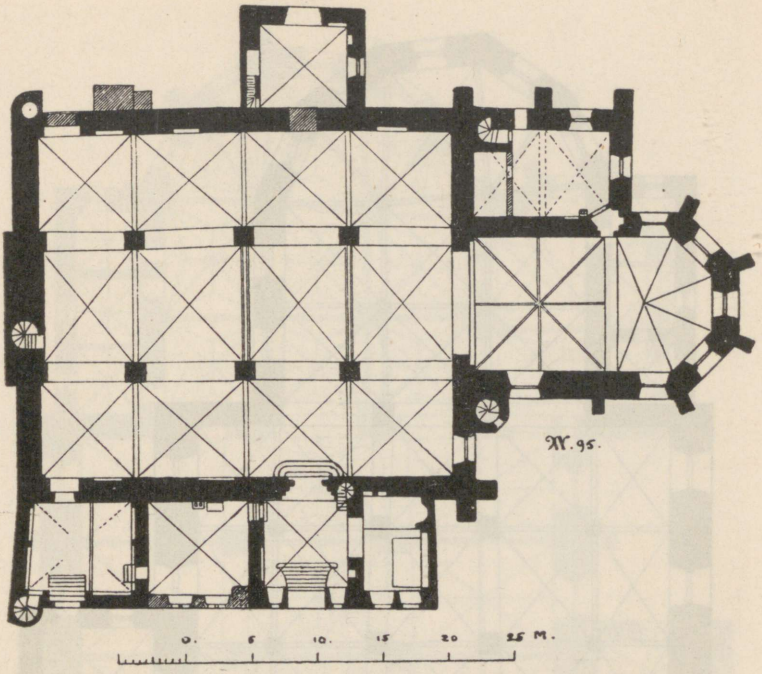
Tuleb rõhutada, et need parandused, mis meie kirikute juures 17. ja osalt 18. sajandil läbi viidi, kandsid enamalt jaolt siiski kunstipärast iseloomu ning nende teostamisel hoiduti põhjalikumatest muudatustest hoonete algkujus. Tolleaegsed arhitektid ja ehitusmeistrid omasid veel sissesündinud stiilimeele ja vormitunde ning kui nad vanu kirikuid üles ehitades ajavaimu ja elunõuete kohaselt vahel ka

Pild. 33. Tallinna Toomkirik.
Tallinn. La cathédrale.
Tallinn. The Cathedral.
Tallinn. Die Domkirche.

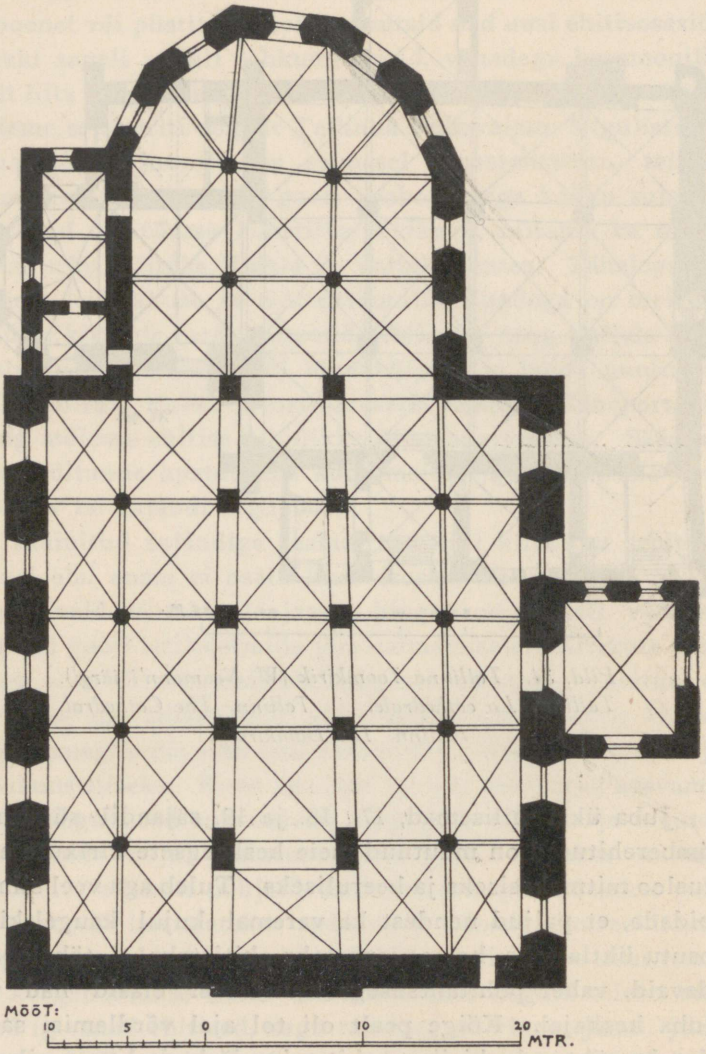
tähelepandavaid muudatusi ette võtsid, suurendades altarihoonet või püstitades torne, suutsid nad uusi ehitisosasid, ehkki sageli stiililt lahkuminevaid, vanadega harmooniliselt liita ning üldkogus saavutada arhitektoonilist tervikut. Näeme seda eriti selgelt Tallinna Pühavaimu, Niguliste ja Toomkiriku juures, kus esimesel renessansstorn, teistel barokkvormides tornid gooti peahoonetega kokku sulades annavad omapärase kunstilise üldkogu, niisama ka mõne maakiriku, näiteks Ridala ja Valjala juures. Tähelepanuväärse leidlikkuse ja arhitektoonilise tundega on meister Ridala kirikule torni ehitanud pikihoone ning Valjala kirikule koori (altarihoone) lõunaküljele, et hoida puutumatult mõlema kiriku kunstipäraseid romaani lääneportaale ning mõlema ehitise rahulikke üldproportsioone. Säärane pieteeditunne kustub aga koos maitse ja vormimeele langusega 19. sajandi algupoolel.

Mainitud sajandiga saabub aeg, mil kirikliku arhitektuuri alal enam ei osata luua iseseisvalt sisemise tungi järgi, vaid asutakse loojatele hingeliselt täiesti võõraks jäänud gooti stiilivormide järeleaimamisele. Kirikute peaaegu ainuväärseks ehitusstiiliks tunnustatakse gootika, ei suudeta aga tabada selle stiili tõelist vaimu, ning 19. sajandi uusgootika jääb oma avaldustes üldiselt hingetuks ja ebakunstiliseks. Kuna aga just sel ajal rahvaarvu kasvamisega kogudused suurenevad ning pika rahuaja ja muutunud olude mõjul jõukamaks muutuvad, võetakse mitmel pool ette kirikute põhjalik ümberehitus: pikendatakse peahoonet või laiendatakse seda uute tiibade juureehitamisega, suurendatakse uksi ja aknaid, püstitatakse uusi torne ja kõrgendatakse vanu. Lammutatakse koguni täiesti mõned igivanad ehitised, nagu taaniaegsed Harju-Jaani, Jüri, Juuru ja Rapla kirikud, et nende vundamente või kivimaterjali kasutada uute ehitamisel. Nii toob mainitud maitse- ja pieteedilage sajand meie sakraalehitistele ülesehitamise tähe all paiguti kaasa suuremaid hävitusi, kui seda sünnitada suutsid sünged sõjaajad.

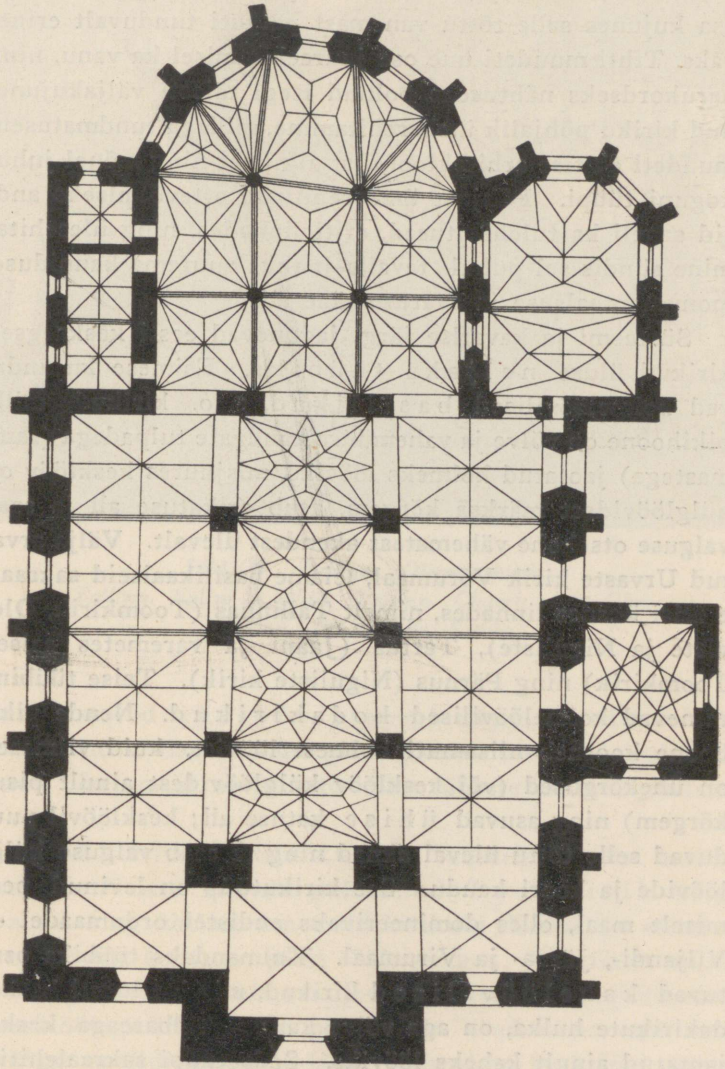

Pild. 34. Tallinna Toomkirik (W. Neumann'i järgi).
Tallinn. La cathédrale. Tallinn. The Cathedral.
Tallinn. Die Domkirche.

Juba üksi hilisemad, 17., 18. ja 19. sajandil sündinud ümberehitused on muutnud meie keskaegsete kirikute ehitusloo mitmekesiseks ja keeruliseks. Tuleb aga veel silmas pidada, et paljud nendest ka varemal kujul kaugeltki ei osutu ühtlasteks, homogeenseteks ehitisteks, — tähelepandavaid, vahel põhitähtsusega muudatusi elasid nad üle juba keskajal. Kõige pealt oli tol ajal võrdlemisi sagedaseks nähtuseks kirikute ehitamine järkude kaupa pikema aja vältel ja ilma üldise plaanita, — alguses koor, siis pikihoone ja lõpuks torn, või koguni alguses koor, siis pikihoone ajutise laega, edasi võlvid ja viimsena torn. Ehitusjärkude vahel möödusid sageli aastakümned, muutusid

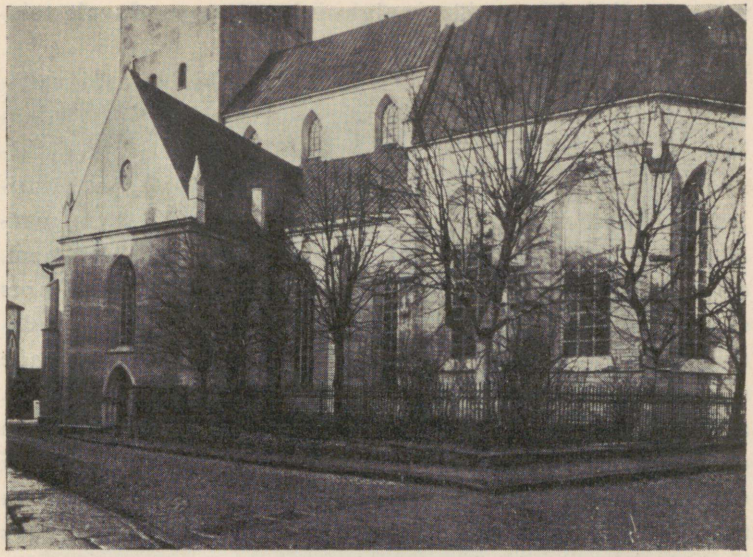
Pild. 35. Tallinn. Oleviste kirik enne põlemist 1433. aastal (täiendatult A. v. Howen'i järgi).
Tallinn. Eglise St. Olav avant 1433.
Tallinn. Church of St. Olav before A. D. 1433.
Tallinn. Die St. Olai-Kirche vor 1433.

Pild. 36. Tallinn. Oleviste kirik nüüdisajal.
Tallinn. Eglise St. Olav ; état actuel.
Tallinn. Church of St. Olav in its present condition.
Tallinn. Die St. Olai-Kirche zur Zeit.

elunõuded, maitse ja arenesid stiilivormid ning uus ehitisosa kujunes selle tõttu vanemast paiguti tunduvalt erinevaks. Tihti muudeti uue osa juureehitamisel ka vanu, ning harukordseks nähtuseks polnud isegi täiesti väljakujunenud kiriku põhjalik ümberehitamine, millega tundmatuseni muudeti ehitise arhitektoonilist algilmet ning mõnel juhul koguni tüüpi. Põhjust ümberehituste ettevõtmiseks andsid sageli ka tulehävitused, eriti linnades, ning ülesehitamine sündis sel puhul tavaliselt ikka suurema kauniduse, monumentaalsuse ja avaruse tähe all.

Süsteemi ja kavatise järgi jagunevad eesti keskaegsed kirikud üldse neljaks tüübiks. Esimese kujundavad kolmelöövilised basiilikad, s. o. kirikud, mille pikihoone on võlve ja vahemüüre kandvate tulpadega (sammastega) jaotatud kolmeks lööviks, misjuures kesklöök on külglöövidest märksa kõrgem, asub erikatuse all ja saab valguse otsekohe vähematest akendest ülevalt. Välja arvatud Urvaste kirik Võrumaal, leiame basilikaalseid sakraalehitisi üksnes linnades, nimelt Tallinnas (Toomkirik, Oleviste ja Niguliste), Tartus (Jaani ja varemetes seisev Toomkirik) ning Pärnus (Niguliste kirik). Teise tüübina esinevad kolmelöövilised kodakirikud. Nende pikihoone koosneb niisamuti kolmest löövist, kuid viimased on ühekõrgused (või kesklöök külglöövidest ainult pisut kõrgem) ning asuvad ühise katuse all; kesklöövil puuduvad selle tõttu üleval aknad ning ta saab valguse külglöövide ja koori kaudu. See kirikutüüp on levinud peamiselt maal, olles domineerivaks endistel ordumaadel — Viljandi-, Järva- ja Virumaal. Kolmandaks tüübiks osutuvad kahelöövilised kirikud, mis kuuluvad ka kodakirikute hulka, on aga võlve kandva tulbareaga keskel jaotatud ainult kaheks lööviks. Seda tüüpi sakraalehitisi leidub teistega võrreldes kõige vähem, — kolm kirikut Tallinnas (Pühavaimu, Mihkli ja end. naistsistertslaste kloostrikirik), kaks Harjumaal (Keila ja Risti) ning üks Saaremaal (Kaarma). Neljanda, kõige arvurikkama tüübi

Pild. 37. Tallinn. Oleviste kirik.
Tallinn. Eglise St. Olav. Tallinn. Church of St. Olav.
Tallinn. Die St. Olai-Kirche.

moodustavad ühelöövilised kirikud. Need domineerivad endise Saare-Lääne piiskopkonna maa-aladel ning samuti Harjumaal, mujal ette tulles väheste üksiknähtustena.

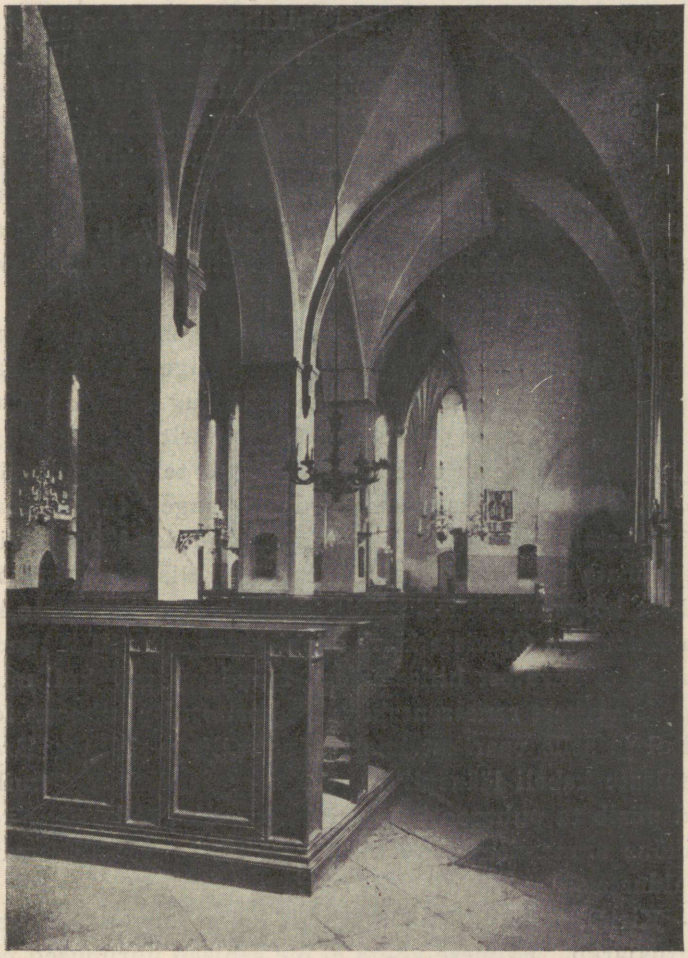
TALLINNA BASIILIKAD. Tallinna kolmest basiilikast on Neitsi Mariale pühitsetud Toomkirik kõige vanem ning ühtlasi vanemaid kirikuid Eestis, — esimene teade tema kohta on pärit 1233. aastast. Kavatiselt on kirik väga lihtne — kolme neljavõlvikulise lööviga pikihoone, kesklööviga idas liituv põhikujult kvadraatne, ent viisküljelise apsiidiga suurendatud koor ning kesklöövi läänepoolse võlviku kohalt tõusev neljatahuline massiivne torn moodustavad tema põhikogu; ristlööv puudub nagu kõigil kirikutel Baltimaadel, välja arvatud Riia Toomkirik. Säärase kavatise sai kirik aga alles 15. sajandi keskpaiku

mitme ümberehituse järgi, algkujult oli ta tunduvalt teissugune.

Näib olevat kindel, et Tallinna Toomkirik taani valitsusaja kestel oli tüübilt kodakirik, omas aga praeguse jaotusega ning tänapäevani püsinud seinamüüridega pikihoone; suur läänetorn puudus, niisamuti apsiid koori küljes, mis lõppes sirgjooneliselt, nagu enamikul meie maakirikutest. Torni läänefassaadil sai Toomkirik hiljem, arvatavasti 14. sajandi lõpul või 15. algul, mil kiriku juures sündima pidid suuremad ehitustööd, kuna Tallinna kodanikkude testamentides sel ajal esinevad toetussummade määramised kõnealuse kiriku ehitamiseks. Maikuul 1433. aastal muutis tulekahju kiriku varemeteks koos suurema osaga linnast. Ehkki ülesehitamisest puuduvad teated, ei ole kaheldav, et sellega kaasas käisid suurema ulatusega muudatused, esmajoones kiriku ümberehitamine basiilikaks kesklöövi kõrgendamise teel ning koori pikendamine polügonaalse apsiidiga. Viimane kannab igatahes täisgooti arhitektuurvorme ja on ses suhtes tunduvalt lahkuminev stiililt varagooti ajastusse kuuluvast pikihoonest.

Lihtsusega kiriku kavatises ühineb veel suurem lihtsus nii sise- kui välisarhitektuuris. Löövid, millest keskmine, basilikaalne, külglöövidest pisut laiem, on kaetud roieteta ning lõppkivideta, ent selgete servjoontega ristvõlvidega; võlve ja vahemüüre kannavad tüsedad neljatahulised, madalate talumitega (plaat, kumervööt, süvarihv) tulbad; võlvide vöötkaared lähevad seintel üle lühikesteks, simsiga lõppevateks rippliseenideks, mis tugenevad püramidaalsetele konsoolidele. Märksa kaunim ja detailirikkam on altariruum. Nii koori pea- kui apsiidivõlvi ilmestavad mõikasarnased roided, tõustes peavõlvikus kandilistelt nurgapiitadelt, apsiidivõlvikus aga saledatelt rippsambakestelt. Võidukaar tugeneb piitadel inglipeadega kaunistatud konsoolidele.

Kogu ehitise keskaegses välisarhitektuuris mõjub kunstipäraselt ainult koor, mille seintepindu jaotavad lihtsad

Pild. 38. Tallinn. Oleviste kirik, lõunapoolne külglöövi.
Tallinn. Eglise St. Olav, bas-coté sud.
Tallinn. Church of St. Olav, south Lateral Aisle.
Tallinn. Die St. Olai-Kirche, südliches Seitenschiff.

astmelised tugipiidad, raamides laias teravkaares võlvitud aknaid. Torni ülemine kord ja uhke kaheksakülgne lahtise galeriiga kõhukas kiiver on pärit 1778. aastast, niisama nagu väike haritorngi pikihoone idapoolse viilu kohal; enne seda omas läänetorn hariliku gooti telkkiivri, mis aga teisel, veel hävitusrikkamal tulekahjul 1684. aasta juunikuul hävis. Kabel pikihoone ja käärkamber koori põhjaküljel ning eeskojahoone peasissekäigu eel kiriku lõunaküljel kuuluvad tõenäoliselt 15. sajandisse, kuna teised juureehitised võivad tagasi vaadata ainult 17. ja 18. sajandisse. Need on kõik lihtsad, arhitektuurilt väheütlevad ehitised.

O l e v i s t e kirikut mainiv vanem dokumentaalne teade kannab aastaarvu 1267. Kirik on kõige huvitavamaid Baltimaadel oma monumentaalse üldkujuga, hästi grupeeritud massidega ning eriti oma 139 meetrit kõrge torniga, mis enne 1625. aasta tulekahju — arvult teist kogu kiriku põlemist varemeteks (esmakordselt langes ta tuleroaks 1433. aastal) — oli veelgi kõrgem, küündides 179 meetrini. Vaatamata väga vaheldusrikkale ja keerulisele ehitusloole, vahest kõige mitmekesisemale Tallinna sakraalehitiste kujunemisel, on Oleviste kirik siiski pääsenud stiililt tunduvamalt erinevatest hilisematest muudatustest, kui mitte lugeda väikest renessansskiivriga haritorni pikihoone idaviilul ja selle paarikut koori lõunaküljega liituva Breemenlaste kabeli läänеviilul. Välja arvatud need tornikesed püsib ta puhtgooti ehitisena, osutades selle stiili vormikõne arenemisastmeid tema keskmistes ja hilisemates avaldustes.

Kirik on üle elanud vähemalt kolm laiema ulatusega ehitusjärku. Esimese kohta ei ole senised uurimused peaaegu midagi ilmsiks toonud, isegi mitte andmeid ehitise ligikaudse kavatise kohta. See järk näib lõppevat umbes 1330. aastaga, mil kiriku ehitamine pidi jõudnud olema juba teatava lõpuni, otsustades ühe peale 1820. aasta, arvult kolmandat suuremat tulekahju leitud koorivõlvi lõppkivi järgi,

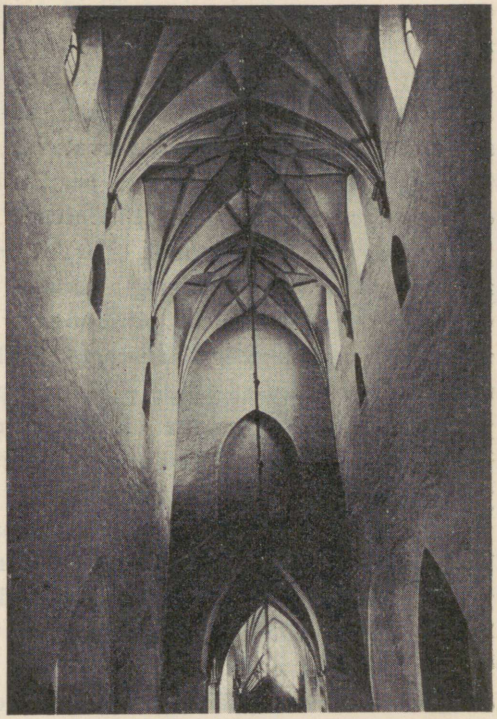
Pild. 39.

Tallinn.
Oleviste kirik, kesklöövi.

Tallinn.
Eglise St. Olav, grande nef.

Tallinn.
Church of St. Olav, Nave.

Tallinn.
Die St. Olai-Kirche. Mittelschiff.

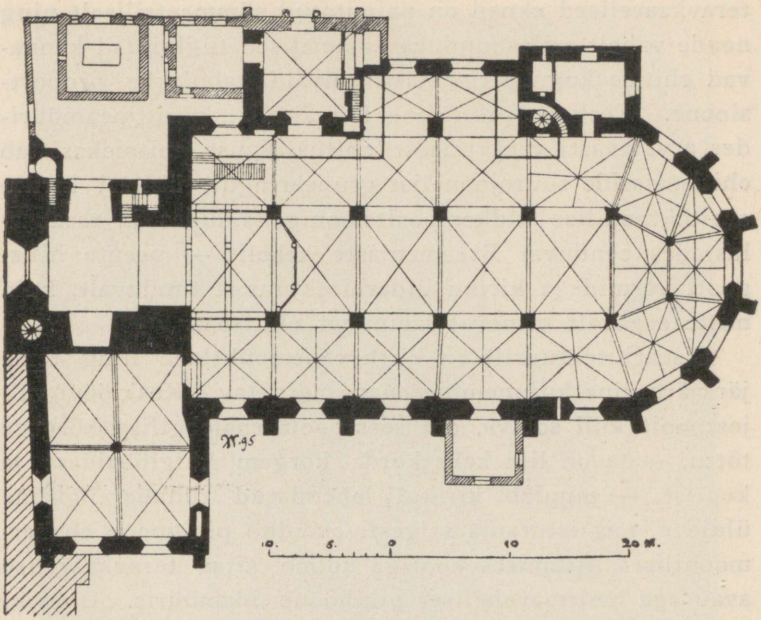
millel on välja raiutud ingli poolfiguur aastaarvuga 1330 — küllaltki usutav tõendus, et sel aastal lõpetati kiriku võlvimine. Teine ehitusjärk langeb 14. sajandi lõpupoolele ja 15. algusele, nagu võib järeldada tollest ajast säilinud teadetest annetuste määramise kohta kiriku ehitamiseks. Selle ehitusjärgu tulemustest, mis suurelt osalt hävisid 1433. aasta tulekahjul, omame, tänu eeskätt A. v. Howen'i uurimusele, juba lähema, ehkki mitte kõigis üksikasjus selge ja tõestatud ülevaate.

Arhitekt A. v. Howen, kes 1903. aastal juhatas Oleviste kiriku renoveerimistöid, väidab mitmesuguste materjalide, peamiselt aga kiriku müüristiku õmbluste ja liitekohtade uurimise põhjal, et kirik juba enne 1433. aasta tulekahju

omas oma praegused seinamüürid nii pikihoones kui kooris, ent pikihoone polnud jaotatud mitte kolmeks nagu praegu, vaid viieks lööviks. Neist oli neljatahuliste arkaaditulpadega kesklöövist ümmarguselt kolm meetrit kitsam praegusest; saledamate, arvatavasti ümmarguste võlvitugedega üksteisest eraldatud paarikulistest külglöövidest olid sisepoolsed peaaegu ühelaiused kesklööviga, välispoolsed aga palju kitsamad. Kiriku peasissekäik asus lõunaküljel nagu Toomkirikulgi; koor — tol ajal ümmarguste võlvitugedega — seisis pikihoonega ühenduses märksa suuremate ja laiemate avaustega. Välisarhitektuurilt erines kirik praegusest kõige pealt tugipiitade puudumisega ja teissuguse läänetorniga. Ehkki viimast mainitakse juba 1364. aastal, ei võinud see olla praegune, vaid põhiplaanilt ja kõrguselt kindlasti hulga vähem. Mis puutub kiriku tüübisse, siis ei ole tõenäoline, et ta juba tol ajal võis olla basilikaalne ehitis; kõik tunnused viitavad selle poole, et ta oli kuni 1433. aasta tulekahjuni kodakirik, kuigi vahest külglöövidest kõrgema kesklööviga.

Eelmainitud tulekahjule järgnenud ülesehitustööd moodustavad kolmanda tähtsama järgu Oleviste kiriku ehitusloos. Need algasid nähtavasti kõige lähematel aastatel peale tulekahju ning viidi läbi pikihoone ja koori juures umbes 15 aasta jooksul, nagu võib järeldada kiriku eestseisjate arvete põhjal aastatest 1437—1450, mis on säilinud Tallinna linnaarhiivis. Ülesehitus kujunes tegelikult kiriku põhjalikuks ümberehituseks, misjuures endisest hoonest püsima jäid peaaegu üksnes seinamüürid, kuna kirik nüüd muudeti kolmelööviliseks basiilikaks — sääraseks, nagu ta on tänapäeval. Sellesse ümberehitusaega kuulub ka kiriku monumentaalne läänetorn, mis aga lõpule viidi alles 1470. aasta ümber. Oma kaunima osa, Breemenlaste kabeli, sai kirik veelgi hiljem — 16. sajandi algul.

Tulekahjud aastatel 1625 ja 1820 ei too enesega kaasa ülesehitamise juures kuigi suuri muudatusi kiriku üldarhitektuuris, tunduvalt muutub üksnes suure läänetorni üld-

Pild. 40. Tallinn. Niguliste kirik (W. Neumann'i järgi).
Tallinn. Eglise St. Nicolas. Tallinn. Church of St. Nicholas.
Tallinn. Die St. Nikolai-Kirche.

kuju. Kui tornikiiver enne 1625. aasta tulekahju tõusis torni kiviosa lõpetavatelt neljalt kolmnurkselt viilult, sai ta järgnenud ülesehitusel ühtlaselt horisontaalpinnalt tõusva alt nelinurkse, tõustes aga kaheksatahuliseks saledaks tervikkujuks areneva telkkiivri ning neli väikest kõrvaltorni. Arvatavasti samal ajal kaunistati väikese renessansstorniga ka pikihoone ida- ja Breemenlaste kabeli lääneviil. Viimase, 1820. aastal aset leidnud tulekahju järgi piirduti kiriku ülesehitusega, ette võtmata tähelepandavamaid ümberehitusi.

Oleviste kiriku kunstiline peaväärtus seisab tema võrdlemisi ühtlases ja stiilipuhtas välisarhitektuuris, mis on läbi viidud monumentaalsetes, ometi kergetes ja selgejoonelistes, ehkki üldiselt lihtsates gooti vormides. Kõrged

teravkaarelised aknad on paigutatud sümmeetriliselt ning nende vahelt esilesuunduvad astmelised tugipiidad kannavad ehitise koguilmega hästisobivaid rahulikke proportsioone. Eeskoda pikihoone lõunaküljel, pärit peamüüridest arvatavasti veel teisest ehitusjärgust, mitmekesistab ehitismasside suurejoonelist grupeeringut, ühtlasi kiriku arhitektoonilise üldkompositsiooniga sidudes ja tasakaalustades eenduvat Breemenlaste kabelit — peente hilisgooti vormidega kiriku üldarhitektuurist tunduvalt, kuid mitte segavalt erinevat kaunimat ehitisosa.

Sisearhitektuurilt on kirik vähem ühtlane ning tema järkjärguline kujunemine enam märgatav. Kesklöövi väljastpoolt küll sobiva, ent seestpoolt ebaloogilise kõrguse tõttu, — ta on ligi kaks korda kõrgem külglöövidest ja koorist, — puudub kirikul lahendatud ruumiarenguline üldidee, mis iseäranis selgesti avaldub pikihoone ebaharmoonilises liitumises kooriga kolme kitsa teravkaarelise avausega mõlemavahelises pikihoone idamüüris. Ühestki löövist ei avane selle tõttu koguvaadet koorile ning viimane jääb pikihoonest eraldatuks. Muide näeme Oleviste kiriku sisearhitektuuris palju ühist Toomkirikuga. Pikihoone omab võlvitugedena samalaadilised neljatahulised arkaaditulbad ning külglöövid on kaetud lihtsate roieteta ja lõppkivideta ristvõlvidega, mille põikvöödid tõusevad konsoolisarnastelt rippliseenidelt. Niisamasugused tugiosad omab ka kesklöövi võlvistik, ent see ei koosne rist-, vaid tähtvõlvidest. Avar polügonaalse lõpmikuga koor osutub pikihoonest märksa kunstikaunimaks ning ilmutab oma eraldatuseski mõjuvat ruumiarengut. Ta on kaetud kesklöövi võlvitüübist erinevate tähtvõlvidega, omab võlvitugedena neli saledat kaheksakandilist tulpa ning on rikkam peenelt teostatud detailvormidest.

Juureehitistest väärib lähemat tähelepanu Breemenlaste kabel, ehitatud rikka kaupmehe Hans Paulseni kulul 16. sajandi esimesel kümnel. See kabel, mida tuleb lugeda kunstiväärtuslikumaks hilisgooti sakraalehitiseks Eestis,

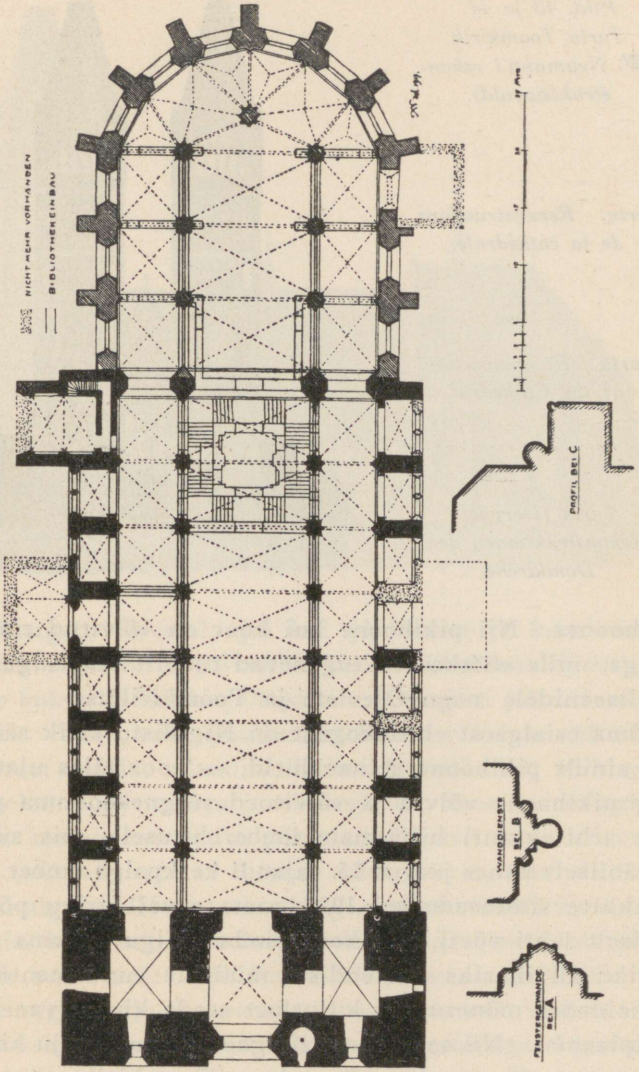

Pild. 41. Tallinn. Niguliste kirik, põhjapoolne külglöövi.
Tallinn. Eglise St. Nicolas, bas-côté nord.
Tallinn. Church of St. Nicholas, north Lateral Aisle.
Tallinn. Die St. Nikolai-Kirche, nördliches Seitenschiff.

köidab vaatlejat esmajoones oma välisarhitektuuri kaunidusega. Tema kolmeastmeliste väliste tugipiitade keskmised liigendid kannavad profileeritud raamistikku ning väikesi konsoole ja baldahiine, mille juure arvatavasti kuulusid (või olid ette nähtud) veel figuraalsed raidkaunistised. Katuse simsi all kroonib hoonet väikeste fiaalidega väljadeks jaotatud teravkaareline friis. Sisearhitektuurilt on kabel läbi viidud välimusele vastava vormirikkusega, kuigi saavutamata niisama head kogumõju. Nagu kooris ja kesklöövis, esinevad siingi ruumikattena tähtvõlvid, tõustes maitsekalt skulpeeritud konsoolidelt. Tähtvõlviga on kaetud ka eeskoda pikihoone lõunaküljel. Arhitektuurilt on palju lihtsam kahevõlvikuline käärkamber koori põhjaküljel — ehitis, mille peamüürid kuuluvad veel ehitusjärku enne 1433. aastat.

Kolmas Tallinna basiilikatest — N i g u l i s t e kirik — on kahest eelvaadeldust noorem. Esmakordselt mainitakse teda 1316. aastal, ehitamise algust tuleb aga küll otsida 13. sajandi lõpukümnetest, kõige tõenäolisemalt 80-test aastatest. Nagu Toomkirik ja Oleviste on ka Niguliste kirik oma praeguse üldkuju saanud järkjärgulisel ehitamisel mitme sajandi kestel. Oma vanematest õdedest erineb ta kavatises koori ja torni asetusega: viiskülgse lõpmikuga kaheteistkülgne koor areneb pikihoone külgseintest ja omab külglöövide kõrguse ümbriskäigu, torn ei tõuse aga kesklöövi läänepoolse otsa kohalt, vaid on ehitatud hoone läänefassaadi külge.

Välisarhitektuuri iseloomult ei erine Niguliste kirik Olevistest muuga kui suurema lihtsusega. Ta on lihtsam ka sisemuselt, ent läbi viidud kergemates vormides ning kaugelt suurema ühtlusega ruumiarengus kui mõlemad teised Tallinna basiilikad. Liitekohal kooriga lõpeb külglöövidest laiem kesklöövi teistest võlvitugedest erineva tulbapaariga, — seda kaunistavad nurkadel ümmarvöödid. Koori mõlemad võlvitoed on läbilõikelt kaheksanurksed ning palju saledamad neljatahulistest arkaaditulpadest

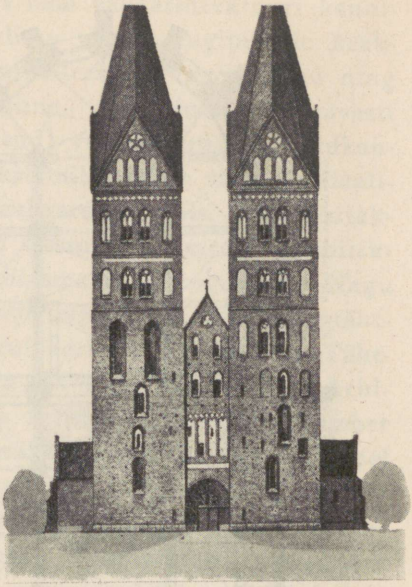
Pild. 42. Tartu Toomkirik (W. Neumann'i järgi).
Tartu. La cathédrale.
Tartu. The Cathedral.
Tartu (Dorpat). Die Domkirche.

Pild. 43 ja 44.
Tartu Toomkirik
(W. Neumann'i rekonstruktsioonid).

Tartu. Reconstructions de la cathédrale.

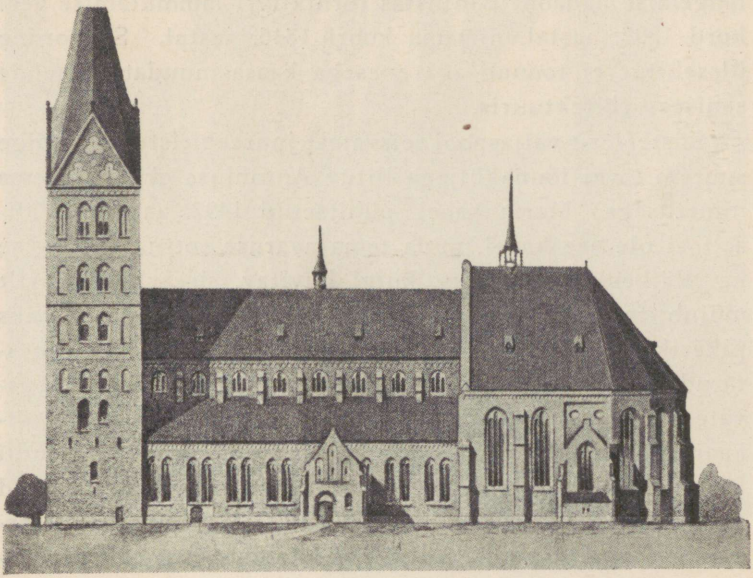
Tartu. Reconstructions of the Cathedral.

Tartu (Dorpat).
Rekonstruktionen der Domkirche.

pikihoones. Nii pikihoone kui koor on võlvitud ristvõlvidega, mille vöötkaared tugenevad tüübilt samasugustele rippliseenidele nagu Oleviste ja Toomkirikus.

Oma esialgsest ehitiskogust on Niguliste kirik säilitanud ainult pikihoone seinamüürid, — koor täies ulatuses ning pikihoone võlvid ja võlvitoed võlgnevad oma praeguse arhitektuuri hilisemale ümberehitusele, mis sündis tõenäoliselt kahes järgus 15. sajandi keskpaiga ümber. Kui keskkütte sisseseadmisel 1926. aasta suvel kiriku põrand osaliselt lahti võeti, tuli koori ümbriskäigu mõlema otsavõlviku all ilmsiks osa endiste müüride vundamentidest, võimaldades mõnesugust kujutlust saada kiriku vanemast põhiplaanist. Nii selgus, et esialgne koor oli palju kitsam praegusest, sarnanedes ses suhtes Toomkiriku kooriga, kesklöövi, praegu viievõlvikuline, omas aga neli võlvikut nagu külglöövidki. Vaevalt võib kahtlust olla, et selle kavatise juures ka kiriku tüüp oli teissugune, milleks kõigi seniavastatud andmete põhjal peame arvama kodakirikut.

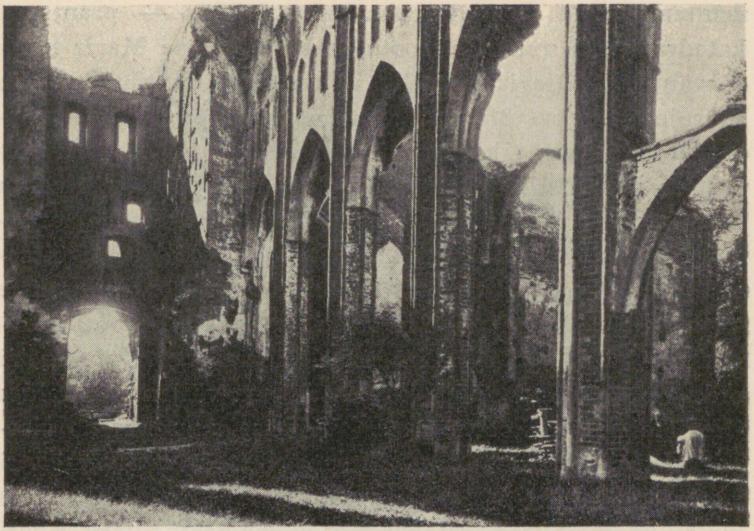

Kaugelt varemal ajal kui pikihoone ja koori ümberehitus algas torni ehitamine kiriku läänefassaadi külge, — selle kohta leidub kirjalikke ülestähendusi juba 15. sajandi algult. Torn, mille puudumine kiriku vanemas ehitiskogus tõestust leidis eelmainitud keskküttetöödel, näib olevat üle elanud mitu kuju ja ehitusjärku, enne kui aastal 1510 tema kiviosa sai tänini püsinud kõrguse, kuna kiiver valmis veel viis aastat hiljem. See kiiver, mis oli kujult, nagu alguses Oleviste kirikulgi, neljalt viilult tõusev telkehitis, kuid mitu korda madalam, pidi varsti, arvatavasti peale suurt tulekahju linnas 1533. aastal, mille läbi kirik küll väga palju kannatada ei saanud, aset andma veelgi madalamale, ent nelja väikese külgtorniga kaunistatud telkkiivrile, nagu seda näeme Oleariuse ja Meriani joonistatud linnavaadetel. Aastal 1680 tuli torni kiviosa kaks ülemist korda koos kiivriga viltuvajumise tõttu lammutada. Ülesehitamisel, millega jõuti lõpule 1695. aastal, sai torn oma praeguse suurejoonelise barokk-kiivri. Kokku-

langemise hädaoht põhjustas tornikiivri lammutamise veel kord 1897. aastal, niisama koori 1846. aastal. Seekordne ülesehitus ei toonud aga enesega kaasa muudatusi nende senises arhitektuuris.

Süsteemist väljaspool seisvatest juureehitistest on kõige suurem torni lõunaküljega liituv Antoniuse ehk (hilisema nimetusega) Maria kabel, pühitsetud 1492. aastal. Väliselt ei ole see kabel, mida tema avaruse tõttu kutsutakse ka Väikeseks kirikuks, kuigi huvitav, sisearhitektuurilt mõjub ta aga hästi oma range ruumijaotusega neljaks pikerikuks võlvikuks, võlve kandva ümmarvöötidega ilmestatud kaheksakandilise tulbaga keskel ning sellelt tõusvate, seintel konsoolidega lõppevate profileeritud vööt-kaartega. Umbes sama suure kabeli omas kirik 15. sajandil ka torni põhjaküljel, kus selle asukohta praegugi märgivad võlvikonsooli jäänused müüristikul. Välja arvatud käärkamber ja põhjapoolse külglöövi laiendus, mis näivad kuuluvat niisamuti 15. sajandisse, on teised juureehitised kõik pärit hilisemast ajast.

Vaatamata erinevustele on kõik kolm Tallinna basilikaalset kirikut välja kujunenud enam-vähem ühistel välistel mõjustustel, millised osaliselt kajastuvad ka teiste Tallinna vanemate kirikute juures. Nagu juba märgitud eelpool, olid Tallinna esimesed kodanikud ja linna rajajad peamiselt väljarändajad Lääne- ja Põhja-Saksamaalt, valdavas enamikus Westfaalist. Sealtsamast jatkus väljarändamine Baltimaadele vahetpidamatult kogu keskaja algupoole vältel, olles eriti intensiivne 13. ja varajasel 14. sajandil. Pikal ja tol ajal raskel mereteekonnal Tallinna (nii ka teistessegi Vana-Liivimaa sadamatesse) oli möödapääsematuks peatuskohaks kultuurne ja rikas Ojamaa kaubalinn Visby, kus 12. sajandi keskpaigast kuni taanlaste rüüsteretkeni aastal 1361 väljapaistvat osa etendas niisamuti enamikus Westfaali päritoluga saksa kogukond. Visby vanematest kirikutest kuulusid mõned saksa kogukonnale ning need ja osalt teisedki olid ehitatud Visbys

Pild. 45. Tartu Toomkiriku varemed, kesklöövi.
Tartu. Ruines de la cathédrale, grande nef.
Tartu. Ruins of the Cathedral, Nave.
Tartu (Dorpat). Ruinen der Domkirche, Mittelschiff.

tol ajal kaunis tugevalt mõjul oleva saksa — peamiselt Westfaali ja Reinimaade — kirikliku arhitektuuri inspiratsioonil ja eeskujudel. Otseteel väljarändajate kaudu Westfaalist ning kaudsel teel Visbyst kui lähemast saksa mõjualusest kultuurikeskusest saabusid ka Tallinna Westfaali kiriku põhiskeem ja seal kujunenud lihtsad arhitektuurvormid ning jäid siin domineerivalt püsima kogu ülemineku ja varagooti stiiliperioodi (kuni ca 1370. a.), võttes aga raskete koloniaaltingimuste ja halvema ehitusmaterjali (vähekompaktse paekivi) tõttu veelgi lihtsama ja detailivaesema väljenduskuju.

Gooti stiili õitsengule tõustes kaotavad Westfaal ja Visby oma seni mõjuvõimsa tähtsuse Tallinna ja üldse Baltimaade kirikliku arhitektuuri kohta. Esiplaanile tõusevad saksa hansalinnad eesotsas Lüübekiga, mille monu-

mentaalsem ja kunstikaunim sakraalehitis — prantsuse katedraalstiili mustritel loodud kahetorniline Maria kirik — vähemalt Oleviste kiriku juures peamise tõuke annab suurejoonelisema üldkuju saavutamiseks ettevõetud muudatusteks (torn, pikihoone ümberehitus). Tingituna elavast kaubanduslikust liiklemisest, püsib tähtsamate saksa hansalinnade (Lüübek, Wismar, Rostok, Stralsund) ergutav ja ideeandev mõju valitsevalt kogu gooti stiili õitseaja (1370—1470), ometi mitte takistada suutes mõjustuste vastuvõtmist ka mujalt. Nii seltsib sellega hilisgooti stiiliperioodi (1470—1550) lähenemisel õige märgatavalt Preisi ordu ehituskunsti mõju, kõige selgema väljenduse leides Oleviste kiriku koorihoones. Viimase suurepärane sisearhitektuur ilmutab tunduvat sugulust ordu suurmeistri lossi remteriga Marienburgi linnuses, millega Oleviste kiriku koori ehitaja igatahes pidi olema hästi tuttav. Edasi näib kindel olevat, et Niguliste kiriku koori ja arvatavasti ka pikihoone ümberehitusel ideeandjana ja eeskujuna tunduvat osa etendas Turu Toomkirik — õige mitmekesise ehituslooga monumentaalseim keskaegne sakraalehitis Soomes, välja kujunenud peamiselt ka Põhja-Saksa kirikliku arhitektuuri väljapaistvamate toodete mõjustusel. Näeme seega kokkuvõttes, et Tallinna vanemate kirikute ehituslugu, koosnedes mitmest ehitusperioodist, ühtlasi ligikaudu võrdselt kajastab ka mitmest inspiratsiooniallikast saadud mõjustusi.

LÕUNA-EESTI BASIILIKAD. Lõuna-Eesti basiilikaalsetest kirikutest oli mõõdetelt kõige suurem ning arhitektuurilt kõige omapärasem ja kaunimõjulisem praegu varemetes seisev Peeter-Pauli T o o m k i r i k Tartus. Vähe sellest, ta oli ühtlasi mitmeti väljapaistev ja ainulaadiline arhitektuurtoode kogu Vana-Liivimaa keskaegses kirikliikus ehituskunstis üldse. Kahjuks ei ole aga Tartu keskaegsete arhiivide hävingu tõttu säilinud otseseid teateid kiriku ehitusloo kohta, välja arvatud üks teade uue koori

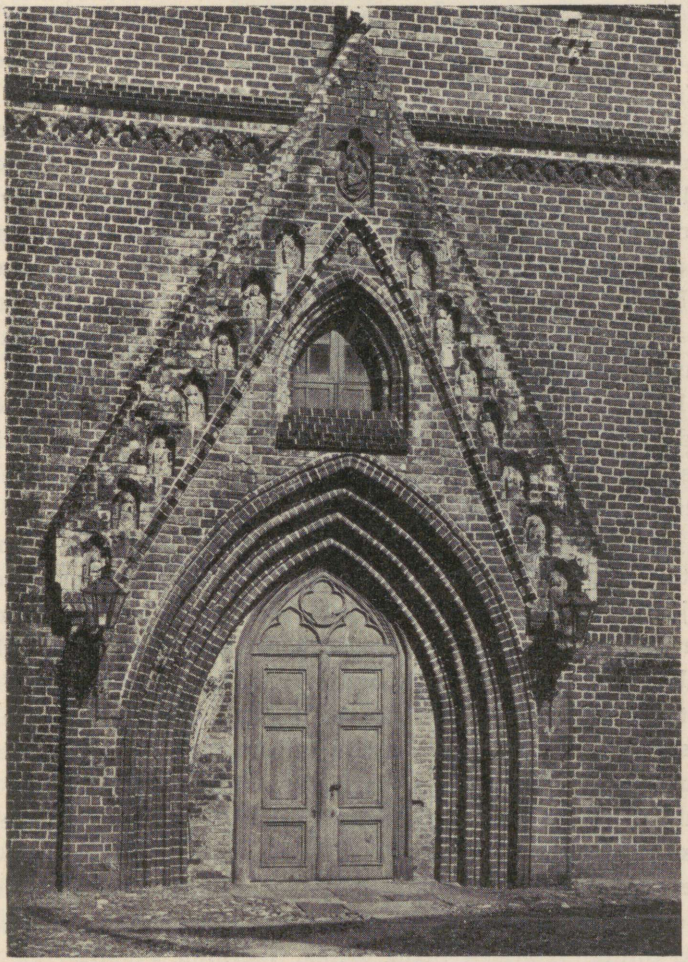

Pild. 46. Tartu. Jaani kirik.
Tartu. Eglise St. Jean.
Tartu. St. John's Church.
Tartu (Dorpat). Die St. Johanniskirche.

kohta aastast 1472, ning hiljuti ei teatud kindlasti isegi tema nime, kuna tõe pähe võetud kronist Chr. Kelch'i eksliku arvamise tõttu teda veel kuni möödunud sajandi 90-te aastateni loeti Dionysiuse kirikuks. Nii tuleb kiriku ehituslugu selgitada peamiselt stiililiste ja ehitustehniliste kaalutluste põhjal.

Toomkiriku põhiskeem on peajoontes järgmine: kolmelööviline pikihoone kaheksa võlvikuga löövis, basilikaalne kesklööv enam kui kaks korda laiem kvadraatsete võlvikutega külglöövidest, võlvitugedeks kaheksatahulised, nurgajoontel ümmarvöötidega kaunistatud tulbad, kummagi külglöövi kõrval madalam kabellöövi; pikihoone lääneotsal kaks tüsedat nelinurkset torni, mille vahel peaportaal eeskojaga, idas aga neliteistnurkne ümbriskäiguga koor, mis on kodakirikuna liidetud pikihoone külge, selle neliteistnurga kuus külge moodustades koorilõpmiku; võlvitoed kooris samasugused kui pikihoones. Loomulikult ei ole säärane kavatis esialgne, — nagu Tallinna basiilikad, on ka Tartu Toomkirik oma vastmainitud lõpliku kavatise saanud laiaulatuslikuma ümberehituse järgi, kujunedes sääraseks alles 15. sajandi lõpuks.

Kiriku kõige vanemaks osaks on pikihoone, mille peamüüride ehitamist tuleb asetada arvatavasti juba 13. sajandi lõpuveerandisse. Täiesti seda kuju, mida näitavad monumentaalsed varemed, ei saanud pikihoone tol ajal siiski mitte. O. Freymuth'i aastatel 1922 ja 1924 teostatud uurimiste (kaevamiste) järgi võime lugeda tõestatuks, et pikihoone oli alguses, vähemalt 14. sajandi lõpuni, märksa lihtsam — ilma kabellöövideta — kodakirik; kesklööv oli umbes neljandiku võrra madalam oma hilisemast kõrgusest ning arkaaditulbad küll kaheksatahulised, kuid ilma ümmarvöötideta nurgajoontel; külglöövide igas võlvikus asetus aknapaar. Suured läänetornid kirikul tol ajal puudusid; mis puutub aga esialgsesse koorisse, siis on selle kavatis ja iseloom veel täiesti selgitamata.

Pild. 47. Tartu. Jaani kiriku peaportaal.
Tartu. Portail de l'église St. Jean.
Tartu. The Portal of St. John's Church.
Tartu (Dorpat). Portal der St. Johanniskirche.

Umbes sada kaks-kolmkümmend aastat võis Toomkirik püsida oma kirjeldatud algkujul. Siis — arvatavasti 15. sajandi algul — viidi läbi suureulatuslik pikihoone ümberehitus: kesklööv müüriti kõrgemaks ja valgustati akendega uue müüristiku ülaosas, alamal — arkaadide kohal — kaunistati aga ridastikku asetatud sümmeetriliste, aknasarnaste petiknišidega; arkaaditulbad ilmestati nurgajoontel ümmarvöötidega, mis ülespoole jatkudes arenesid võlviroieteks ja vöötkaarteks, omades kaarte algusel väikesed karikkapiteelid; aknaavaused külglöövides tugipiitade vahel muudeti suurteks põrandast võlvideni ulatuvateks kaaravausteks (arkaadideks), piitade välisjoonele ehitati uus aknasmüür ning nii piidavahesid ümber ehitades ja võlvidega kattes moodustati külglöövide kõrvale kabellöövid. Sel kombel kujunes pikihoone lihtsast kolmelöövilisest kodakirikust imposantseks basiilikaks, viielööviliseks, kui lugeda süsteemi ka kabellööve.

Kirjeldatud ümberehitus oli aga vaid teiseks arenemisastmeks Toomkiriku ehitusloos, — sellele järgnes samal sajandil vähemate vaheaegadega veel kaks: esiteks võimsa tornipaari püstitamine pikihoone läänefassaadi külge (ühes suurema eeskojaga endise vähema asemele), mis arvatavasti oli plaanitsetud juba koos pikihoone ümberehitusega, ning edasi 1472. aasta ümber uue koori ehitamine. Kui juba tornide juureehitus tõstis Tartu Toomkiriku ainulaadiliseks Vana-Liivimaa keskaegsete kirikute seas, sest teisi kahetornilisi sakraalehitisi siin tollest ajast ei ole teada, siis veel väljapaistvamaks tõusis ta oma uue koori tõttu. Viimane, iseloomult kõrge ja avar kodakirik, pindalalt ainult pisut vähem Tallinna Toomkiriku pikihoonest, pidi olema mõjurikka ruumiarenguga ja eriti suurepärase valgustusega, mida põhjustas haruldane arkaaditulpade paigutus: kooriarkaad ei lõppenud tulbapaariga, nagu tavaliselt Põhja-Saksa ja Skandinaavia kirikutes, vaid üksiku tulbaga hoone keskteljes, kahe viimase akna vahekohal. Kuna pikihoonet katsid ristvõlvid, omas koori-

Pild. 48.
Pärnu. Niguliste kirik, põhjapoolne külglöövi.

Pärnu.
Eglise St. Nicolas, bas-coté nord.

Pärnu.
Church of St. Nicholas, north Lateral Aisle.

Pärnu (Pernau).
Die St. Nikolai-Kirche, nördliches Seitenschiff.

võlvistik arvatavasti kaunima ja komplitseerituma konstruktsiooni.

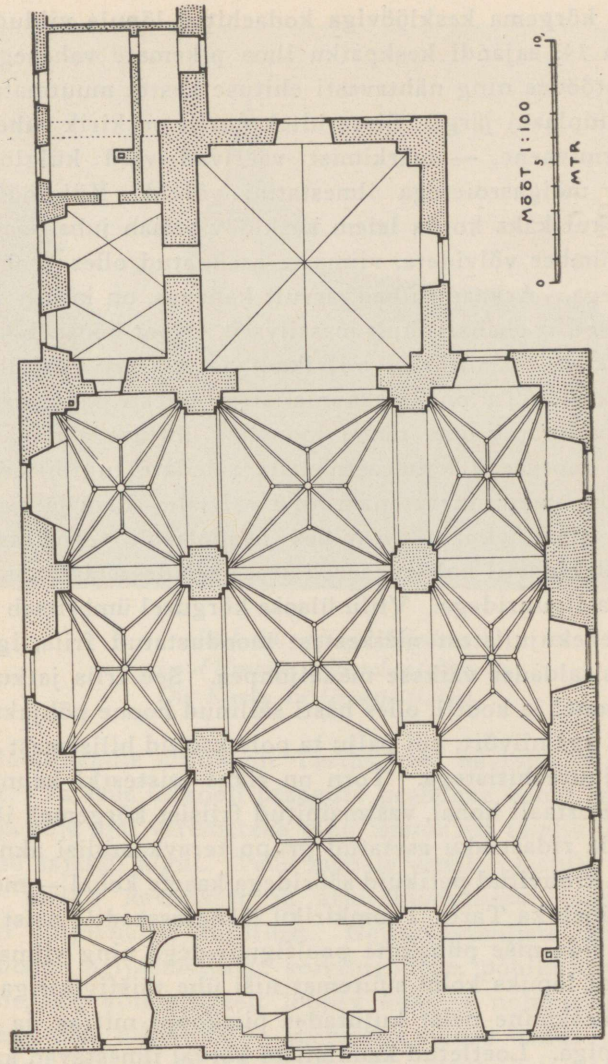
Nii arhitektuuri iseloomu kui ehitusmaterjali poolest kuulub Tartu Toomkirik Põhja-Saksa telliskivikirikute gruppi. Oma esimesel, kodakiriku perioodil on ta sellelt seisukohalt tähelepandav basilikaalse põhijoonisega (kitsad külglöövid, enam kui kaks korda laiem kesklöövi), mis kodakirikutele sageda nähtusena omane Põhja-Saksa telliskivigootika alal. Teisel ja kolmandal arenemisastmel, nimelt üksteisele kiirelt järgnenud pikihoone ümberehituse ning tornide juureehitamise perioodil, osutab ta ilmset sõltuvust Maria kirikust Lüübekis. See avaldub aga kaugelt tugevamini kui Tallinna kirikute juures, ning tundub usutavana, et ümberehituse otseseks ülesandeks oli Tartu Toomkirikule anda võimalikult ligilähedane Lüübeki Maria kirikuga sarnanev koguilme. Täies ulatuses see

siiski ei sündinud; jõudes pikema vaheaja järgi koorini, tõusid nähtavasti maitsete muutumisega ja ehitajate vahetusega esikohale teised eeskujud ning koor teostati prantsuse päritoluga kavatises, siia saabunud küll arvatavasti mitte otse, vaid prantsuse arhitektuuri mõjualuste Lõuna-Saksamaa sakraalehitiste kaudu.

1624. aasta juunis põles Toomkirik hooletuse läbi lahtipääsenud tules varemeteks ja üles teda enam ei ehitatud. Ent seda varemeteski mõjurikast ja vormikaunist ehitismälestist pole järgnenud põlved sääraseski seisukorras puutumatult püsida lasknud, kultuurilagedad inimkäed on viimase paarisaja aasta kestel tema hävitamiseks ja moonutamiseks enam ära teinud kui meie kodumaa karm ilmastik. Nii kisti 18. sajandi 60-tes aastates tornid poolest saadik maha linna kavatsetud kindlustamise puhul, aastatel 1804—1807 moonutati kiriku omapärane koor ja kaks kesklöövi võlvikut ümberehitusega ülikooli raamatukoguks, möödunud sajandi lõpul „krooniti" üks tornidest ülikooli veejuhtme basseinihoonega ja 1928. aastal rikuti veel osa pikihoonest raamatukoguhoone laiendamisega.

Tartu teine basiilika — J a a n i kirik — on ainuke selles linnas alal hoidunud keskaegne ehitis. Mitmete rüüstamiste, tuleõnnetuste ning lõpuks 18. ja 19. sajandil otse barbarse asjatundmatuse ja pieteedilagedusega teostatud ülesehitus- ja renoveerimistööde tulemusena esines kirik veel mõne aastakümne eest ilmetu arhitektoonilise moonutisena ning alles aastatel 1899—1907 arhitekt H. Bockslaff'i juhatusel läbiviidud restaureerimistööd avastasid enamiku ta seni krohvi all peitunud rikkalikke väliseid skulptuurkaunistisi ning lähendasid kogu ehitise tunduvalt ta endisaegsele arhitektuurilmele.

Pealiskaudsestki tutvumisest kirikuga jatkub selgusele jõudmiseks, et ta praegune basilikaalne kuju ei osutu ehtsaks, vaid on sündinud ühel hilisemal ümberehitusel. Kirik, mille ehitamise algust stiililistel kaalutlustel asetada tuleb 13. ja 14. sajandi vahetusele, näib algkujult

Pild. 49. Pärnu. Niguliste kirik (E. Kühnert'i järgi).
Pärnu. Eglise St. Nicolas.
Pärnu. Church of St. Nicholas.
Pärnu (Pernau). Die St. Nikolai-Kirche.

olnud kõrgema kesklööviga kodaehitis, lõpule viidud säärasena 14. sajandi keskpaiku ilma pikemate vaheaegadeta ehitustöödes ning nähtavasti ehituse kestel muutmata jäänud üldplaani järgi. Sisearhitektuurilt on kirik väheütlev ja vormivaene, — märkimist väärivad vaid külglöövide vanad mõigasroietega ilmestatud võlvid. Külglöövidest enam kui kaks korda laiem kesklööv seisab juba paarisaja aasta ümber võlvideta, viimaste asendatud olles krohvitud puulaega. Arkaaditulbad, arvult kaheksa, on kujult neljatahulised ja ebaharilikult massiivsed. Koor koosneb kahest pikerikust täisnurksest võlvikust ja avarast viiskülgsest lõpmikust. Ta on sisekaunististest täiesti lage, väliselt aga hästimõjuv oma range joonelise ühtlusega ning tasakaalus jaotusega kolmeastmeliste saledate tugipiitadega.

Üldse pakub kirik enam huvi väliselt. Laia ja madalat hilise üleminekuaja vormides peaportaali tornifassaadil kroonib ehisviil kolmikkaarelistesse nišidesse asetatud terrakotta-figuuridega. Viilu ülaosa kõrgusel ümbritseb torni neliklehekujulistest nišikestest moodustatud friis, igaühe neist sisaldades väikese medaljonpea. See friis jatkub ka pikihoonel ja kooril, olles hästi säilinud hoone põhjaküljel, lõunas aga niivõrt, kui palju ta pole kaetud hilisemast ajast pärit juureehitistega. Torn on rikas teistestki kaunististest. Portaali kohal, vastmainitud friisist kõrgemal, ilmestab teda ridastikku asetatud grupp teravkaarelisi aknasarnaseid krohvitud petikuid sõõridega kaarte kohal — motiiv, mis esineb ka Tartu Toomkiriku läänefassaadil; neist kõrgemal rida niše pühakute poolfiguuridega ning viimastest ülalpool lõpuks kolm suuremat niši ühe täisfiguuriga igaühes, keskmine neist kujutades piiskoppi mitras ja karjasekepiga. Loetletud kaunististe kõrval ilmestavad kiriku välisarhitektuuri siin-seal värvilised vaabatud telliskivid, esinedes kõige väljapaistvamalt tugipiitadel ja torniportaali ehisviilul ning omalt poolt õige märgatavalt kaasa mõjudes kogu ehitise kauni üldpildi ja hoolikalt läbituntud arhitektoonilise liigenduse esiletõusuks.

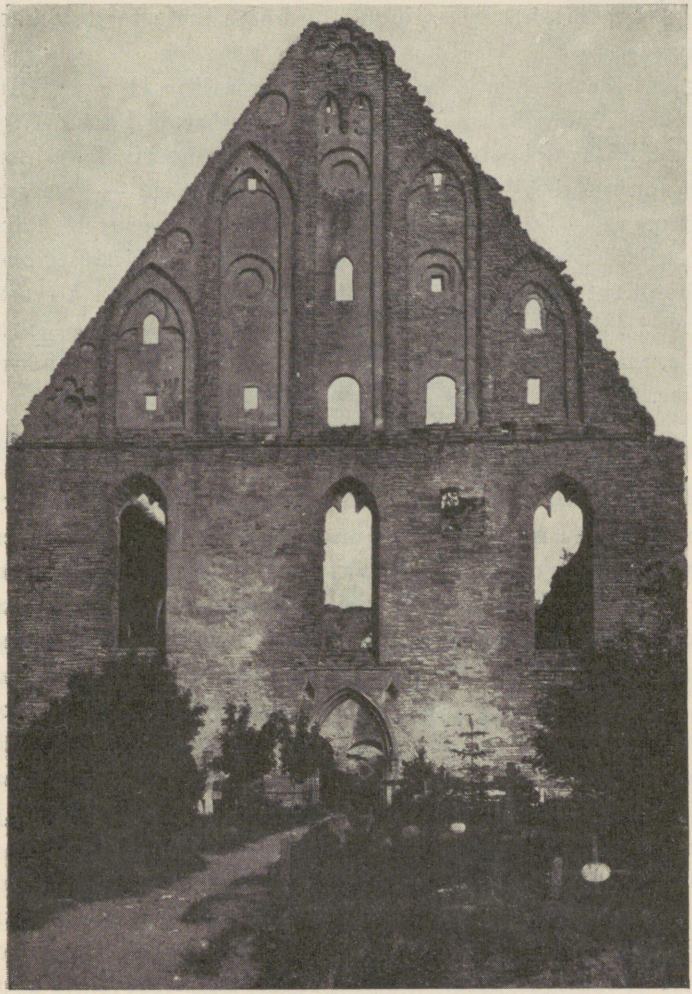
Pild. 50. Urvaste kirik.
Eglise d'Urvaste. Church of Urvaste.
Die Kirche zu Urvaste (Urbs).

Basilikaalne ehitis oli Tartus veel hävinud Maarja kirik. Ta asus ülikooli praeguse peahoone kohal, muudeti Põhja sõja ajal varemeteks ning lammutati täielikult möödunud sajandi algul. Tänu mõnele vanale plaanile omame selle kiriku kavatisest ja arhitektoonilisest iseloomust siiski üldjoonelist kujutlust. Neljavõlvikuliste löövidega pikihoone neljakandiliste võlvitugedega, põhikujult kvadraatne, ent kolmkülgselt lõppev koor ja nelinurkse läbilõikega tüse läänetorn — säärasena esineb nende järgi ta üldpilt. Nii oli Maarja kirik oma põhikogult õige ligilähedalt sarnane Jaani kirikuga, mõõdetelt aga palju suurem. Raskepäraste, romaani iseloomuga ehitusvormide järgi tuleb oletada kiriku ehitamist 13. sajandi kolmandal veerandil, millise aja kasuks kõneleb ka teade, et ta oli vanem kogudusekirik Tartus.

Kõigist eelvaadelduist on palju väikesem ja lihtsam 14. sajandi algupoolest pärit Niguliste kirik Pärnus. Ehitusskeem — kolme kvadraatse võlvikuga kesklöövi, mille läänevõlvikult tõuseb neljatahuline massiivne torn, külglöövid ka kolmevõlvikulised, ent poole kitsamad, idas sirge lõpmikuga kvadraatne, kesklöövist tunduvalt laiem koor. Tartu ja Tallinna basiilikatest erineb kõnealune kirik kõige pealt oma võlvitugedega, — need on ristikujulise läbilõikega, täisnurksete turpadega ristiharude vahel. Pikihoonet katavad tähtvõlvid, mis gooti stiili õitseajal esile tõusnud vorminähtena loomulikult ei võinud kuuluda kirikule tema algkujul. Nad ei vasta ka tulpade ehituskujule ja on viimastega ebaharmooniliselt liidetud, tõendades varemalt teist laadi, tulpade arhitektuuri järgi otsustades roietega ristvõlvidest koosnenud võlvistiku olemasolu ning ühtlasi ka seda, et kesklöövi algkujul pidi olema ligikaudu ühekõrgune külglöövidega. Kui kiriku üldkogust veel maha arvata torn, mis ehitati alles aastatel 1672—1683, siis ilmneb, et kirik oli alguses lihtne, mitme meie maakirikuga peajoontes sarnanev kodaehitis. Tema ümberehitus basiilikaks võis aset leida vaevalt enne 15. sajandi lõppu.

Erandlikuks ehitiseks kõigi meie vanade basilikaalsete kirikute seas osutub Urvaste. Mitte üksi selle tõttu, et ta on ainus vaadeldavat tüüpi keskaegne maakirik Eestis, vaid esmajoones kui kirik, mis nähtavasti juba asutamisel rajati basiilikana. Hoolimata oma lihtsusest ja raskepärasusest kuulub ta hilisgooti stiiliperioodi, olles ehitatud alles 15. sajandi lõpul või 16. algul. Ometi pole ta säilinud algkujul, — asutamisaega võib tagasi vaadata peamüürides üksi kiriku läänepoolne osa, kuna altaripoolne on uusehitis, juure ehitatud kiriku suurendamisel 1889. aastal.

Algkogult võrdlemisi ligilähedane Pärnu Niguliste kirikule, jätab Urvaste kirik väliselt praeguselgi pikendatud kujul oma monumentaalse lihtsuse ja tüsedusega hea mulje. Seestpoolt on mõju halvem, — kirikul pole säilinud võlve ning kõik kolm löövi, millest keskmine teis-

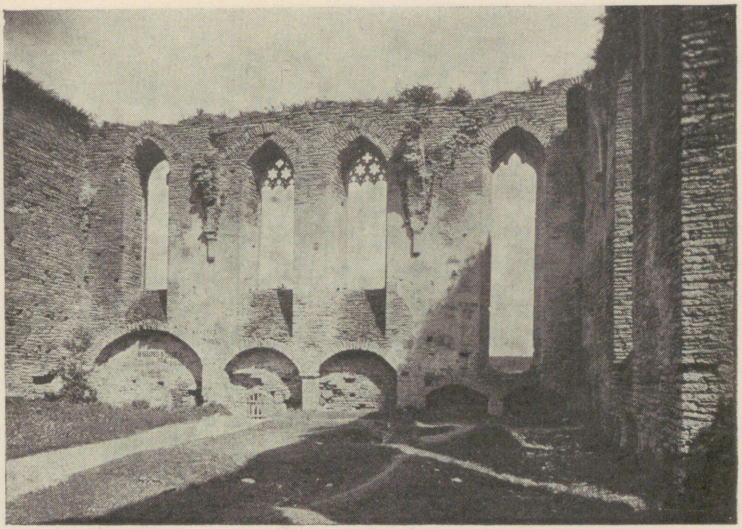
Pild. 51. Pirita kloostrikirik, läänefassaad.
Eglise abbatiale de Sainte-Brigitte, façade occidentale.
Church of Monastery of Pirita, west façade.
Die Kirche des Brigittenklosters, Westfassade.

test kaks korda kõrgem, on kaetud puulagedega. Väärib märkimist, et kesklöövon ülalt valgustatud paarisakendega — arhitektuuri erijoon, tundmata meie teistele basiilikatele.

Kui Tartu Jaani kiriku arhitektooniline iseloom viitab otseselt Põhja-Saksa eeskujudele, kuuluvad Pärnu Niguliste ja Urvaste kirik Loode-Saksa domineerival mõjustusel sündinud Vana-Liivimaa lõunapoolse ala — praeguse Lätimaa — kirikute gruppi. Seejuures osutab Pärnu Niguliste kirik nii oma kodakiriku- kui basiilikaperioodil vahenditut sõltuvust Riia Jakobi kirikust, kuna Urvastet seovad lähedased sugulusjooned Ruhja kirikuga — ehitisega, mille eeskujuks näib omakord olnud ka Jakobi kirik Riias.

KOLMELÖÖVILISED KODAKIRIKUD, PÕHJA-EESTI GRUPP. Kolmelööviliste kodakirikute peaarvu moodustavad maakirikud, linna- ja kloostrikirikutena esinevad nad õige vähestel üksikjuhtudel. Kodatüüpi kirikut, ja nimelt kolmelöövilist, võib vaadelda teataval määral ordu kirikutüübina, ehkki tema levimist põhjustasid muudki asjaolud. Ta domineerib täiel määral Viljandi- ja Järvamaal ning ordumaadest piiratud Tartu piiskopkonnas. Sellevastu ei leidu ainustki seda laadi ehitist geograafiliselt enam eraldatud Saare-Lääne piiskopkonnas. Mis puutub kuni 1346. aastani Taanile kuulunud Põhja-Eesti maakondadesse, siis Harjumaal, kus taani võim ja Tallinna piiskopi mõju — viimase veel orduajalgi — oli kõige tugevam, kodakirik omale tähelepandavaid levimisvõimalusi leida ei suutnud. Ent eemalseisval ja algusest peale ordumõjualusel Virumaal tõusis kolmelööviline kodakirik esikohale juba taaniajal, hiljem — ordu valitsusajal — siin ennast veel enamgi maksma pannes.

Kujunenud oma laialise levimispiirkonna tõttu mitmesugustel mõjustustel, osutavad eesti keskaegsed kodakirikud ka mitmesuguseid arhitektoonilisi erinevusi, mis ligi-

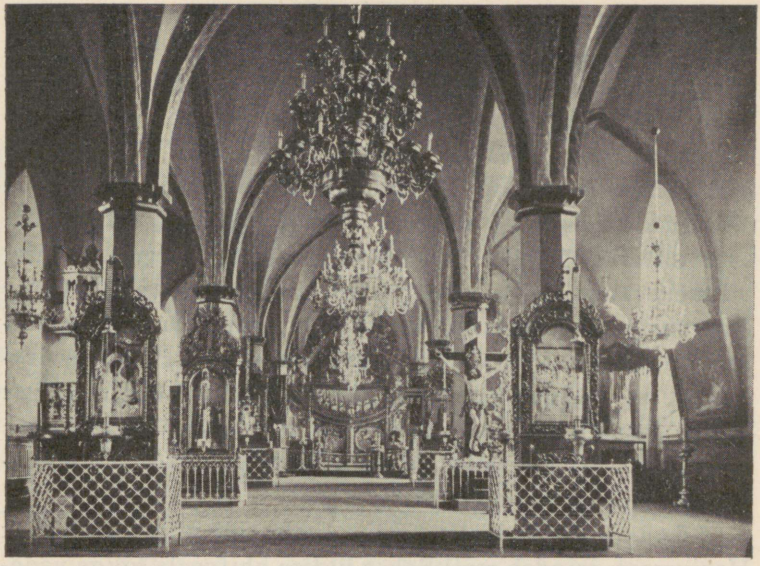

Pild 52. Pirita kloostrikirik, koor.
Eglise abbatiale de Sainte-Brigitte, coeur.
Church of Monastery of Pirita, Choir.
Die Kirche des Brigittenklosters, Chor.

kaudselt ühte langevad nende maa-alalise asukohaga. See võimaldab kõnealuseid kirikuid liigitada kolmeks maa-alaliseks erigrupiks — Põhja-Eesti (Harju- ja Virumaa), Kesk-Eesti (Järvamaa lähema ümbrusega) ja Lõuna-Eesti grupiks. Esimene on arhitektuurilt sõltuv esmajoones Tallinna vanematest kirikutest ning osalt ka otseselt viimaste tähtsamatest mõjustajatest — Westfaalist ja Visbyst. Teine kajastab peamiselt Ojamaa maakirikute arhitektuuri mõju, kuid tema ehitusilme kujunemisel pole nähtavasti tähenduseta olnud teisedki eeskujud, nagu lossikirik Viljandi ordulinnuses ja Riia Toomkirik. Kolmanda grupi sünnil ja arengul on peaosa etendanud Riia Toom- ja Jakobi ning vahest veel Võnnu ja Volmari kirik; teisest küljest ei võinud tunduva mõjuta olla aga ka mõned vanemad sakraalehitised Tartus eesotsas hävinud Maarja kirikuga.

P õ h j a - E e s t i kodakirikud on valdavas enamikus ehitatud taani teise valitsusaja kestel (1238—1346). Ometi ei ole nende sünnil ideeandjana tähelepandavat osa mänginud taani ehituskunst, ehkki enam kui saja-aastane taani valitsusaeg ka ehituskunsti alal ei võinud mööduda täiesti ilma mõjuta. Kui suurel määral see aga siin maksvusele suutis pääseda, on üksikasjaliste uurimuste puudumisel raske eritleda isegi peajoontes. Harju- ja Virumaa kirikud on arhitektuurilt üldse äärmiselt vormikehvad ning peaaegu igasuguste peenemate detailideta, mis, osutades ehitajate maitset ja vormimeelt, annaks tugipunkte mõjustuste iseloomu, päritolu ja ulatuse fikseerimiseks. Pealegi on korduvad sõjahävitused ning järgnenud ülesehitus- ja parandustööd paljuidki muudatusi toonud ehitiste algarhitektuuri, kõrvaldades enam-vähem kõike, mis võis omada vähegi karakterlikkust ja eriilmet. Küll viitab aga kõnealuste maakondade kodakirikute üldiseloom selgesti Westfaali ja Visby poole, kuigi viimaste või pigemini üksi viimase vahenditust mõjust kõnelda võib üksnes vaadeldava grupi kõige suurema ja monumentaalsema ehitise — Tallinna dominiiklaste kloostri püha Katarina ning vahest veel Jõelehtme kiriku juures. Teised, nimelt Virumaa kirikud, osutavad enamikus otsest sõltuvust Tallinna väljapaistvamatest sakraalehitistest, kõige pealt Toomkirikust tema kodakiriku-järgul ning vastmainitud dominiiklaste kloostrikirikust. Westfaali ja Visby mõju on siin kaudne, saabunud peamiselt *via* Tallinn.

P. K a t a r i n a k l o o s t r i k i r i k, millest on säilinud osaliselt üksnes seinamüürid, needki enamalt jaolt uusehitistest kinnimaetult, oli suurimaid kodakirikuid Eestis ning ühtlasi kõige avaram sakraalehitis Tallinnas. Arhitektuuri iseloomult, millest tänu arh. E. Kühnerti väärtuslikule uurimusele omame võrdlemisi täieliku ülevaate, osutab ta lähedasi sugulusjooni Visby kirikliku ehituskunsti väljapaistvamate saksamõjualuste toodetega, sarnanedes kõige enam sealse dominiiklaste ehitatud Nikolai

Pild. 53. Narva. Issandamuutmise katedraal, end. linnakirik. Narva. Cathédrale orthodoxe. Narva. Orthodox Cathedral. Narva. Griechisch-orthodoxe Kathedrale, ehem. Stadtkirche.

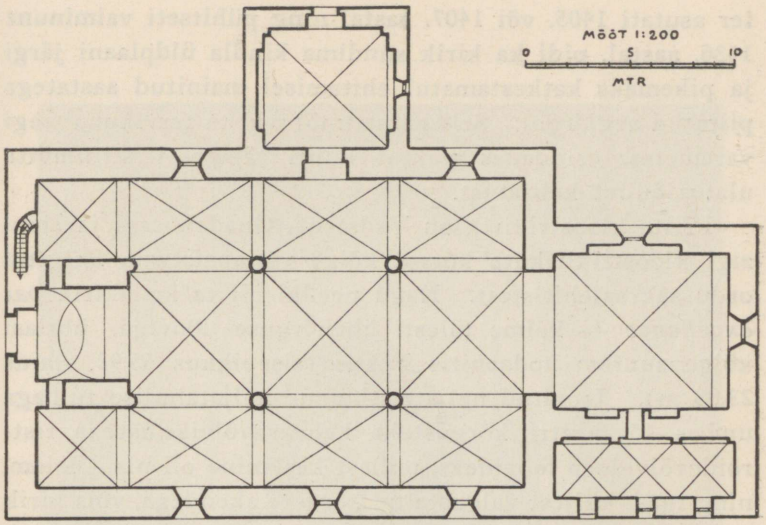
kirikuga. Kuna lisaks sellele ürikuline materjal mainib Tallinna dominiiklaste kloostri asutajana prior Danieli Visbyst ning pakub teisigi andmeid, mis tõendavad tihedate sidemete olemasolu selle kloostri ja Ojamaa vahel 13. sajandi lõpupoolel, seega just kiriku ehitamise ajal (kloster rajati ca 1246.—1254. a.), ei ole põhjust kahelda Visby sakraalarhitektuuri mõjurikkas osas vaadeldava kloostrikiriku ehitusilme kujunemisel.

Omades üldise sisepikkuse 67,70 ja -laiuse 18,45 meetrit, oli Katarina kirik kavatiselt pikkehitis kaheksa võlvikuga igas löövis ning vastavalt seitsme neljakandilise tulbapaariga võlvitugedena. Hoone idaosa kahe võlviku pikkuses kujundas koori, mida suurendas silmnähtavalt Visby Nikolai kiriku eeskujul 15. sajandil juure ehitatud peaaegu kesklöövi laiune viiskülgne apsiid. Kesklööv ise oli

enam kui kaks korda laiem külglöövidest, ometi viimastest mitte palju kõrgem, kuna võlvid igas löövis arenesid ühelt kõrguselt. Välja arvatud roietega apsiidivõlv, võis kirik kaetud olla lihtsate, laiadest vöötkaartest kantud ristvõlvidega. Koori põrandapind asus mõne astme võrra kõrgemal kiriku pearuumi põrandast. Selle tingis koori alla ehitatud krüpt — neljaks lööviks jaotatud võrdlemisi avar allkirik (kabel), mis on osaliselt praegugi alal ning mitmeks ruumiks jaotatult keldritena kasutatav. Hoone kagunurgalt, pisut eendudes seintepinnast, tõusis sale neljatahuline torn; ta tüviosa, kitsa kivist keerdtrepiga sisemuses, on püsinud tervena. Kiriku säilinud müüristikust pakub kunstilist huvi ainult läänefassaadi jäänus suure peaportaaliga keskteljes ja vähemaga selle kõrval, lõunapoolse külglöövi otsakohal.

Jõelehtme kirik, ainus kolmelööviline maakirik Harjumaal, esindab meil Saksa üldise ehitusala kõige vanemat kodakirikutüüpi, mis kodunenud ja suurel arvul levinud Westfaalis juba romaani stiiliperioodil, sealt kodakiriku idee edasitungiga Põhjamaadele 13. sajandi lõpupoolel arvatavasti Ojamaa kaudu tee leidis ka Eestisse. Ta pikihoone on kavatiselt kvadraatne, jaotatud nelja nelinurkse tulbaga üheksaks võlvikuks. Kesklöök on külglöövidest pisut laiem; võlvitüüp — roietega ristvõlvid, ka külglöövides ja pikihoonega võrreldes ebaharilikult suures kvadraatse põhijoonisega kooris.

Ehkki kodakirikute kui avarate jutluskirikute levitajateks Põhjamaadel olid peamiselt jutlustajad mungad — dominiiklased, tuleb Jõelehtme kiriku ehitusloo uurimisel silmas pidada, et juba 13. sajandi algupoolest kuulus Ojamaa tsistertslaste Roma (Guthvallia) kloostrile ligikaudu kihelkonna suurune maa-ala Jõelehtme otseses naabruses — Kuusalu ümbruses, konvendihoonega praeguse Kolga mõisa kohal. Arvestades Roma kloostri munkade ehitustegevust Ojamaal, kus nende ehitustoodete hulka kuulub ka kolmelööviline Roma kogudusekirik, ning teravat võistlust mõju

Pild. 54. Ambla kirik (E. Ederbergi järgi).
Eglise d'Ambla. Church of Ambla.
Die Kirche zu Ambla (Ampel).

ja võimu pärast dominiiklaste ja tsistertslaste vahel Baltimaadel, on küllalt põhjust Jõelehtme kiriku ehitusmeistrit otsida esmajoones Roma kloostri munkade seast. Asus ju Jõelehtme ümbrus kindlasti nende mõjupiirkonnas.

Tunduvamal määral mõlemast eelvaadeldud kirikust, mille sünnil Ojamaa (resp. Visby) esines peamiselt teatava kaugema päritoluga arhitektoonilise mõtteilma edasikandjana, kajastab rootsi isepärasema arhitektuuri vaimu Harjumaa teine kodakirik — püha Brigitta (õigemini Birgitta) kloostrikirik Tallinna lähedal, tuntud üldiselt rahvalikuma P i r i t a kloostrikiriku nime all. Üle kolme ja poole aastasaja seisab ta juba varemetes, ometi on kiriku seinamüürid püsinud peaaegu täies kõrguses ning veel tänapäevgi mõjuvad nad oma üldkogus monumentaalse arhitektuurteosena, esile manades vaatlejas võrdlemisi selge kujutluse hoone endisest rangest vägevusest. Kuna kloos-

ter asutati 1405. või 1407. aastal ning pühitseti valminuna 1436. aastal, pidi ka kirik sündima kindla üldplaani järgi ja pikemaks katkestamatul ehitamisel mainitud aastatega piiratud aegjärgul. Sellepärast mõjubki ta tervikuna isegi varemetes, esindades puhtal kujul täisgooti stiilimõtte ulatusjõulist kehastust.

Pirita kloostrikirik on Vadstena, Gnadenbergi ja Danzigi kloostrikirikute kõrval kõige väljapaistvam Brigitta ordu sakraalehitistest. Nagu needki oli ta kodakirik *par excellence* — kolme täiesti ühekõrguse lööviga, ühtlasi kõige suurem kodaehitis Eestis (sisepikkus 55,92, -laius 23,88 m). Jaotatud neljateistkümne neljatahulise tulbaga umbes 15 meetri kõrgusteks kaheksavõlvikulisteks ristroidevõlvidega löövideks, millest keskmine oli pisut laiem, ning igast küljest valgustatud kõrgete akendega, võis kirik kujundada haruldaselt joonepuhta ja rangevormilise ruumi, kõikjalt kättesaadava pilgule oma mõjuküllases ühtluses ja avaruses. Emakloostri Vadstena kirikust, mida eeskujuna peajoontes või koguni täies ulatuses jäljendati selle omapärase Rootsis võrsunud ning ainult Läänemerd ümbritsevates maades pinda leidnud vaimuliku ordu tähtsamate kloostrikirikute ehitamisel, erines Pirita kloostrikirik oluliselt ühes osas: tal puudus iseseisev koorihoone, nagu see praegugi näha varemetest, ning idas liitus pikihoonega ainult madal, väikese ukse läbi ühendatud neljavõlvikuline, kesklöövist pisut laiem käärkamber. Koorina teenis kogu kiriku idapool ja siin — kesklöövi viimases võlvikus — asus ka peaaltar. Sellega erines Pirita kloostrikirik Vadstenast, mille kirik — huvitav, meil välditud omapärasus Brigitta ordu sakraalehitiste juures — on orienteeritud läände (s. t. altariruum asub lääne pool).

Brigitta ordu kloostrid olid abtissi juhatatud segakloostrid *(monasteria mixta)*, määratud ühiselt nii munkadele kui nunnadele. Mõlemad sugupooled elasid üksteisest valjult eraldatud erihoonetes ja ei tohtinud kokku puutuda isegi kirikus. Et seda ära hoida, oli kiriku põhja-

Pild. 55. Ambla kirik, kesklöövi.
Eglise d'Ambla, grande nef.
Church of Ambla, Nave.
Die Kirche zu Ambla (Ampel), Mittelschiff.

löövi kooriossa ehitatud neljale kaheksakandilisele tulbale tugenev galerii — nunnade väär, kuhu pääses otseselt nunnade kloostripoolelt. Munkade asukohaks oli jumalateenistusel altariruum (presbüteerium), s. t. kogu kiriku idapool, kuna läänepool rahvakirikuna oli kasutada palvetajatele välisilmast. Mõlemaid kirikupooli lahutas vahevõre, peale selle oli piirjoon presbüteeriumi ja rahvakiriku vahel rõhutatud veel omapärase nähtusega laekonstruktsioonis: kirikut poolitav keskmine tulbapaar kandis teistest enam kui kaks korda laiemaid põikvöötkaari.

Välisarhitektuuri kunstiliselt kandvam osa — monumentaalne läänefassaad peaportaaliga, kolme imposantse aknaga ja vormirikka, dekoratiivsete nišide ja sõõrpetikutega kaunistatud viiluga — on tänini hästi säilinud ning osutab väga huvitavat nähtust, viilu suurejoonelise petikutekompositsiooni käsitlust Tallinna kodanlikkude ehitiste eeskujul. Teised kolm seinamüüri on vormikehvad ja enam kannatanud, ometi mõjuvad nad võrdlemisi ilmekalt oma sümmeetriliselt asetatud kõrgete, peaaegu katuseveereni küündivate akendega ja veelgi kõrgemate, raskete, liigendamata tugipiitadega. Kaks keskmist kooriakent kannavad ülaosas veel keskaegset stiilset paekivist raidraamistikku, mis nagu imekombel püsima jäänud. Väärib märkimist, et kirik mitte täies ulatuses polnud teostatud paekivist; nagu Vadstenas, olid ka Pirital kirikuvõlvid telliskivist, — tõendus emakloostri mõõduandvusest ehitusmaterjali kasutamisel.

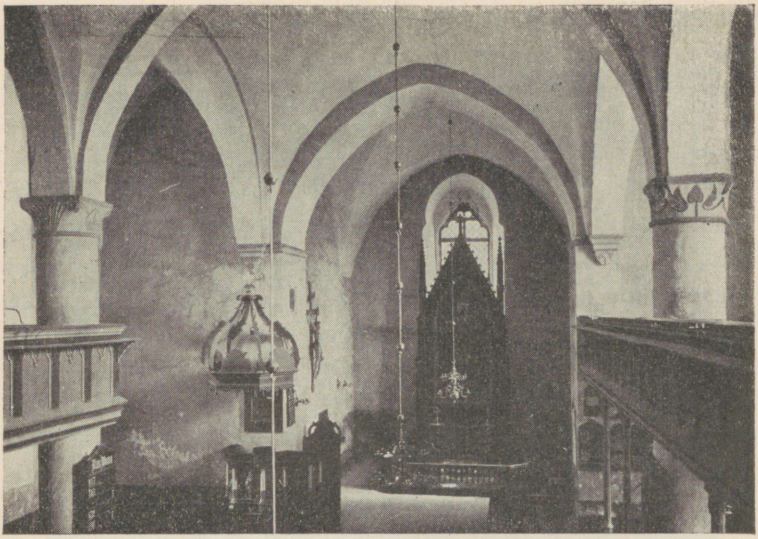
Virumaal leiduvad kaheksa kolmelöövilist kodakirikut on kõik kasutatavad. Keskaegsete arhitektuurteostena pakuvad nendest praegu lähemat huvi siiski vaevalt pooled, kuna enamikule Vene-Liivi ja Põhja sõja hävitustele järgnenud parandustööd, eriti aga 19. sajandil teostatud ümberehitused ja laiendused, palju midagi järele pole jätnud nende tervikulisest algkujust. S i m u n a, vanemaid Põhja-Eesti kirikute seas, ning V i r u - J a k o b i kaotasid pikihoone suurendamisega esimene aastatel 1885—

Pild. 56. Koeru kirik.
Eglise de Koeru.
Church of Koeru.
Die Kirche zu Koeru (Marien-Magdalenen).

1886, teine 1877—1878 oma endised proportsioonid; koos sellega langesid „stiiliühtlustamise" eesmärgil ettevõetud muudatuste ohvriks mõlema kiriku vanad detailvormid ka ümberehitustest puutumata jäänud osades. Eelmistest umbes kakssada aastat varem elas üle põhjaliku ümberehituse Viru-Nigula, peale seda, kui venelaste sõjaretk ta 1658. aastal oli muutnud varemeteks. Sellest ümber- või pigemini ülesehituse ajast omab kirik võlvitugedena sambad. Ühel ajal Viru-Nigula rüüstamisega venelaste poolt peaaegu maatasa tehtud ning aastatel 1684—1691 vanal põhimüüristikul üles ehitatud Rakvere kirikut ei saa aga üldse vaadelda keskaegse ehitisena, — oma algkujust päris ta üksnes vundamendist tingitud põhiplaani ja üldkogu ehitusidee.

Jättes kõrvale Väike-Maarja, kui arhitektuurilt kuuluva Kesk-Eesti gruppi, mis seletatav tema asukohaga Järvamaa piiri ääres, jääksid üle kaks maakirikut — Kadrina ja Haljala — ning end. linnakirik Narvas, praegune vene-õigeusu katedraal. Hästihoidunud ehitisena annab Kadrina kõige selgema käsituse Virumaa kodaehitistest. Ta ehitusskeem on väga lihtne — kolmevõlvikulistest löövidest koosnev pikerik pikihoone avarama kesklööviga, idas viimase jatkuna nelinurkne koor ja läänes massiivne neljatahuline torn. Kirik on kaetud madalas teravkaares läbiviidud roieteta ristvõlvidega; võlvitugedena esinevad neljatahulised tulbad, võlvialguses lõppedes samalaadiliste talumitega, nagu näeme Tallinna vanematel kirikutel (plaat, süvarihv, ümmarvööt). Üldse on kirik, mille ehitusajaks tuleb arvata 14. sajandi algust, äärmiselt vormikehv, eriti väliselt, kuid tervikuline ning võrdlemisi ilmekas oma raskepärase, peaaegu kindluslikult mõjuva tüseda koguga. Haljala erineb Kadrinast muidu ühesuguse põhiplaani juures sellega, et tal algkujul torn tõenäoliselt puudus ning et ta võlvitugedena omab kaheksakandilised tulbad — tõendus tema hilisemast ehitusajast. Selleks paistab olevat 14. sajandi lõppveerand.

Pild. 57. Koeru kirik, kesklöövja koor.
Eglise de Koeru, grande nef et choeur.
Church of Koeru, Nave and Choir.
Die Kirche zu Koeru (Marien-Magdalenen), Mittelschiff und Chor.

Narva end. linnakirik, nüüd Issandamuutmise katedraal, osutub Hermanni kindluse kõrval linna kõige vanemaks ehitiseks. Tema asutamise kohta pole säilinud teateid, arvatavasti eksisteeris ta aga juba 14. sajandi algusel, otsustades hoone praeguse puupõranda all leiduvate vanade hauakivide järgi, millest üks aastaarvuga 1314. Ometi oleks ekslik uskuda kiriku olemasolu tol ajal oma lõplikul kujul. Selgesti kõneleb selle vastu hoone väljapaistvalt kaunis hilisgooti stiili algjärgule iseloomulik sisearhitektuur, ligikaudselt dateeritav 15. sajandi kolmanda veerandiga. Keskaegse arhitektuurteosena ongi kirik huvitav ainult sisemuselt. Siin on ta veel alal hoidnud oma vanad ehitusvormid, kuna välimus, kiriku üle minnes 1708. aastal vene-õigeusu koguduse kätte, mitmel ümberehitusel täiesti kaotas oma endisaegse ilme.

Pikihoone jaotavad löövideks viis paari kaheksakandilisi tulpi, mis kannavad kaheksakülgseid, kõrges teravkaares teostatud ristvõlve. Kõik löövid on ühekõrgused ja peaaegu ühelaiused. Kesklööviga liitub idas palju madalam koor, päritolult küll peale 1708. a. sündinud uusehitis. Välimuselt omab kirik ortodoksaalsele sakraalehitisele võrdlemisi karakterliku, ent halvamaitselise ja kunstilageda kuju. Ilmselt pole välisarhitektuuri muutmiseks tõuget annud püüd saavutada suuremat kunstipärasust, vaid usulisest sallimatusest inspireeritud kitsarinnaline tahe kõike kaotada, ümber teha, mis võiks ehitises vähegi meele tuletada endist katoliku- ja luteriusu pühakoda. Sellepärast mõjuvadki nii silmihaavavalt tsilindriline läänetorn ning täiesti põhjendamatu ja ebasobiv kuppeltorn hoone idaotsal kesklöövi kohal.

KESK- JA LÕUNA-EESTI KODAKIRIKUD. Kui Harju- ja Virumaa kodatüüpi maakirikud üldiselt võetuna esindavad ehkki mitmekesiselt varieeruvat, ometi läbisegi võrdlemisi kunstikehvalt käsitletud ehitistüüpi, pakub Kesk-Eesti grupp arhitektuurilt palju enam. Ta on vormirikkam ja kunstikaunim ning ühtlasi avaldustelt homogeensem, mis eriti tähelepanuväärt, silmas pidades tema sisemaalist, mõjustustele mitmelt poolt kättesaadavat asukohta.

Kesk-Eesti kodakirikute kunstipärasema rühma moodustavad Ambla, Koeru, Türi ja Peetri kirik Järvamaal. Kõik neli on ehitatud Põhja-Eesti tavalisest materjalist — paekivist, peamüürideks osalt tarvitades ka põllukivi. Nad koosnevad igaüks ruumiarengult hästilahendatud kolmelöövilisest pikihoonest, kesklöövist pisut laiemast sirge lõpmikuga ühevõlvikulisest koorist ja läänefassaadilt tõusvast neljatahulisest tornist. Kolmel esimesel kirikul on kesklööv poolteist meetrit kõrgem ja kaks korda nii lai kui külglöövid, Peetril aga üks meeter kõrgem ja külglöövidega peaaegu ühelaiune. Kõigil kirikutel

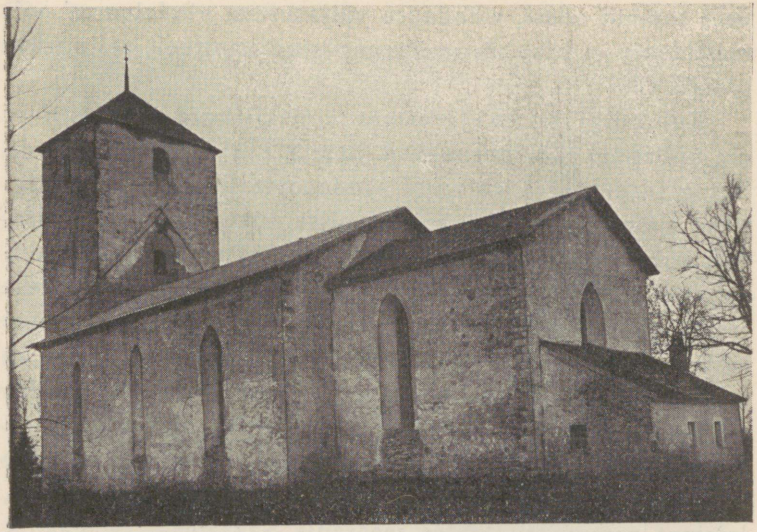

Pild. 58. Peetri kirik, kesklöövi.
Eglise de Peetri, grande nef.
Church of Peetri, Nave.
Die Kirche zu Peetri (St. Petri), Mittelschiff.

algavad võlvid ühelt kõrguselt; nende tüüp — kuplisarnased, roieteta ristvõlvid, suuremalt osalt nähtava servjoonega ainult nurkadel. Koerus ja Türis koosnevad kõik löövid kolmest võlvikust, Amblas on torni asetuse tõttu kesklööv kolme ja külglöövid nelja võlvikuga, Peetris aga — palju suuremas teistest kirikutest — kõik löövid nelja võlvikuga. Võlvitugedena esinevad Amblas, Koerus ja Türis saledad sambad, Peetri kirikus tüsedad ümmartulbad.

Amblas ja Peetris on tornid ehitatud ühel ajal kirikuga, Koerus kindlasti palju hiljem ja Türis koguni aastatel 1865—1867. Vanematest tornidest ei ole kumbki säilitanud oma algilmet, mõlemate kiivrid ja vähemal määral ka tüviosa on uuenduste puhul üle elanud mitmesuguseid muudatusi. Eeskojad ja käärkambrid paistavad kõigil kirikutel ehitatud olevat kaugelt hiljem, keskaega kuulub siiski n. n. „sandikoda" Ambla kiriku põhjaküljel. Mis puutub vaadeldavate kirikute ehitusaega üldse, siis dateerib rootsi kunstiteadlane H. Kjellin Amblat aastatega 1290—1300, Koerut 1300—1310, Türit ca 1320 ja Peetrit ca 1330. Need arvud ei või pretendeerida erilisele täpsusele, vastavad aga küll ehitiste arhitektuuri iseloomule.

Kõige vanem kõnealustest kirikutest — A m b l a — on ühtlasi kõige kaunim ja vormirikkam. Teda tuleb lugeda kodatüüpi kirikute musterehitiseks Järvamaal, kuna ta kõige kindlakujulisemalt kehastab neid arhitektoonilisi põhijooni ja vormi-ideid, millele on rajatud kõik selle maakonna kodakirikud. Kiriku kunstiline peaväärtus seisab tema hoolikalt läbiviidud joonepuhtas sisearhitektuuris. Siin teenivad lähemat tähelepanu sammaste stiilipeened detailid. Baasid kannavad attika vormi, kapiteelid on kujult neljakülgsed, ent ümmardatud nurkadega, ning esindavad degenereeruvat vürfelvormi. Nad on kaunistatud maitseka romaani ornamendiga lehtmotiividel, mis osutab tihedat sugulust kahe Ojamaa maakiriku (Helgvi ja Barlingbo) vastavate raidkaunististega. Ojamaa poole

Pild. 59. Pillistvere kirik.
Eglise de Pillistvere. Church of Pillistvere.
Die Kirche zu Pillistvere (Pillistfer).

viitab ka kogu hoone arhitektooniline iseloom ning paistab võimalik olevat, et Ambla kiriku on ehitanud Ojamaalt pärit või seal pikemat aega töötanud meister.

Ehitusajalt järgmised kirikud — K o e r u ja T ü r i — sarnanevad põhivormidelt ja ruumiarengult niivõrd Amblaga, et ilmselt selgena näib nende ehitamine viimase otsesel eeskujul, kuigi kavatises lihtsamalt — ilma tornideta. Selle juures ei puudu kummagi kiriku vormikäsitluses juba nende hilisema võrsumise tõttu mõnesugused erinevused ja isepärasused, need avalduvad aga üldarhitektuuri muutmata jättes ainult üksikosades. Nii näeme Koeru kiriku sammastel, nagu Amblaski, degenereeruvaid vürfelkapiteele, kuid neile on siin antud nii karik- kui pungvormile lähenev veel ümmarikum ja ornamentaalse kaunistuse poolest piiratum kuju. Türi kapiteelid viivad

veel sammu edasi, esindades väljasureva vürfelvormi viimast faasi — juba täitsa ümmardatud kapiteeli nelinurkse plaadi all.

Kui kõigi teiste Järvamaa kodakirikute portaalid ei ole millegagi tähelepandavad, pakub Türi huvitava erandi. Tema teravkaares võlvitud lõunaportaali mõlemaid külgpiite ilmestavad kaks kolmejaolise tüvesevõruga poolitatud kolmveerandsammast, mis pealpool madalaid, üksteisega seotud ja lehtornamendiga dekoreeritud kapiteele jatkuvad ümmarvöötidena. See portaal (otsustades mõne säilinud üksikosa järgi pidi sarnase iseloomuga olema ka sama kiriku oma algilme kaotanud lääneportaal) esindab vormikehastuselt — tüvesevõrud kaunistusmotiivina — huvitavamat romaani ja üleminekuaja portaalitüüpi, mille levitajateks olid Tsistertsiumi ordu mungad ning mis, laiemat vastuvõttu leides iseäranis Saksamaal ja Taanis, 13. sajandi keskel tee leidis ka Vana-Liivimaale, siin kõige vormiküllasemalt ja kunstipärasemalt kehastudes Riia Toomkiriku põhjaportaalis — silmnähtavas eeskujus ja ideeandjas hiljem võrsunud samalaadilistele õige vähestele ja märksa lihtsamatele balti kirikute portaalidele. Riia Toomkiriku, selle Ida-Baltimaade kaunima ja monumentaalsema sakraalehitise kaasmõju Türi kiriku arhitektuuri kujunemisel märgib veel kindlamalt koorihoone lääneviilu rikas petikmuster — lihtsustatud variatsioon Riia Toomkiriku tornikülgse läänepoolse eeskoja põhjaviilu dekoreeringust, omakord võrsunud Põhja-Saksamaa telliskiviehitiste arvukate analoogiliste kaunistusmotiivide eeskujul.

Vaadeldud kirikutekolmik annab oma arhitektuuriga hästi selge käsituse hilise üleminekustiili vormikõnest ja vaimust, selgema ja tervikulisema kui vahest ükski meie paljudest selle stiiliperioodi teistest ehitistest. Tõusva gooti ajastu alguse märgib aga juba P e e t r i — kõige noorem kodakirik Järvamaal. Kui eelmise kolme kiriku võlvi- ja aknakaartes valitseb veel üleminekustiilile kons-

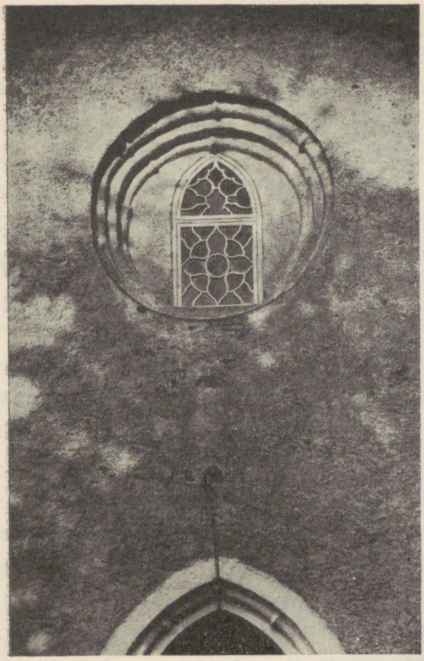

Pild. 60. Suure-Jaani kirik.
Eglise de Suure-Jaani.
Church of Suure-Jaani.
Die Kirche zu Suure-Jaani (Gross-Johannis).

titutiivne m a d a l, oma arengu algastet osutav teravkaar, läheneb Peetris nende vorm p u h t a l e teravkaarele. Kiriku tüsedaid sambaid, mille raskepärasus silmnähtavalt tingitud hoone suurusest, lõpetavad ülal kaheksanurksest plaadist, sügavast süvarihvast ja ümmarvöödist koosnevad talumid, kuna baasid on igal sambal erisugused, moodustatud attika ja joonia segavormidest — kõik tunnused, mis tõendavad eemaldumist romaani päritoluga vormiilmast. Huvitava omapärasusena esinevad Peetri kiriku pikihoone kummalgi külgseinal vöötkaarte tugedena kaks lihtsat puhtajoonelist rippliseeni, idaseinal, mõlemal pool võidukaart, aga üks peenelt vormitud rippsambake — detail, harrastatud ja levitatud tsistertslaste poolt, nagu tüvesevõrudega kaunistatud portaalitüüpki. Ka selle konstruktiivse kaunistusosa leviku lähtekohaks Eestis näib olevat Riia Toomkirik.

Peale nelja Järvamaa kiriku tuleb Kesk-Eesti kodakirikute gruppi arvata veel P i l l i s t v e r e ja S u u r e - J a a n i kirik naabruslikul Põhja-Viljandimaal ning Järvamaa piirilähedane V ä i k e - M a a r j a kirik Virumaal. P i l l i s t v e r e, kavatiselt ja proportsioonidelt peaaegu täpne Koeru kiriku jäljend, avaldab sisearhitektuuri vormikõnelt ühtlasi otsest sugulust Peetri kirikuga, hoolimata sellest, et ta pole teostatud nii joonepuhtalt ning et ta interjööri ühtlust rikuvad vormitud nelinurksed tulbad. Need pole aga esialgsed, vaid saadud endiste, arvatavasti ka ümmarguste võlvitugede ülemüürimise teel, milleks põhjust võis anda kartus nende vastupidavuse eest. Osaliselt näivad uuendatud olevat ka pikihoone võlvid.

Kirik on üldse ajahamba all palju kannatanud. Ta võlvide vöötkaared lõppesid omal ajal nähtavasti kõik seintel kaunikujuliste saledate rippsambakestega, tänini on neist tervena püsinud ainult üks pikihoone põhjapoolsel seinamüüril, peale selle veel poolik rippsambake võidukaare kõrval lõunapoolsel arkaadijoonel. Ka pidi kirik keskajal omama raidkaunististega peaportaali, otsustades

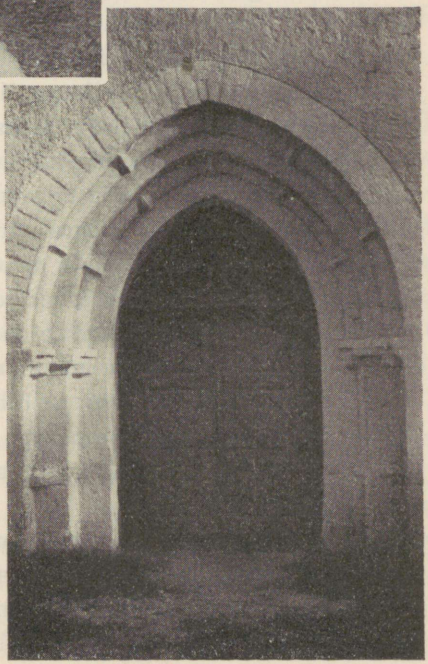

Pild. 61.
Suure-Jaani kirik, sõõrpetik tornifassaadil.

Eglise de Suure-Jaani, décoration à la façade de la tour.

Church of Suure-Jaani, Decoration in the Façade of the Tower.

Die Kirche zu Suure-Jaani (Gross-Johannis), Kreisblende an der Turmfassade.

Pild. 62.
Suure-Jaani kirik, põhjaportaal.

Eglise de Suure-Jaani, portail nord.

Church of Suure-Jaani, North Portal.

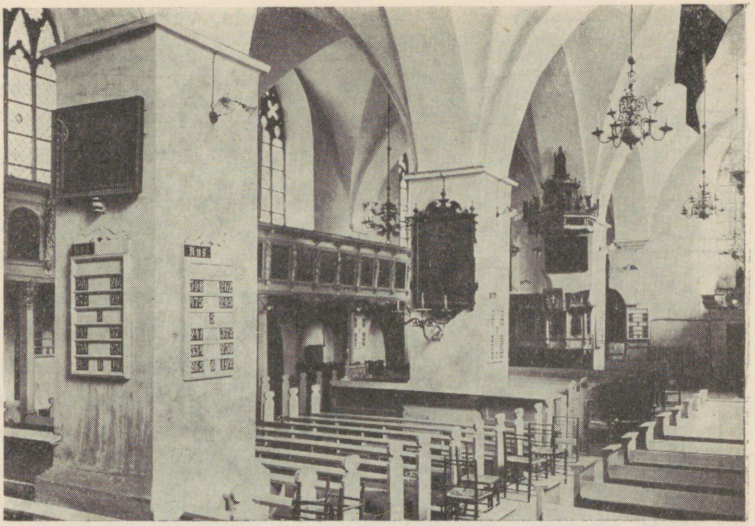
Die Kirche zu Suure-Jaani (Gross-Johannis), Nordportal.

praeguse põhjaportaali piitadesse müüritud kahe skulpeeritud kivitüki järgi, mis võiksid olla hävinud piidakapiteelide, vahest koguni tümpanoni osad. Kui vabastada kiriku võlvitoed moonutavast pealiskihist, restaureerida hävinud raidosad, uuendada endises kõrguses pikihoone ja koori katused ning tornikiiver, saaksime monumentaalse ehitise, mis eelvaadeldud nelja Järvamaa kiriku kõrval kuuluks väljapaistvamate hulka meie kolmelööviliste maakirikute seas.

Pillistverest veel suuremaid hävitusjälgi näeme Suure-Jaani kiriku sisemuses, — nii pikihoonel kui kooril puuduvad võlvid ja võlvitoed ning mõlemaid ruume katavad puulaed. Hävinud võlvisüsteemi märgivad siiski selgesti endised liitekohad seinamüüridel, ilmselt osutades, et pikihoone pidi omal ajal olema samasuguse ruumijaotusega nagu Pillistveres ning koguni samalaadiliste raiddetailidega, sest vähemalt kooripoolne sein näitab võidukaare piitade lähedal rippsambakeste jäänuseid. Sellega oleks ühtlasi märgitud Suure-Jaani sisearhitektuuri sugulus Peetri kirikuga ligikaudselt samal määral, nagu on eespool nenditud viimase ja Pillistvere vahel.

Vaadeldes Suure-Jaani kirikut väliselt, näeme teda üldkujult, proportsioonidelt ja arhitektooniliselt liigenduselt niivõrt sarnanevat Koeru kirikuga, et neid võiks üksteisega vahetada, kui silmale ei pakuks eraldamiseks pidet uuemast ajast pärit eeskojahoone Koeru kiriku põhjaküljel ning korduva uuendamise tõttu mõlema vormidelt ja siluetilt lahkuminevaks kujunenud tornikiivrid. Välisarhitektuuri lähem eritlus näitab aga Suure-Jaani kiriku otsest sugulust veel kolmanda Järvamaa kodaehitisega, nimelt Türi kirikuga. Ta omab viimasega vormikõnelt ühesuguseid portaale.

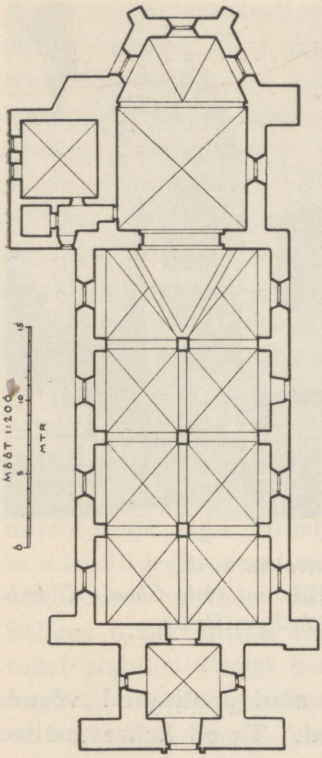
Suure-Jaani kiriku kolmeastmelise põhiprofiiliga põhjaportaali ilmestavad kaarosas astmete vahel kaks viie tüvesevõruga ümmarvööti, viimaste tõustes võrdlemisi lihtsatelt ümmardatud kapiteelidelt; piidasambad ei ole

Pild. 63. Tallinn. Pühavaimu kirik.
Tallinn. Eglise de Saint-Esprit. Tallinn. Holy Ghost's Church.
Tallinn. Die Kirche zum heiligen Geiste.

alal hoidunud, küll püsivad aga neid poolitanud võrud. Torniportaal on säilinud paremini. Ta on kaheastmelise põhiprofiiliga ning vastavalt sellele kummalgi piidal ühe sambaga, mis jatkudes ümmarvöötidena kaarosas ühinevad. Mõlema samba karikvormi kapiteele kaunistab raidornament taimemotiividel, kumbagi sambatüve aga üks kolmeliikmeline võru. Ümmarvöödil leiame tüvesevõrusid kokku neli, viienda asemel esineb vöödi lahkjoonel Ristija Johannese sümbol — stiliseeritud tallepea.

Torni esikülge portaali kohal dekoreerib omapärane sõõrpetik, mille palestikku ilmestavad kaks tüvesevõrudega liigendatud ümmarvööti. See balti kiriklikus ehituskunstis ainulaadiline kaunistusmotiiv tõendab koos temaga arhitektooniliselt ühtlaste portaalidega torni ehitamist ühel ajal kirikuga, mida stiililistel kaalutlustel asetama peame umbes 14. sajandi kolmandasse kümnesse. Mõni

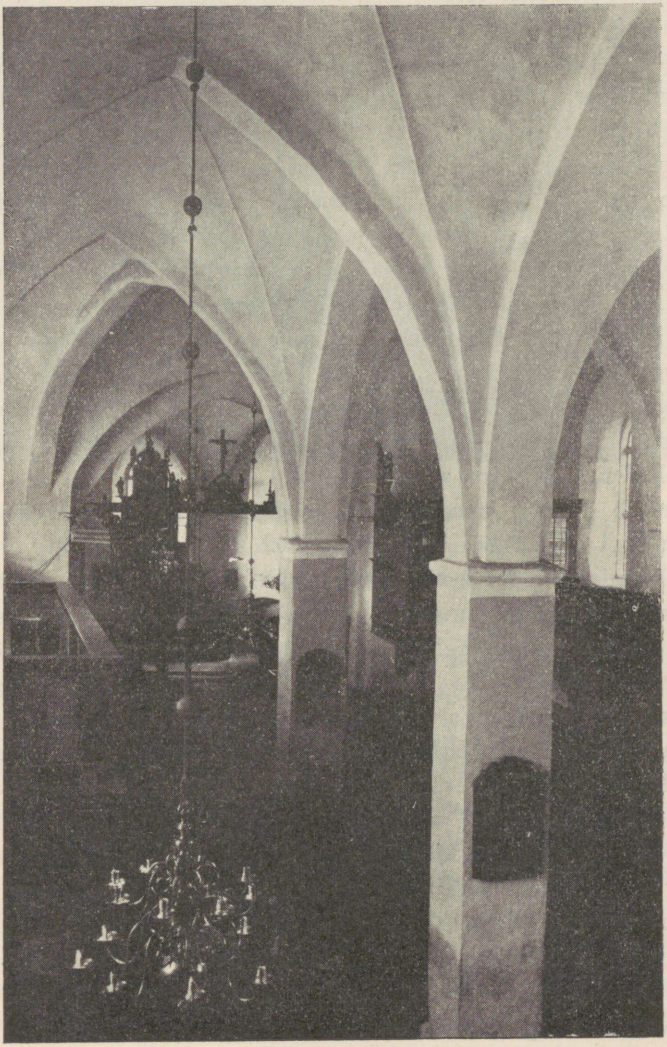

Pild. 64. Keila kirik (E. Ederberg'i järgi).
Eglise de Keila. Church of Keila. Die Kirche zu Keila (Kegel).

aeg enne seda, vahest sama sajandi algkümnel, võis aset leida iseloomult enam raskepärase Pillistvere kiriku ehitamine.

Väike-Maarja, kõige noorem Kesk-Eesti kodakirikute grupis, on teostatud puhtates varagooti vormides, kui mitte lugeda uuemast ajast pärit torni. Ehitatud aastal 1346 (haruldase juhtumina on selle kohta säilinud usutav teade), ei paku ta aga oma vormikehvuse tõttu kuigipalju pidet meie teiste varagooti kirikute dateerimiseks. Ta kolmevõlvikuliste löövidega pikihoone on küll väljapaistev ühtlusega ruumiarengus, joonepuhtusega ja hästileitud proportsioonidega, ent ehitise looja on täiesti vältinud igasuguseid kaunistava iseloomuga detaile, hoidudes neist otse askeetliku vormipõlgusega. Selles on mindud niikaugele, et isegi sambad on jäetud kroonimata kapiteelide või talumitega ning võlvid tõusevad vahetult sambatüvedelt, omades liitekohtadel vaid ahtakese ümmarvöödi. Nii osutub Väike-Maarja kirik vormikõne kehvuselt Kesk-Eesti kodakirikutüübi viimseks arengufaasiks, millest edasiminek veel suurema arhitektoonilise lihtsuse poole vaevalt võimalik.

Oleme vaadeldud kirikutegrupi arhitektuuri eritlusel märkinud selle sõltuvust Ojamaa maakirikutest, tunnustades eriti Järvamaa musterkiriku — Ambla — puht-ojamaa-

Pild. 65. Keila kirik.
Eglise de Keila.
Church of Keila.
Die Kirche zu Keila (Kegel).

liseks ehitiseks, teised Kesk-Eesti kodakirikud aga tugevalt mõjustatuks veel Riia Toomist. Ometi jääks üldpilt selle kirikutegrupi erilaadilise arhitektuuri kujunemisest puudulikuks, kui — nagu see on sündinud senini — vaatluspiiridest välja jätta hävinud Viljandi lossikirik, Kesk-Eesti kõige vanem, 13. sajandi keskpaiku ehitatud sammashall. See raidkaunististelt rikkalik kahelööviline hilisromaani saalehitis oli inspireeriva eeskujuna kindlasti kaasamõjuvaks teguriks sammaste tarvitusele võtmisel võlvitugedena Kesk-Eesti kodakirikutes, niisama nende sisearhitektuuri iseloomu kujunemisel. Vaatamata erinevale kavatisele tuleb temas näha Kesk-Eesti kodakirikute arhitektoonilist alglüli, nende kõige vanemat, kunstikaunimat ja suurel määral suundamääravat erinähet.

Kolmelööviliste kodakirikute L õ u n a - E e s t i gruppi esindab praegu enam-vähem algkujul säilinud ehitisena ainuüksi N õ o kirik Tartumaal. Põhiplaanilt ei erine ta kuigipalju Kesk-Eesti kodakirikutest ega ka Põhja-Eesti kodatüüpi maakirikutest. Kuid pealiskaudsestki vaatlusest jatkub selgusele jõudmiseks tema vormikõne erinevusest nii sise- kui välisarhitektuuris. Kui Põhja-Eesti kodakirikutes esinevad võlvitugedena nelja- või kaheksakandilised tulbad, Kesk-Eesti kodakirikutes (peale Pillistvere ja Suure-Jaani, kus võlvitugede kuju lõplikult kindlaks tegemata) sambad, siis kannavad Nõo kirikus võlve ristikujulise läbilõikega tulbad. Külglöövides kordavad tulbakuju mõjuvalt eenduvad seinapiidad, omades kolmveerandristikujulise põhilõike. Koos tüsedate vööt-kaartega annab see võlvide kandesüsteem kiriku interjöörile isesuguse süngeloomulise raskepärasuse, piirates vaateavarust ning takistades ühtluse mõjulepääsu ruumiarengus. Kodakiriku idee, s. t. avara, pilgule ja häälele igaltpoolt vabalt kättesaadava jutlusruumi idee, on siin lahendatud märksa kitsapiirdelisemalt kui isegi ruumiarengult võrdlemisi „kinnistes" Põhja-Eesti maakirikutes (Jõelehtme, Kadrina, Haljala), hoopis kõnelemata Kesk-Eesti

Pild. 66. Risti kirik.
Eglise de Risti. Church of Risti.
Die Kirche zu Risti (Kreutz).

kirikutest, kus see on enamalt jaolt läbi viidud peaaegu täiuslikkuseni küündivas ulatuses (Ambla, Koeru, Türi, Väike-Maarja). Ometi on Nõo kirik ehitatud neist hiljem — 14. sajandi keskel või pigemini kolmandal veerandil.

Sisearhitektuuri raskepärasusele vastab kiriku väliskuju lihtsajooneline tüsedus, mille esiletõusuks mõjub tunduvalt kaasa tavalise suure läänetorni puudumine. Selle asemel omab kirik 1819. aastal püstitatud väikese hästisobiva kaheksakülgse puust haritorni. Kahjuks ei piirdu uuemal ajal teostatud muudatused üksnes torniga, — nagu paljudes maakirikutes on siingi silmatorkaval määral suurendatud aknaavausi pikihoone külgseintes, mis toob segavalt võõrapärase, joonte ja proportsioonide kooskõla rikkuva noodi ehitise muidu hästi hoidunud välisilmesse. Palju on kirik kaotanud ka endise omapärase väikese lõunaportaali ümberehitusega.

Kiriku välisarhitektuuri iseärasuseks osutuvad telliskivist viilukaunistised. Pikihoone läänеviilul jälgib katusekallakuid täisnurkne hammasfriis, idaviilu dekoreerib vastavas asetuses rida kolmikkaares võlvitud väikesi petikniše, kooriviilu aga ümmarkaareline friis. Telliskivist, mida ehitises maakivi kõrval üldse ohtrasti tarvitatud, on teostatud ka mõlemad portaalid; neist aitab muutmatult püsinud lihtsa gooti profileeringuga peaportaal mõjuvalt kaasa kiriku stiilse rangejoonelise läänefassaadi esiletõusuks.

Nõo kiriku üldplaan, vormikõne iseloom ja ruumikäsitlus ei jäta vähematki kahtlust selles, et ta on võrsunud esmajoones samadel eeskujudel kui temaga oma kodakirikuperioodil otseselt sugulaslik Niguliste kirik Pärnus. Hoopis raskemaid ülesandeid seavad uurijale ses suhtes Lõuna-Eesti teised kodakirikud, kuna nende algkogust pole kõikjal täies ulatuses säilinud isegi peamüüre. Niipalju kui võib otsustada senise kasina materjali põhjal, pidid Nõo kirikuga peajoontes sarnanema Helme, Paistu ja hiljuti (1929) restaureeritud Palamuse kirik, viimane üks kõige vanemaid end. Tartu piiskopkonna maa-alal. Sellega ei ole muidugi öelda tahetud, et nende sünnil Nõo kirik oleks etendanud mingit osa (juba kronoloogiliselt ei ole see võimalik), küll aga üles seatud probleem nende võrsumisest Nõoga ühistel inspiratsiooniallikatel.

Eelmistest erineva kavatisega olid Rannu ja Tarvastu. Nende põhiplaanilt peaaegu kvadraatne pikihoone (Tarvastus hiljem uue läänеosa juureehitamisega tundmatuseni muudetud) koosnes nimelt kahevõlvikulistest löövidest ning võlvitugedena omas kumbki kirik vastavalt ainult kaks tulpa. Kuna ehitusajalt vanem Tarvastu kirik ei paku praegu peaaegu mingit pidet, mis võimaldaks lähema kujutluse saamist tema endisaegsest arhitektuurkäsitlusest, on Rannu pikihoones ja kooris säilinud mõned huvitavad, 15. sajandiga dateeritavad detailid, mis luba-

Pild. 67.
Kuresaare lossi kabel.

Château de Kuresaare, chapelle.

Castle of Kuresaare, Chapel.

Schlosskapelle zu Kuresaare (Arensburg).

vad järeldada, et see kirik võis olla sisearhitektuurilt väljapaistvamaid Lõuna-Eestis, omades muu seas altariruumis rippsambakestelt tõusva roidesüsteemiga tähtvõlvi, vormikõnelt kõige enam viitava Riia Toomile.

KAHELÖÖVILISED KIRIKUD. Kahelööviline kavatis, sobiv ja praktiline losside ja kloostrite ühisruumidele (kapiitlisaalidele, dormitooriumidele, remteritele) ning ühiskondlikkude ehitiste (raekodade, gildihoonete) saalidele, oli halvasti kohandatav koguduse-, resp. jutluskiriku ülesannetele raskuse tõttu kaheks jaotatud pikihoonega orgaaniliselt liita koori. Arvatavasti sellepärast ei suutnud kahelööviline palvekoda ei keskaegses Eestis ega kogu Vana-Liivimaal leida kuigi suurt poolehoidu, igatahes mitte kogudusekirikuna. Ta levis peamiselt kodukirikuna (kabelina) ordu- ja piiskopilossides, kujun-

damata iseseisvat ehitist — kirikut sõna otseses tähenduses, vaid moodustades ainult lossi elanikkonnale sakraalülesanneteks määratud eriruumi, pindalalt sageli palju väiksema hoone teistest pearuumidest. Mis puutub praegu iseseisvate ehitistena esinevaid kirikuid, siis neist ainult kaks — Keila ja Risti — on rajatud kogudusekirikutena. Kaarma kohta on küsimus lahtine, — teda on peetud kloostrikirikuks, kuigi lähemate tõendusteta; ent see kirik oli algkujul ühelööviline, kahelöövilise kavatise saades hiljem, arvatavasti võlvide kokkulangemisest põhjustatud ümberehitusel. Ülejäänud kolmest kirikust, mille asukohaks Tallinn, on Pühavaimu ja Mihkli (Rootsi) kirik endised seegikirikud, vene-õigeusu kogudusele kuuluv Issandamuutmise kirik aga endine naistsistertslaste kloostrikirik.

P ü h a v a i m u k i r i k, esmakordselt mainitud 1316. aastal, sai oma praeguse kuju arvatavasti alles 14. sajandi lõpupoolel. Arhitektuurilt äärmiselt lihtne ning lage igasugustest kaunististest, mõjub ta väliselt siiski hästi, tänu umbes 17. sajandi keskpaiku ehitatud kaheksakülgsele saledale minaretisarnasele tornile, mida kroonib kaunivormiline renessansskiiver. Sisemuselt on kirik kunstikehvemaid Tallinnas, pealegi ebaühtlane ruumiarengus, kuna liialt tüsedad neljatahulised võlvitoed, koguarvult neli, takistavad pikihoonet sulamast ruumiliseks tervikuks. Kiriku omapärasuseks on pikihoonest hiljem ehitatud koori asetus. See ei liitu nagu tavaliselt hoone idakülje keskkohaga, vaid kujundab lõunapoolse löövi pisut laiema ning põrandapinnalt kõrgema jatku. Teostuselt niisama vormivaene nagu pikihoone, ei aita ta millegagi tõsta kiriku üldist väheütlevat sisepilti.

M i h k l i kiriku ehitusaeg langeb 16. sajandi algusele. Madal, ümbritsevasse hooneterühma suletud tornita ehitis väikeste, segmentkaares võlvitud akendega, puudub tal täiesti kirikule vastav välimus. Märksa ületab ta aga Pühavaimu kiriku oma ruumiühtlasema ja tervikulisema

Pild. 68. Haapsalu lossikirik.
Eglise du château de Haapsalu.
Castle of Haapsalu, Church.
Schlosskirche zu Haapsalu (Hapsal).

interjööriga. See on kaetud keskteljes neljale kaheksakandilisele tulbale tugineva kümne ristvõlviga, mida kannavad madalad korvkaares teostatud vöötkaared. Koorihoone puudub ning altar on selle tõttu asetatud viimase lõunapoolse tulba ette, sest kirik on nimelt orienteeritud lõunasse.

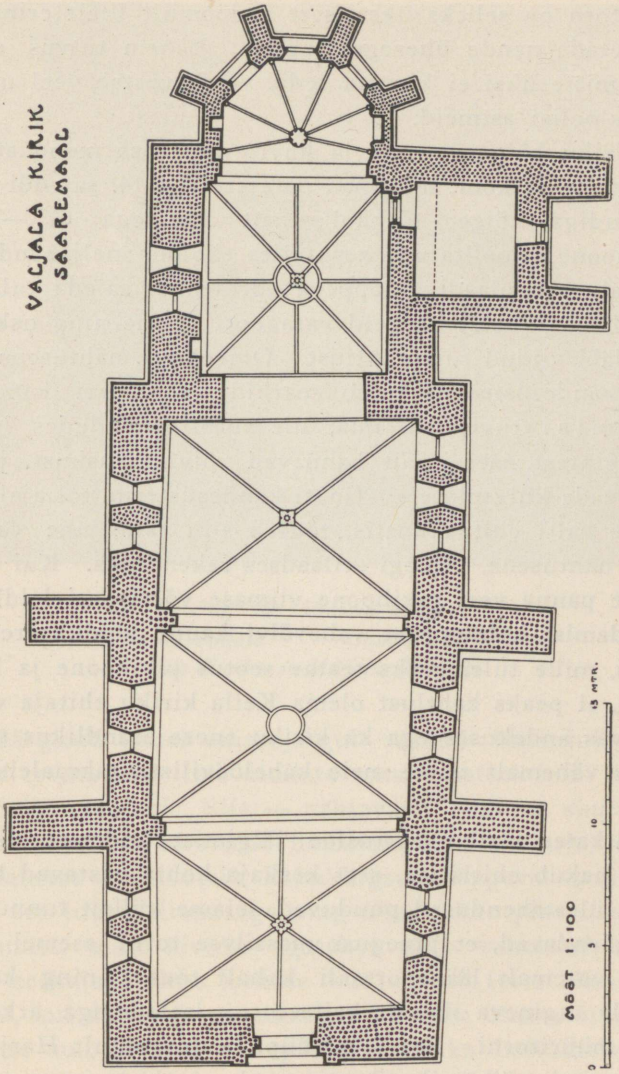
Mõlemast eelmisest võis omal ajal olla palju huvitavam ja stiilipeenem kolmas Tallinna kahelööviline sakraalehitis, 1249. aastal asutatud Tsistertsiumi ordu p. Miikaeli (Mihkli) naiskloostri, 1631. aastast alates rootsi garnisoni ning 1716. aastast tänaseni vene-õigeusu Issanda-muutmise kirik. Juba nende kolme peajärgu mainimine selle kiriku ajaloos eeldab suuremaid muudatusi tema ehitiskujus. Ning tõesti — kiriku algkujust, õigemini ehitiskogust, mille ta sai ülesehitamisel peale 1433. aastal aset leidnud hävitusrikast, ka Mihkli kloostri rusudeks muutnud tulekahju Tallinnas (kiriku eelmisest, veel

vanemast kujust puuduvad igasugused andmed), on meie ajani püsinud üksnes tolleaegset kavatist märkiv müüristik.

A. Olearіuse 1647. aastast pärit linnavaade näitab kõnealust kirikut kogu kloostri hoonetegrupist mõjuvalt välja tõusva kõrge sadulkatusega rangejoonelise ehitisena, mille läänepoolset otsa kroonib väike haritorn — tsistertslaste lihtsust taotlevate ehitusreeglite järgi ainus lubatud tornitüüp. Säärase väliskujuga näib kirik püsivat kuni 19. sajandi alguseni, kuna varemad, veel eelmisel sajandil teostatud muudatused piirdusid peamiselt kiriku sisemuse kohandamisega vene-õigeusu teenistusülesanneteks. Täiesti moonutatakse hoone üldpilt alles aastatel 1828—1832, mil ta ulatusliku ümberehituse teel saab oma praeguse kireva venemaitselise välisarhitektuuri.

Kiriku sisemus püsib kavatiselt endisena, kujundades neljavõlvikuliste löövidega halli, mille laevõlve keskteljes kannavad kolm tulpa. Viimastest on kaks neljakandilised, sisseraiutud ümmarvöötidega nurgajoontel, kolmas — altaripoolne — kaheteistkülgne, muudetud sääraseks ülemüürimise teel endisest kaheksakülgsest; võlvitüüp — lihtsad ristvõlvid. Ehkki korduvad renoveerimistööd on sisearhitektuuri vormikõnesse toonud mõnesuguseid muudatusi, ei ole põhjust oletada, et algupärane, 1433. aasta tulekahjule järgnenud detailkäsitlus oleks olnud praegusest palju erinevam ja rikkalikum.

Arhitektuuri ilmekuse ja ehitusloo keerukuse poolest ületab eelvaadeldud Tallinna kirikud mitmekordselt K e i l a kirik. Ruumiülesannete lahenduselt kõige täiuslikum kõnealust tüüpi kirikute seas, osutub ta ühtlasi üheks huvitavaimaks varagooti ehitiseks keskaegses Eestis. Kahjuks pole ta täies ulatuses säilinud muutmatult. Juba põhiplaani vaatlusest jatkub veendumiseks, et kirik oma praeguse üldkogu saamiseks on pidanud üle elama vähemalt kolm ehitusjärku, sest pikihoone kooriga, kolmekülgne koorilõpmik ning raskete tugipiitade toetatud

Pild. 69. Valjala kirik.
Eglise de Valjala.
Church of Valjala.
Die Kirche zu Valjala (Wolde).

läänetorn on selleks üksteisest iseloomult liialt erinevad, et oletada nende üheaegset sündi. Lähem tutvus ehitisega mitte üksi ei kinnita seda, vaid avastab veel uusigi ehitusloolisi astmeid.

Kiriku kõige vanema ja huvitavama osa moodustavad pikihoone ja koor, mõlemad dateeritavad 14. sajandi teise veerandiga, kõige tõenäolisemalt aastatega 1330—1340. Pikihoone, poolitatud keskteljes kolme neljakandilise, võlvialguses plaadiga lõppeva võrdlemisi saleda tulbaga, osutab käsitluselt kergeid varagooti vorme ning oskuslikult läbi viidud ruumiühtlust. Omapärase nähtusena võlvide kandesüsteemis tuleb märkida vöötkaari kandvaid s i s e m i s i tugipiitu, mis, üle meetri eendudes hoone külgseintest, iseseisvalt kannavad võlvide raskust, juhtimata seda külgseintele. Gooti kandesüsteem, tol ajal veel uudne balti ehituskunstis, tõuseb siin esile ühe varajasema nähtusena, pealegi erilaadses rakenduses. Kui edasi tähele panna veel pikihoone viimase võlvipaari leidlikku ühendamist kolmnurkse vahevõlvi kaudu võidukaare ülaosaga, mille tulemuseks teatav seotus pikihoone ja koori vahel, ei peaks kahtlust olema Keila kiriku ehitaja väljapaistvas andekuses ega ka kiriku enese erandlikus seisukohas vähemalt teiste meie kahelööviliste sakraalehitiste seas.

Jatkates kiriku ehitusloo jälgimist andmete põhjal, mida pakub ehitis ise, sest keskaja kohta vastavad kirjalikud ülestähendused puuduvad, leiame küllalt tunnuseid, mis tõendavad, et praeguse massiivse torni asemel omas kirik varemalt lääneportaali kohalt tõusva ning kahele piidale tugineva ilmselt kaitsetorni iseloomuga ärklisarnase müüritorni. See tornitüüp, tuntav ainult Harju- ja Läänemaal, näib esile tõusvat peale eestlaste suurt vabastumiskatset aastatel 1343—1345, põhjustatud tarvidusest kirikuidki kohandada kaitseülesanneteks, ning umbes aastate 1345—1350 vahel võis kõige tõenäolisemalt sündida selle kindlusliku kellatorni ehitamine ka Keilas.

Pild. 70. Valjala kirik.
Eglise de Valjala. Church of Valjala.
Die Kirche zu Valjala (Wolde).

Märgitud kahel ehitusjärgul saadud üldkujul püsib kirik arvatavasti ilma oluliste muudatusteta kuni 15. sajandi lõpupooleni. Siis — nähtavasti Tallinna suuremate kirikute juures teostatud ümberehituste eeskujul — pikendatakse koorivõlvik kolmkülgselt lõppeva apsiidisarnase osa juureehitamisega ning alustatakse praeguse torni ehitamist, mille kiviosa igatahes näib valminud olevat veel keskajal. Oma nüüdse kiivri saab torn alles 1851. aastal, mil vastavalt muudetakse ka tema ülaosa ning ehitatakse uus, tänapäevani püsiv, kahjuks halvamaitseline peaportaal. Palju kaotab kirik oma madala katuse tõttu. Nagu mitmel pool mujalgi, pole seda uuemal ajal renoveerides enam üles ehitatud endise kõrguseni, mille tulemuseks proportsioonide kooskõla ja monumentaalse joone kaotamine.

Kui võrrelda Keila kirikut Tallinna kahelööviliste kirikutega, näeme neid kõiki hoolimata erinevustest üksteisega sarnanevat vähemalt ühes suhtes — nad on pikkehitised, nelja- või viievõlvikuliste löövidega. Hoopis teist laadi kavatist näitab Risti kirik. Ta pikihoone kujundab peaaegu kvadraatse põhiplaaniga ehitise, ruumiliselt koosneva üldse neljast võlvikust, mis on grupeeritud hoone keskel asuva ainukese võlvitoe — neljatahulise tulba ümber. Ehkki pikihoonega idas liitub meie maakirikutele tavaline sirge lõpmikuga koorihoone, ei suuda see kuigi märgatavalt parandada kiriku sisemuse kabelisarnast iseloomu, sest jutlusruum on koorivõlvikuga seotud haruldaselt madala ümmaralt võlvitud võidukaarega.

Oma erilaadselt kavatiselt omab Risti kirik Baltimaadel ainult ühe sugulasliku ehitise — 1185. aastast pärit Ükskülа (Ykeskola) kiriku Väina jõe ääres Riia lähedal. Sellelt balti kõige vanemalt sakraalehitiselt, mille loojaks olid piiskopp Meinhardi poolt Ojamaalt kutsutud raidurid, põlvnebki nähtavasti Risti kiriku plaanskeem, toodud Harjumaale Dünamündest tulnud munkade-tsistertslaste, Padise kloostri asutajate poolt. Et just Padise mungad olid kiriku ehitajad, selle kasuks kõneleb veenvat keelt selle linnuskloostri sakraalruumide ja Risti kiriku iseloomult väga sarnane arhitektuurkäsitlus, Ristis küll teostuselt tunduvalt lihtsam ja vormivaesem — nähtus, mis lubab järeldada kõnealuse kiriku ehitamist kohe peale tsistertslaste tulekut Dünamündest, seega umbes aastatel 1310—1320.

Kaarma kirik, Valjala järele kõige vanem Saaremaal, on oma kahelöövilise pikihoone saanud hädasunnil. Ehitatud umbes aastatel 1270—1280, püsis ta ühelöövilisena tõenäoliselt kuni 14. ja 15. sajandi vahetuseni, mil liiga ulatuslik kandekaugus arvatavasti põhjustas pikihoone võlvide kokkulangemise. Kuna selle juures ka hoone seinamüürid tugevasti kannatada said, mida tõendab nende järgnenud kindlustamine raskete väliste ja osalt sisemis-

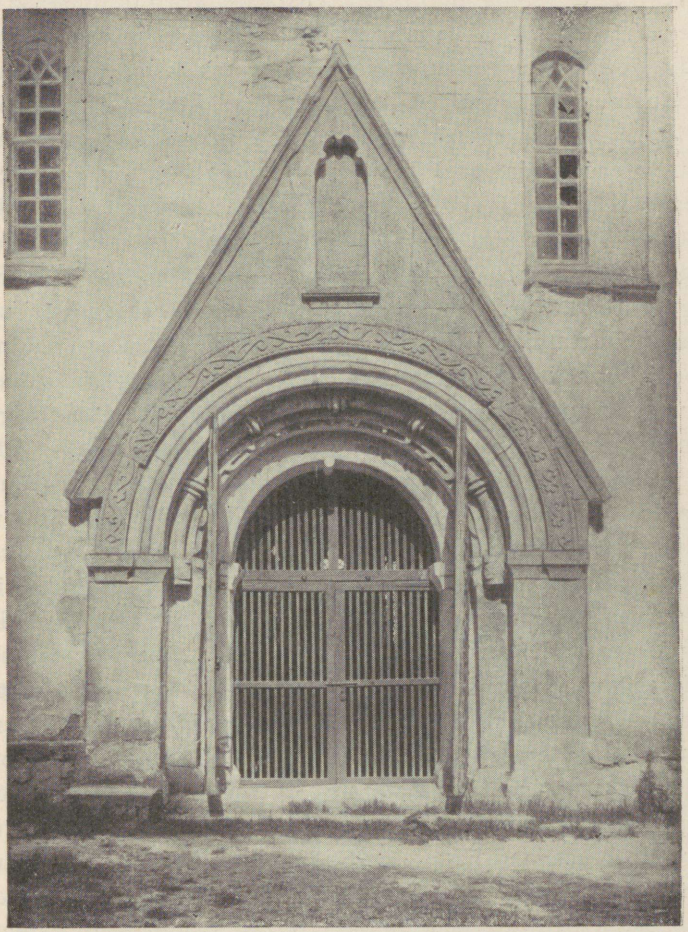

Pild. 71. Valjala kirik.
Eglise de Valjala.
Church of Valjala.
Die Kirche zu Valjala (Wolde).

tegi tugipiitadega, osutus nähtavasti võimatuks varisenud võlvistiku uuendamine endisel kujul ning kirik ehitati üles kahelöövilisena, kolme kaheksakandilise võlvitoega keskteljes. Hiljem kõvendati kiriku läänekülg veel tüseda torni külgeehitamisega. Keele seisukohalt ajaliselt ebaehtsaks peetud kiri portaali kohal „Sel aastal on se kirik valmis sanud Petri päval 1407" võiks siiski tähendada pikihoone ülesehitustööde lõpetamise tõelist aega, sest 15. sajandi algusele vastab uuendatud sisearhitektuuri vormikõne täiesti.

Kuna eelvaadeldud kuuele kirikule teatavaks paralleelnähtuseks osutuvad losside ja kloostrite kahelöövilised sakraalruumid, olgu ülevaate täienduseks märgitud, et nendegi levik ei olnud kuigi arvukas. Hävinud linnustest omas pikeriku, kolme sambaga poolitatud lossikiriku Viljandi, veel pikema aga Rakvere, kus, otsustades S. Waxelberg'i plaani järgi, kodukirik oma alla võttis valdava osa lossi idatiiva peakorrast (vt. pild. 8[2]). Kui uskuda R. Guleke ligi poolesaja aasta eest teostatud kaevamiste tulemusi, kuulus kõige avaram kahelööviline sakraalruum siiski Kärkna kloostrile. Selle linnuskloostri ühelöövilise kiriku all, mis kujundas kloostri peahoone põhjatiiva, näitab Guleke oma plaanidel pindalalt niisama suurt allkirikut (krüpti), mille ristlevaid aamvõlve keskteljes kannavad tervelt üheksa neljakandilist tulpa.

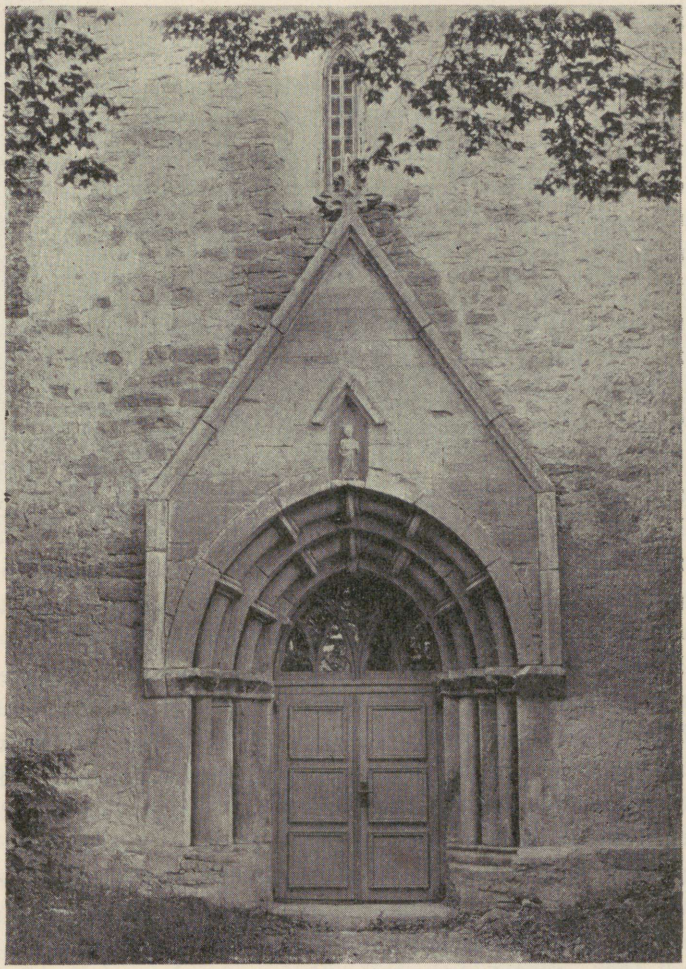
Vähemaid, plaanskeemilt Risti kiriku pikihoonega sarnanevaid lossikabeleid tunneme ainult kolm, nimelt hävinud Pärnu ja Vastseliina linnuses ning säilinud kindlusehitistest Kuresaares. Kui neile juure arvata veel sama tüüpi krüpt Padise kloostrikiriku altarivõlviku all ning Tallinna Niguliste kiriku Antoniuse kabel, oleks loeteldud ka kõik seni teada olevad suurematesse ehitiskompleksidesse kuuluvad usulisteks ülesanneteks määratud kahelöövilised eriruumid. Neid võis aga keskajal olla enam, kuna on selgeks tegemata mitme hävinud lossi ja kloostri kodukirikute kavatis.

Pild. 72. Valjala kirik, portaal.
Eglise de Valjala, portail.
Church of Valjala, Portal.
Die Kirche zu Valjala (Wolde), Portal.

ÜHELÖÖVILISED KIRIKUD. Ühelöövilistest kirikutest seisab oma hoolikalt teostatud vormiküllase arhitektuuri poolest esikohal Saare-Lääne kirikutegrupp. Selle grupi kunstikaunidus on seletatav kahe erandlikult soodustava teguriga. Kõige pealt haruldaselt hea materjaliga, n. n. Saaremaa marmoriga, mis märksa kompaktsem ja vastupidavam Põhja-Eesti lubjakivist, on viimasest omadustelt palju kohasem peenemateks ehitusülesanneteks, ühtlasi täiel määral vastates ka raidkunsti nõuetele. Teiseks endise Saare-Lääne piiskopkonna lähedase naabrusega ühest küljest Ojamaaga, mis, alates 12. sajandist kuni Visby rüüstamiseni taanlaste poolt 1361. aastal, oli Läänemerd ümbritsevatele maadele mitte üksi valitsevaks kaubanduskeskuseks, vaid ka ulatusliku mõjuga esmajärguliseks kunstimetropoliks, teisalt aga Riiaga, selle Ida-Baltikumi kõige vanema ja tähtsama politilise, kaubandusliku ja kultuurilise tsentrumiga. Kui Ojamaa lähedus põhjustas sealsete kivimeistrite, s. t. ehitusmeistrite, kes olid tavaliselt ka kujurid-raidurid, ilmse osavõtu eriti Saaremaa kirikute loomis- ja kaunistustöödest, oli Riig, kus 13. sajandil arhitektuuri alal suundamääravalt teotses Tsistertsiumi mungaordu, selle tööka ja ehituskunstis kogenud vaimuliku ordu arhitektuurtraditsioonide edasikandjaks ja levitajaks nii Lääne- kui Saaremaal. Ei ole sellepärast ka ime, kui säärastel eritingimustel kujunenud kirikutegrupp nii oma arhitektoonilise üldtasemega kui üksikute ainulaadiliselt kunstikaunite ehitistega tunduvalt ületab kodumaa sama tüüpi teised sakraalehitised ning osalt meie kirikute muudki arhitektoonilised ja maaalalised erigrupid.

Saare-Lääne kirikute seas omab keskse koha haruldaselt suuremõõtelise koguga Haapsalu lossikirik, mis oli ühtlasi toomkirikuks kõnealuses piiskopkonnas. Kujundades Põhja sõja päevilt varemetes seisva piiskopilinnuse peahoonestiku iseseisva lõunatiiva, ei suuda kirik välisilmelt selleski ümbruses kuigi väärikalt esile

Pild. 73. Ridala kirik, portaal.
Eglise de Ridala, portail.
Church of Ridala, Portal.
Die Kirche zu Ridala (Röthel), Portal.

tõusta, tänu möödunud sajandi lõpul renoveerimise tähe all teostatud moonutavatele muudatustele. Hoopis teisiti mõjub ta sisemuselt. Siitpoolt on ta täies ulatuses säilitanud oma range ja vormikauni, stiililt varasesse üleminekuaega kuuluva monumentaalse arhitektuuri. Koosnedes kolmest täiesti ühesuurusest võlvikust, millest kaks moodustavad löövi (resp. pikihoone), kolmas koori, kujundab kirik sisemuselt erandlikult suurejoonelise ja ühtlase ruumi, mõõteulatuselt ainulaadilise keskaegses Baltikumis. Vähe sellest, omades sisepikkuse 36,6 ja -laiuse 11,5 meetrit, osutub Haapsalu lossikirik ka kõige suuremaks ühelööviliseks kirikuks kogu keskaegsel saksa ehitusalal.

Ürikuliselt on teada, et Haapsalu linnuse ehitamisega jõuti peajoontes lõpule 1279. aastal. Kuna linnuse rajamine aset leidis 1265. aasta ümber, tuleb kiriku ehitusajaks lugeda ligikaudu aastaid 1270—1275. See oli aeg, mil gooti stiili karakterlikum element — teravkaar — balti kiriklikus arhitektuuris astus esimesi võidusamme, surudes romaani vormikõne avaldised tagaplaanile — eeskätt kaunistavatesse detailidesse. Haapsalu lossikirik on ses suhtes üheks väljapaistvamaks stiiliajalooliseks näiteks. Ta akendes ja võlvides valitseb juba teravkaar, poolümmara läbilõikega nurgapiitade ning täisnurksetelt pilastritelt eenduvate kolmveerandsambakujuliste seinapiitade kapiteelid ja baasid on aga veel täielikult läbi viidud puhtates hilisromaani stiilivormides, niisama ka võlviroided ja lõppkivid. Kiriku peenelt viimistletud sisearhitektuurile vastas käsitluselt huvitav üleminekuvormides ehisviiluga ümmarkaareline portaal hoone läänefassaadil, mis aga aastatel 1886—1889 kultuurilagedate renoveerijate poolt lammutati. Üldse rikuti siis oskamatult teostatud parandustöödega kiriku niigi juba ajahamba all palju kannatanud välisilme.

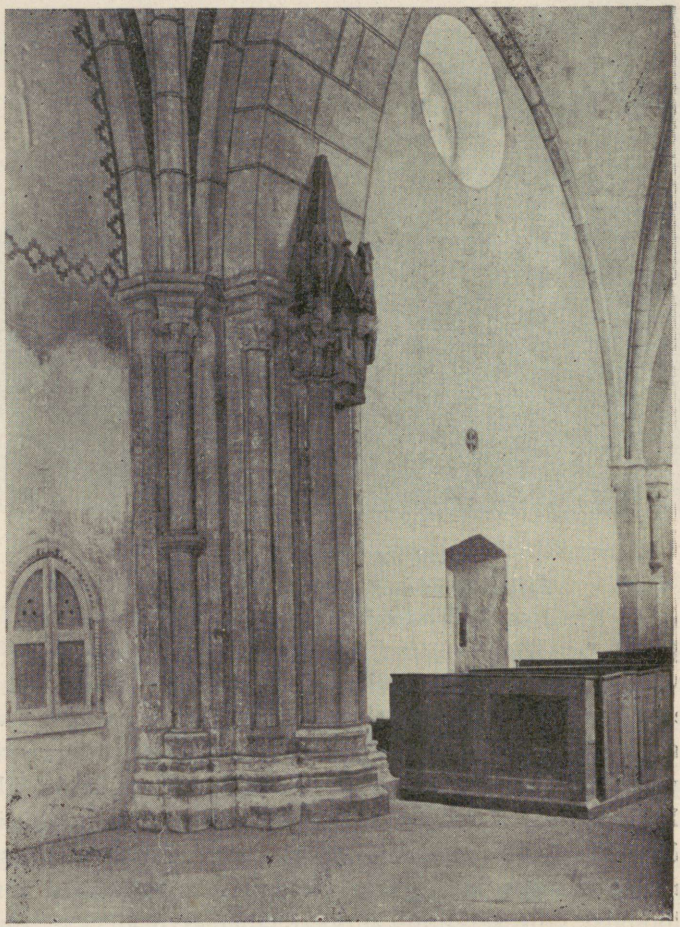
Kiriku lõunakülje altaripoolse osaga liituvad kaks juureehitist: avar sõõrümmar ristimiskabel (baptisteerium), kavatiselt ainus omasarnane Baltimaadel, ning pike-

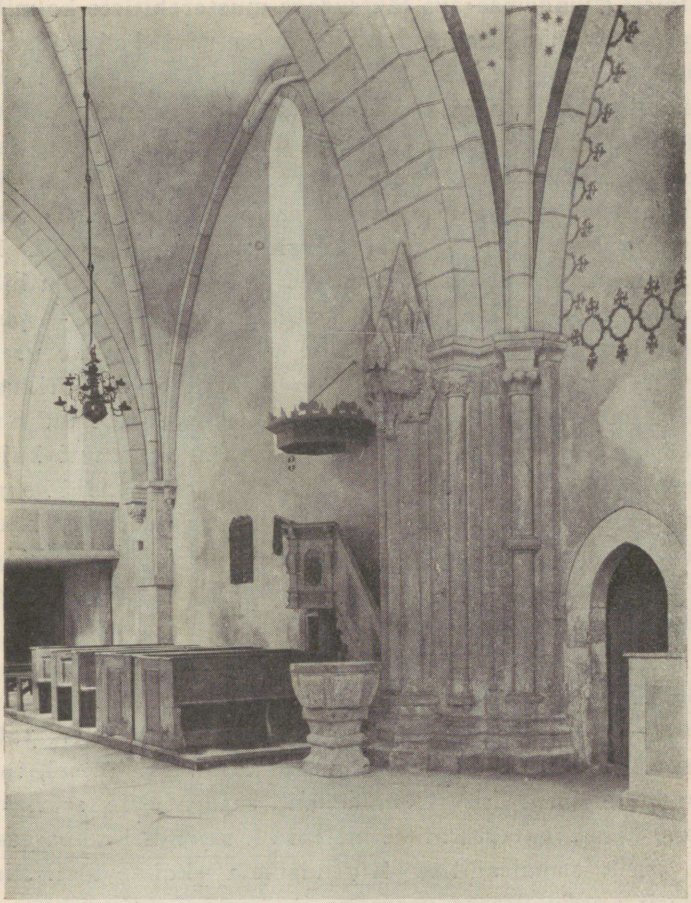
Pild. 74. Karja kirik.
Eglise de Karja. Church of Karja.
Die Kirche zu Karja (Karris).

rik ja madal kahevõlvikuline käärkamber. Mõlemad on kaetud ristvõlvidega sarnaselt kirikule ning osutavad viimasega ehkki lihtsamat, ometi vormikõnelt ühtlast arhitektuurkäsitlust, mis lubab järeldada nende ehitamist ühel ajal kirikuga. Käärkambri kõrvalt tõusis neljatahuline *Kellatorn*. Selle asetuselt omaparase ning tõenäoliselt enam sõjalisteks kui sakraalülesanneteks määratud torni iseloomust pole selgunud midagi lähemat peale kaevamistel kindlaks tehtud massiivsete põhimüüride, sest juba 17. sajandi lõpuks oli ta varisenud varemeteks. Mis puutub lossi sisehoovi poole pööratud kiriku põhjaküljesse, siis oli selle külge ehitatud ristikäik, mille liitekohtade jäljed on müüristikul veel selgesti nähtavad.

Võttes eritlusele endise Saare-Lääne piiskopkonna maakirikud, leiame nende hulgas kaks, mis kuuluvad ühte

Pild. 75. Karja kirik, võidukaare lõunapiit.
Eglise de Karja, pilier sùd de l'arc triomphal.
Church of Karja, South Pillar of Chancel-Arch.
Die Kirche zu Karja (Karris), südlicher Triumphbogenpfeiler.

Pild. 76. Karja kirik, võidukaare põhjapiit.
Eglise de Karja, pilier nord de l'arc triomphal.
Church of Karja, North Pillar of Chancel-Arch.
Die Kirche zu Karja (Karris), nördlicher Triumphbogenpfeiler.

ajastusse — romaani-gooti üleminekustiili algjärku — Haapsalu lossikirikuga ning koos viimasega moodustavad mitmeti suundamäärava tähtsusega musterehitiste kolmiku kõnealuses kirikutegrupis. Need on Valjala Saaremaal ja Ridala Läänemaal. Mõlemaid on peetud ehitusajalt pisut hilisemateks piiskopikirikust ning ühtlasi märgitud lähedast sarnasust kõigi kolme vormikõne iseloomus, millest nagu järeldama peaks nii Valjala kui Ridala arhitektuuri sõltuvust Haapsalu lossikirikust. Säärane järeldus oleks kindlasti ekslik, nagu on ekslik ka W. Neumann'il põhjenev arvamus mõlema maakiriku hilisema ehitusaja kohta. Nad ei saa olla hilisemad, — pealiskaudsestki arhitektuurvormide võrdlusest jatkub veendumusele jõudmiseks, et nad on Haapsalu lossikirikust, ehkki mitte palju, ometi ilmselt mõnevõrra vanemad ehitised, mispärast viimase mõju mõlema arhitektuuri kujunemisse üldse ei või tulla kõne alla. Õigem on kõiki kolme vaadelda enam-vähem ühesugustel eeskujudel sündinud ehitistena, misjuures aga siiski ei ole võimata kõige vanema kiriku — Valjala — kaasmõju Ridala kiriku arhitektuurilme kujunemisse.

Valjala kirik on ehitusloolt keerukamaid meie ühelööviliste kirikute seas ning ses suhtes otsene vastand arhitektuurilt homogeensele Haapsalu lossikirikule. Juba üksi pikihoone osutab kaht ehitusjärku. Esimesel, mis aset leidis tõenäoliselt kümmekond aastat peale saarlaste allaheitmist, igatahes mitte hiljem 13. sajandi keskpaigast, sai kirik samalaadilise liigendamata kolmevõlvikulise kavatise nagu umbes veerandsaja aasta pärast ehitatud Haapsalu lossikirik, s. t. hoone kaks läänepoolset võlvikut kujundasid löövi, kuna kolmas, idapoolne, mõõdetelt ühtlane eelmistega, täitis altariruumi ülesandeid. See esialgne, veel romaani stiiliperioodist pärit kirik oli praegusest märksa madalam, kuid, nagu nüüdnegi, valgustatud paarisakendega, mis aga, vastavalt hoone kõrgusele, olid asetatud üle kahe meetri madalamale.

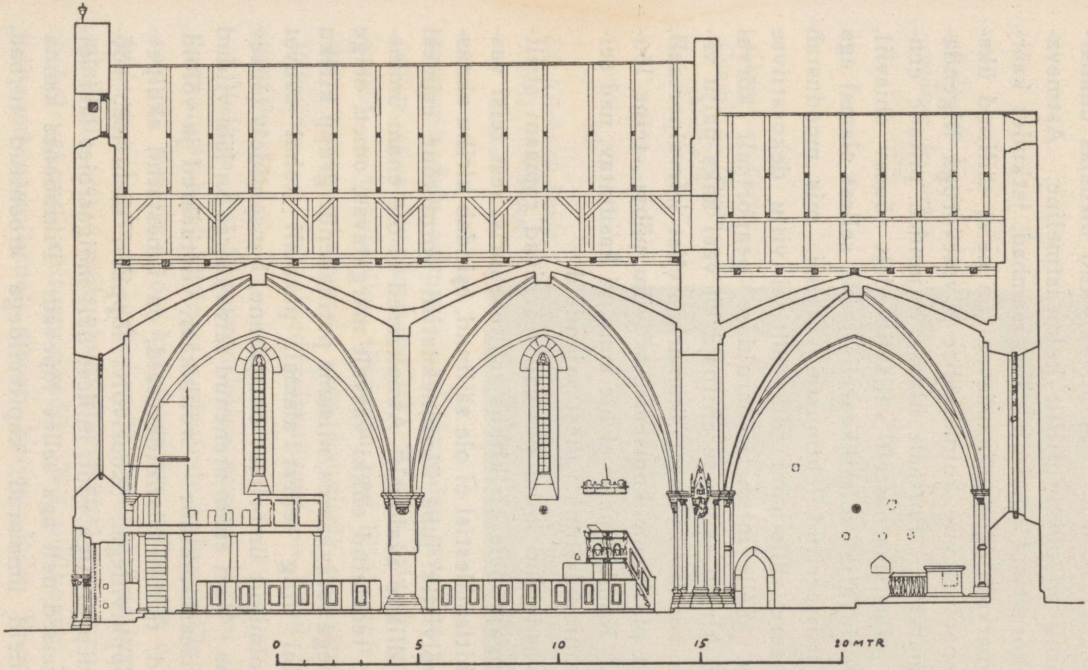

Pild. 77. Karja kirik, skulptuurgrupp võidukaare lõunapiidal.
Eglise de Karja, sculpture au pilier sud de l'arc triomphal.
Church of Karja, Sculpture in South Pillar of Chancel-Arch.
Die Kirche zu Karja (Karris), Skulpturengruppe am südlichen Triumphbogenpfeiler.

Teise ehitusjärgu, otsustades stiilikriitilistel kaalutlustel, elas Valjala kirik üle umbes aastatel 1260—1265. See tõi enesega kaasa ulatusliku muudatuse nii ta põhiplaanis kui üldkogus. Kirik ehitati kõrgemaks, vastavalt kõrgemale tõstes ka aknaid. Hoone idapoolne sein murti läbi ning ehitati juure iseseisev, palju kitsam koorivõlvik, mis tõttu seni altariruumina teeninud võlvik muutus löövi orgaaniliseks osaks. Nii saavutati kiriku praegune põhikogu ning sellisena jäi ta püsima enam kui kaheks sajandiks, uue muudatuse osaliseks saades alles 15. sajandi lõpul, mil koorihoone suurendati viiskülgselt lõppeva hilisgooti apsiidi juureehitamisega. Edasi järgnes uuesti pikem vaheaeg, seekord kestev ligi kolmsada aastat. Siis, umbes 18. sajandi keskel, ehitati koori lõunaküljele massiivne neljatahuline, ülal lihtsajoonelise barokk-kiivriga kroonitud torn. Viimase harukordne asukoht, valitud ilmselt sellepärast, et mitte rikkuda kiriku stiilset ja vormikaunist läänefassaadi, andis kogu ehitisele hästi omapärase monumentaalse üldpildi, — eemalt vaadatuna näib torn tõusvat kiriku keskkohalt.

Kui torni juureehitamisega oleksid piirdunud uuemast ajast pärit muudatused kiriku üldarhitektuuris, omaksime Valjalaga, ehkki stiililt ebaühtlase, ometi kõrgelt kunstipärase ja tervikulise ehitismälestise. Kahjuks ei jäänud see viimseks. Nagu paljudele teistele vanadele arhitektuurteostele surus järgnenud maitsevaene ja pieteedilage 19. sajand ka Valjala kirikule oma moonutava pitseri. Pikihoonele liideti täiesti ebasobivad vormitud tugipiidad ning — vähe sellest! — katuse madalamaks tegemisega laostati 1880. aastal mitte üksi kogu ehitise proportsioonide kooskõla, vaid rikuti kaasas käinud osalise lammutamise teel veel peafassaadi viilu kaunistav petikakende kompositsioon.

Hoolimata kõigest kuulub Valjala kirik meie huvitavamate keskaegsete ehitistoodete hulka ning omab pealegi erandliku kunstiajaloolise tähtsuse kui piirjoone

Pild. 78. Karja kirik, pikilõige (N. Paulsen'i järgi).
Eglise de Karja, coupe longitudinale. Church of Karja, longitudinal Section.
Die Kirche zu Karja (Karris), Längsschnitt.

tähistaja kahe — romaani ja ülemineku — stiiliperioodi vahel. Romaani vormimaailma viib vaatlejat kõige pealt portaal läänefassaadil. See on võlvitud madalas ümmarkaares ning on põhiprofiililt kolmeastmeline. Astmevahesid dekoreerisid omal ajal nurgasambad, jatkudes kaarosas ümmarvöötidena; tänapäevani on neist säilinud üksnes välispoolne, viie kolmejaolise tüvesevõruga liigendatud ümmarvööt. Portaali ülaosa kujundab piitade eenduvatelt pilastrisarnastelt väliskülgedelt tõusev ehisviil, omades viiluväljal kolmikkaarelise niši, sellest alamal aga peenelt stiliseeritud lehtmustriga friisi, mis moodustab portaalikaare välisraami ning ühtlasi viilu dekoratiivse kandeosa. Selle mitmeti haruldase peaportaali kõrval kuuluvad kiriku esimesse ehitusjärku veel kaks palju vähemat ja vormikehvemat ümmarkaarelist kõrvalportaali, neist üks pikihoone koorieelse võlviku põhja-, teine lõunaküljel. Kumbki neist ei ole ammugi kasutatav, nad seisavad kinnimüürituna vahest sajandeid.

Kui vaadeldud kolm portaali märgivad romaani stiilijärgu lõppaja meie kiriklikus arhitektuuris, sest teisi vastavaid ehitismälestisi ei ole säilinud, esindab kiriku aknastik ja võlvistik juba üleminekustiili vormikõne esimesi tagasihoidlikke avaldusi. Aknakaared ei ole enam ümmarad, vaid teostatud ehkki vaevalt märgatavas, ometi selge lahkjoonega teravkaares, niisama petikakende grupp kiriku läänevііilul ning sellest alamal, portaali kohal asuvat akendekolmikut ümbritsev omapärane, konsoolidelt tõusev kaarsimss. Veel enam arenenud teravkaares on läbi viidud kiriku sisearhitektuur — võidukaar, vöötkaared ja võlvid. Viimased, tüübilt ristroidevõlvid, on ilmestatud skulpeeritud lõppkividega. Koorivõlvi lõppkivi ümbritseb sõõrina roideprofiiliga vööt, millest neli mõigasroiet läbi lõikuvad, teised neli aga selles lõpevad. Pikihoones kannavad roideid ümmarad, kapiteelidega kroonitud turbad, mis omakord tuginevad osalt iseseisvatele konsoolidele, osalt vöötkaartega ühistele poolristikujulise läbilõikega

Pild. 79.
Karja kirik, vööt-kaare konsool.

Eglise de Karja, console de l'arc doubleau.

Church of Karja, Console of Transverse Rib.

Die Kirche zu Karja (Karris), Gurtbogen-konsole.

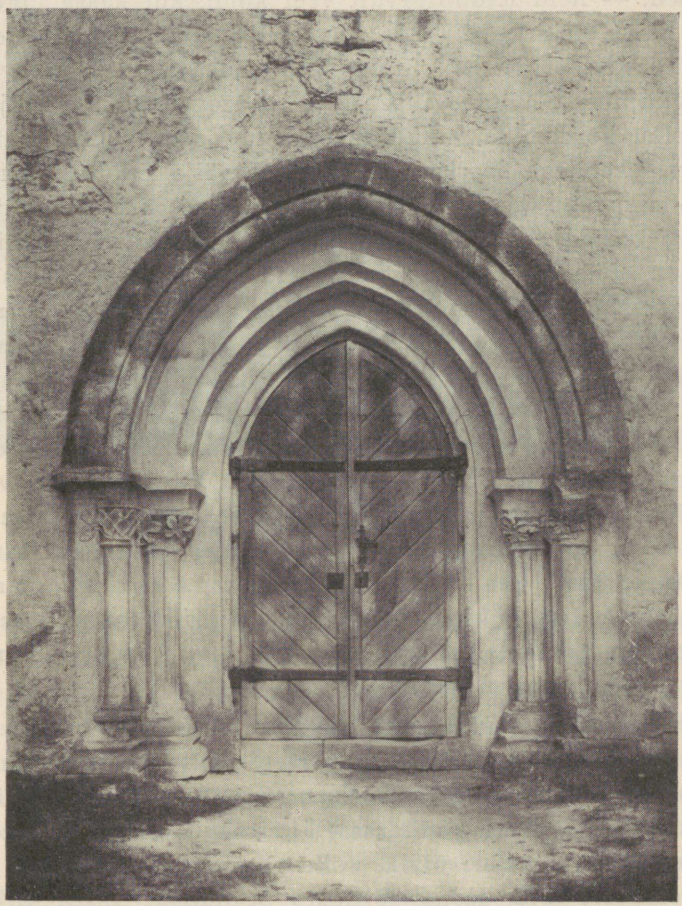
seinapiitadele, viimaste ülal lõppedes tavaliste talumitega (plaat, süvarihv, ümmarvööt). Kooris roietel turbad puuduvad, — peavõlvikus tõusevad nad lühikestelt konsoolidelt, hilisgooti apsiidis aga kaunitelt rippsambakestelt. Viimases on ka roided teissugused — laiad ja peenelt profileeritud.

Valjala kui Saaremaa kõige vanema kiriku juures pakub suurt huvi küsimus eeskujude kohta, millel ta kujunenud. Sellele ei ole kerge vastata, vähemalt ei saa märkida mingit otsest eeskuju või domineerivat inspiratsioonniallikat. Neid näib olnud olevat ühel ajal mitu, igatahes kahel vanemal ehitusperioodil. Nii pikihoone kui koor viitavad vormikõnelt ühest küljest Riia Toomile selle esimeses arenguastmes, teisest küljest Ojamaa ja tol ajal Taanile kuulunud rootsi lõunaprovintsi Skåne sakraalar-

hitektuurile, oma põhikogus ja peavormides aga üldiselt osutades Tsistertsiumi mungaordu ehituskunsti traditsioone. Peame seega oletama, et kiriku peameistriks mõlemal mainitud perioodil on olnud ehitusmeister-tsistertslane samast ringist, kuhu kuulusid Riia Toomkiriku ehitajad, teostajateks aga skandinaavia päritoluga raidurmeistrid. Mis puutub apsiidisse, siis tohiks selge olla selle sõltuvus Preisi ordumaade gootikast.

Ridala kirik, ehituslaadilt enam-vähem ühtlane Valjala kirikuga, ehkki vormikõnelt lihtsam, ei näita ka kavatiselt kuigi suuri erinevusi. Ta pikihoone koosneb vaid kahest võlvikust, mida, nagu kitsamat ja madalamat koorikvadraatigi, valgustavad mitte paaris-, vaid üksikaknad. Need on võlvitud niisamuti madalas, algastmelises teravkaares. See kaaretüüp valitseb ka võlvides ning vööt- ja võidukaares, kuid enam gotiseerunud kujul. Koorivõlvi dekoreerivad mõigasroided, ülal lõppedes sõõriga. Löövis roided ei esine; siin on ainult altaripoolne võlv pärit kiriku ehitusajast, teine kuulub kõige uuemasse aega. Säilinud võlvi, mis on kuplisarnane, üksnes nurkades selgesti nähtavate servjoontega, ilmestab ainsa kaunistisena taimornamendiga lõppkivi. Vöötkaart kandvad seinapiidad on läbilõikelt poolristikujulised nagu Valjalaski ning erinevaid jooni ei osuta ka nende talumid.

Kiriku huvitavama välisosana nõuab väljatõstmist läänepoortaal. See on tüübilt samasugune nagu Valjalaski, nimelt kolmeastmelise põhiprofiiliga, vastavalt kahe sambaga kummalgi piidal ning kaarosas kahe ümmarvöödiga, mida liigendavad kolmejaolised tüvesevõrud. Kaarosa ei ole siin aga täisümmar, vaid märgatavalt gotiseerunud. Ehisviil on vormikehvem Valjala omast, kuid hästi säilinud ristlillikuga viiluharjal. Ka see detail näitab tärkavat gooti vaimu nagu kogu kiriku ühtlane vormikõne üldse. Nii osutub Ridala täiesti tervikuliseks varase üleminekustiili ehitiseks, dateeritavaks ligikaudu aastatega 1265—1270. Mainitud ajast langeb välja kaugelt hilisema, arvatavasti

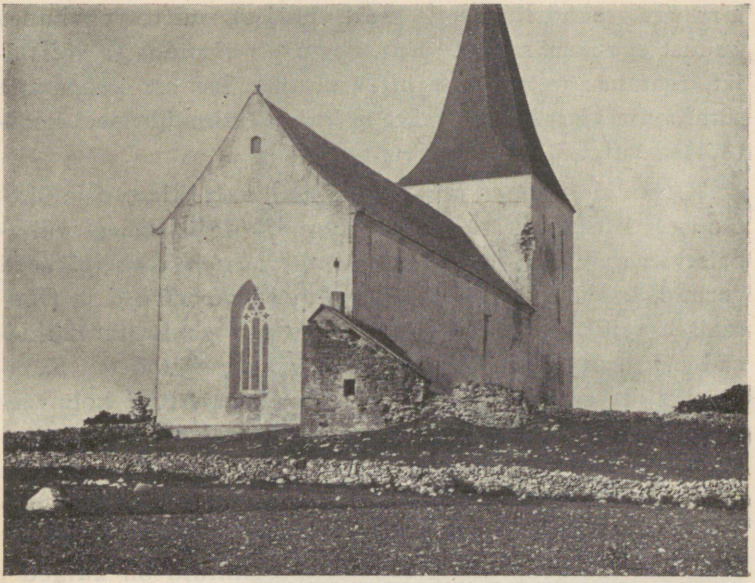

Pild. 80. Karja kirik, peaportaal.
Eglise de Karja, portail.
Church of Karja, Portal.
Die Kirche zu Karja (Karris), Portal.

18. sajandist pärit juureehitisena üksnes torn pikihoone lõunaküljel ja mõlemad tugipiidad peafassaadil.

Saare-Lääne kirikutegrupi teised üleminekustiili ehitised, — neid leidub arvult veel kolm, kui kaasa lugeda ka Kaarma kirik, — ei osuta eelmistest kuigi tähelepandavaid erinevusi. Kõige pealt just Kaarma. Ta oli algkujul — ühelöövilisena — peaaegu täpne Valjala kiriku kordamine, ainult mõõdetelt palju suurem ning üksikakendega paarisakende asemel, välja arvatud akende kolmikgrupp koori idaseinas. Säärase akendekolmiku võis omada aga Valjalagi koor enne apsiidi juureehitamist. Lähedane sarnasus ei avaldu üksi põhiplaanis ja üldkogus, vaid samal määral ka ehitusvormides, — muutmatult säilinud koorivõlvik ja löövi seinapiidad pakuvad selle konstateerimiseks küllaldast materjali. Seejuures on siiski selgesti märgata iseloomulik vahe mõlema kiriku vormikõnes, — Kaarmas on see käsitluselt märksa gootipärasem, ilmselt 10—20 aastat hilisem Valjala kiriku võrreldava teise ehitusjärgu vormikõnest. Nagu Valjalas ja Ridalas, on Kaarmaski välisarhitektuuri kaunimaks osaks lääneportaal. See kuulub eelmistega samasse tüüpi, on aga kaheastmelise põhiprofiiliga, ilma ehisviiluta ning teostatud teravkaares. Seega säärane, nagu mandril Suure-Jaani kiriku torniportaal.

Kaks ülejäänud kirikut — Karuse ja Kirbla — on märksa vormivaesemad, pealegi halvemini hoidunud. Karuse kavatis kordab Ridala oma, näidates kahevõlvikulist pikihoonet ning viimasest kitsamat ja madalamat koorikvadraati. Altarivõlvik, mille põranda all puhkavad 16. veebruaril 1270. aastal võitluses leedulaste vastu kiriku lähedal langenud ordumeistri Otto von Lutterbergi maised jäänused, on säilinud muutmatult, pikihoonest aga üksnes seinamüürid. Kiriku omapärasem osa, kahelt tüsedalt ja kõrgelt piidalt tõusev läänetorn, ei näi põlvnevat ühest ajast kirikuga, vaid 14. sajandi keskpaigast või kolmandast veerandist. Kirik ise peaks ehitatud olema kõige lähe-

Pild. 81. Pöide kirik.
Eglise de Pöide. Church of Pöide.
Die Kirche zu Pöide (Peude).

matel aastatel enne ordumeister Lutterbergile saatuslikuks saanud lahingut, nii siis umbes ühel ajal Ridala kirikuga. Kirbla, väike kabelisarnane, Karusest vahest kümmekond aastat hilisem ehitis, omab viimasega ühelaadilise torni, ta pikihoone ja koor moodustavad aga ühtlase, kavatiselt liigendamata kogu, nagu Haapsalu lossikirikul. Torn on siin kindlasti pärastpoolne juureehitis.

Varagooti stiilijärk annab Saare-Lääne kirikutegrupi kõrgeima arhitektoonilise saavutise — Karja kiriku. Väike tornita ehitis, mõõdetelt väikseimaid Saaremaa keskaegsete kirikute seas, osutub ta oma haruldaselt stiilipeene, vormiküllase ja viimistletud arhitektuuriga kõige kaunimaks ja kunstiväärtuslikumaks maakirikuks Baltimaadel. Põhikogult ja ruumijaotuselt sarnaneb ta Ridalaga ning mitme teise hiljem kõne alla tuleva varagooti

kirikuga mandril, seega sest küljest mitte pakkudes uudust ega isepärasust. Ent teostuselt ei tunne ta võistlejat, igatahes mitte sisearhitektuuris. See on omapärane sümfoonia kivis — arhitekti ja kujuri vaimuühtlasel koostööl saavutatud üllas meistriteos.

Kiriku sisemus on läbi viidud hoolikalt tahutud ja ühetaoliselt liidetud kividest, misjuures kõigile vähegi väljapaistvamatele üksikosadele on antud peenelt kunstipärased vormid, lisaks veel rikkalikud taimornamentlikud ja figuraalsed raidkaunistised. Arhitektuur ja skulptuur ühinevad eriti suurepärasel kujul võidukaare piitades. Kummagi piida servad on profileeritud sisseraiutud kolmveerandsammastega, mille ülaosaks lehtornamendiga dekoreeritud karikkapiteelid; sammaste vahekohal eendub piitade esiküljelt kergelt uurendatud pindadega viiskülgne eelpiit, arenedes kaare alguses püramidaalse torniga kroonitud skulptuurgrupiks. Need tornpüramiidid on külgedel ilmestatud kolmnurkviiluga, kummalgi välisnurgal aga väikese torniga, peale selle esikülje viilu küljes omades veel kaugele ettesuunduva baldakiini. Lõunapoolse piidagrupi baldakiini all on kujutatud püha Nikolause täisfiguur piiskopi ornaadis, karjasekepiga pahemas käes ning võitmatuse sümboliga — kindlustorniga — temast paremal; piiskoppi ümbritsevad tema elu ja tegevust iseloomustavad mitmesugused palju vähemad inimfiguurid. Vastaspoolse piidagrupi baldakiini all näeme püha Katarinat õlipuuoksa ja raamatuga, tema ümber arvukas kogu vähemaid figuure, teiste seas pühad Peetrus ja Paulus. Kumbki skulptuurgrupp liitub külgedel piitade talumitega; mõlemad piidad tõusevad mitmekesiselt profileeritud võrdlemisi kõrgetelt soklitelt.

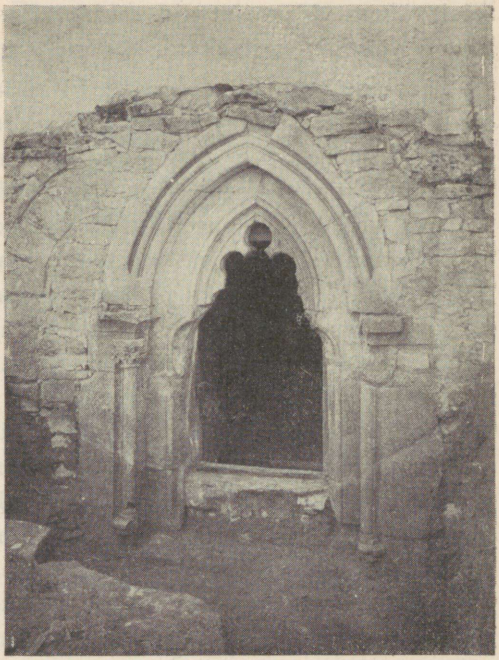
Oma arhitektoonilise ja skulptuurilise käsitlusega moodustab võidukaar kiriku kunstiküllasema peaosa, millega on kooskõlastatud täies ulatuses kogu sisearhitektuur nii kooris kui löövis. Koorivõlvi roided tõusevad tugevalt eenduvatelt nurgapiitadelt, viimaste dekoreeritud olles

Pild. 82.
Pöide kirik, põhjaportaal.

Eglise de Pöide, portail nord.

Church of Pöide, North Portal.

Die Kirche zu Pöide (Peude), Nordportal.

samalaadiliste kolmveerandsammastega nagu võidukaare piitadel, lisaehteks sammastel veel poolitav tüvesevõru. Löövivõlvide roideid kannavad idas ja läänes samasugused nurgapiidad, kuid ilma tüvesevõrudeta, hoone keskkohal laskuvad nad aga vöötkaart kandvate pilastrisarnaste seinapiitade talumitele. Lõunapoolsel seinapiidal lõpeb vöötkaar rippsambakesega, mille kapiteel, kaunistatud pungmotiiviga, moodustab selle kaare konsooli. Põhjaseina piidal on vastav rippsambake hävinud ning vöötkaar tugineb figuraalsele konsoolile, mis oli hävinud sambakese kapiteeliks. See konsool on väga omapärane, — teda kaunistab kõrge reljeefina humoristlikult käsitletud kompositsioon kahest klatšitädist, kuradist ja ühest vaikivast mehest, viimase kõrval vaikimissümbol — lahtine roosiõis. Peale märgitute leidub kiriku sisearhitektuuris palju

teisi vähem väljapaistvaid raiddetaile, millest eraldi mainigem võlvide maitsekaid lehtmustriga lõppkive.

Teostanud hoone sisemuse üliküllases vormikuses, ei ole Karja kiriku loojad täitsa kaunistislagedaks jätnud ka ta välimust. See on hästimõjuv juba üksi oma puhtajoonelises ranges arhitektoonikas, milles vastandina vaadeldava grupi vanematele kirikutele esmakordselt orgaanilise osana esinevad välised tugipiidad — üks kummalgi küljeseinal. Peaehteiks osutuvad siiski portaalid. Neid on kaks, üks lääne-, teine lõunafassaadil, mõlemad käsitletud kiriku sisemusele vastava rikkalikkusega ornamentatsioonis ja liigenduses. Portaalide suurejoonelise profileeringuga kaarosa kannavad samalaadilistelt soklitelt tõusvad piidasambad nagu võidukaarel, arvult kaks igal piidal. Seespoolsed sambad on kanneleeritud; kõigi sammaste kapiteele orneerib realistlik lehtkaunistis. Lõunaportaal, ehkki mõõdetelt väiksem, on, või õigemini o l i peaportaalist märksa huvitavam, omades erisuguse, Baltimaadel ainulaadilise ehisviilu: viimase ülemise poole kujundas vähemat eriviilu kandev neljakandiline raidreljeef Kristuse ristilöömise kujutisega. Kui ehitati portaalieelne eeskojahoone — kiriku ainus hilisem lisaehitis, võeti see reljeefiga viiluosa maha, sest et ta ette jäi, ning müüriti eeskoja välisseinale sissekäigu kohale. Välja arvatud vastmainitud muudatus, püsib kirik täies ulatuses oma algkujul.

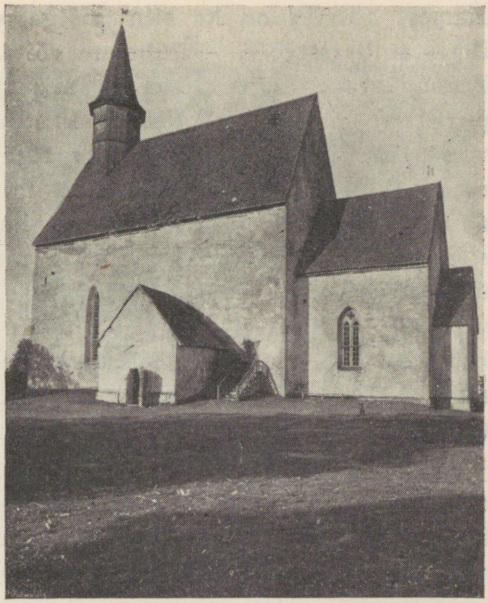
Karja kiriku juures on eriti huvitav vastust leida küsimusele, kes olid ta ehitajad, osutub ta ju kallihinnaliseks pärliks meie teiste maakirikute helmestereas. H. Kjellin, kes kirikule pühendanud ulatusliku monograafia, peab ta peameistriks paljurännanud arhitekti-ojamaalast, kes enne Saaremaale tulekut mõni aeg viibinud Riias, Skånes ning koguni Baadenis. See arvamus tundub liialt otsituna, et olla usutav, eriti silmas pidades tõsiasja, et Karja kiriku arhitektuuris leidub kaugelt enam ühist saksa kui Ojamaa ehituskunstiga. Küll näitavad aga kiriku figuraalsed

Pild. 83.
Muhu kirik.

Eglise de Muhu.

Church of Muhu.

Die Kirche zu Muhu (Moon).

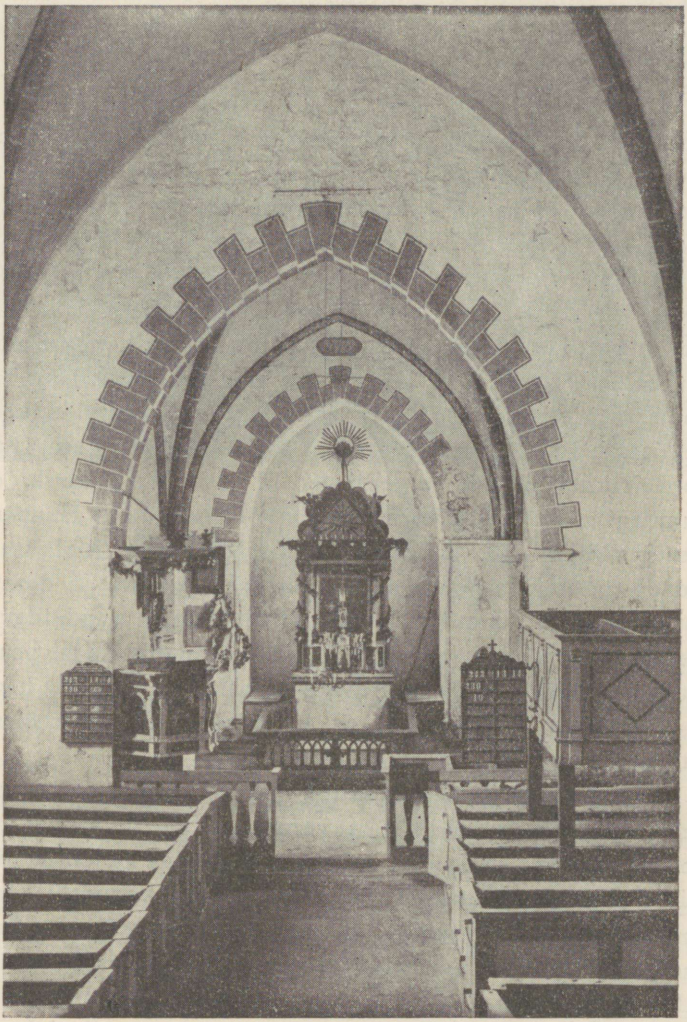

skulptuurid selgesti Ojamaa kooli ning et nende autoriks on olnud Ojamaa raidurmeister, selles tarvitseb vaevalt kahelda. Mis puutub kiriku ehitusajasse, siis tohiks Kjellini dateering, aastatevahe 1345—1350, olla täiel määral vastuvõetav.

Karja kirikuga ühest ajast on pärit P ö i d e kirik. Kuid ainult osaliselt, sest ta on ehitatud 1343. aastal rüüstatud Pöide ordulossi lõunatiiva müüridesse, mille asetus määras ka kiriku omapärase liigendamata kavatise ning tema erisuguse kindluslikult tüseda ja ebaharilikult pika üldkogu. Välispikkuse juures 52,75 meetrit küünib ta välislaius ainult 13,4 meetrini. Kiriku sisemus on jaotatud neljaks ühesuuruseks võlvikuks, millest läänepoolse kohal tõuseb madal massiivne torn, kaks keskmist moodustavad löövi ning idapoolne koori. Arhitektuurkäsitlus on täitsa samalaadiline kui Karjas, ainult mitte nii vormikas. Koorivõlvi nurgapiidad kordavad peaaegu täpselt vastavaid piitu

Karjas; võlviks on ka siin mõigasroiete ja lõppkiviga ilmestatud ristvõlv. Pikihoone võlvid on roieteta; neid kannab keskel tugev vöötkaar, mis aga seintel ei tugine piitadele, vaid vormiküllastele kandjatele. Lõunapoolsel viimastest on konsooliks huvitav figuraalne skulptuur — realistlikult käsitletud Saaremaa talupojapaar (mees ja naine) rahvariietes. Samasuguse kunstipärasusega kui sisearhitektuur on välja töötatud mõlemad portaalid — üks tornivõlviku lõunaküljel, teine altaripoolse löövivõlviku põhjaküljel. Nendegi vormikõne viitab vahenditult Karja kirikule, mispärast kokkuvõttes küllalt põhjendatult arvata võime, et Pöide kiriku on ehitanud sama meister (või meistrid), kes Karjagi.

Ülejäänud Saaremaa kirikud on tunduvalt lihtsamad ning lähemat huvi pakub neist ainult K i h e l k o n n a kirik. See on võrdlemisi hästi hoidunud varagooti ehitis ning kui mitte just üheaegne kahe eelvaadelduga, siis neist ka mitte palju hilisem. Oma välisilme raskepärase monumentaalsusega osutab Kihelkonna kirik teatavat sugulust Pöidega, kavatiselt läheneb aga Karja kirikule, olles tornita ning omades pikihoonest madalama ja kitsama koori. Ta kavatises esineb siiski omapärane erijoon: pikihoone lääneosaks on lööviga ühelaiune, kuid kvadraatsetest löövivõlvikutest (neid on kaks) ligi poole lühem ning hoone üldises väliskogus millegagi eraldamatu eeskoda. Lõpuks esindab Karja kiriku tüüpi veel M u h u kirik, mis kahtlemata ka kuulub Saaremaa kirikute rühma. Omades nagu Karjagi kahevõlvikulise pikihoone ja löövivõlvikutest väiksema koorivõlviku, erineb ta oma kaunimast kaasõest vaid erisuguse kooripikendusega, milleks on lühike sirgelt lõppev apsiidisarnane juureehitis *(aedicula)*, ainulaadiline Baltimaade sakraalarhitektuuris, ning väikese 1764. aastast pärit puust haritorniga. Kiriku enese ehitusajaks tuleb lugeda 14. sajandi kolmandat veerandit. Ehkki ei Kihelkonna ega Muhu kirik ei ole vormikõne rikkuselt võrreldavad Valjala, Karja ja Pöide kirikuga, ületavad nad selle-

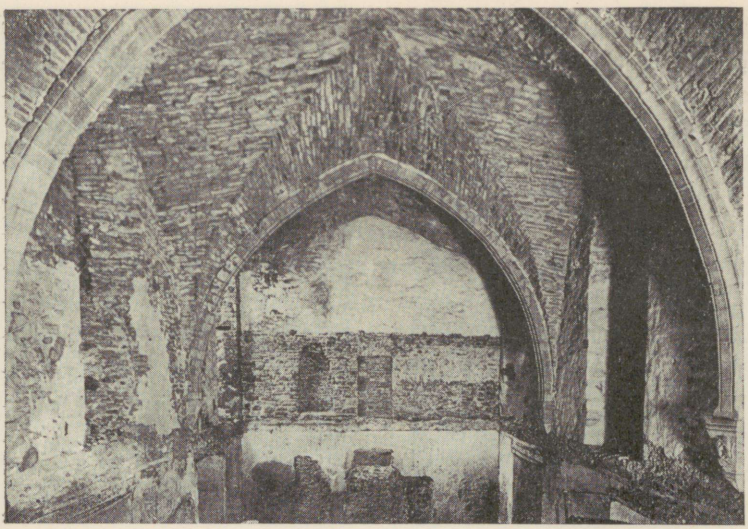

Pild. 84. Muhu kirik, lööv ja koor.
Eglise de Muhu, nef et choeur.
Church of Muhu, Nave and Choir.
Die Kirche zu Muhu (Moon), Schiff und Chor.

poolest siiski valdava enamiku ühelöövilisi kirikuid mandril, viimastest eranditeks lugedes esmajoones Läänemaa musterehitist — piiskoplikku Haapsalu lossikirikut — ning mitte palju vähema tähtsusega Ridalat.

Varagooti stiiliperiood on Läänemaalgi kirikute ehitamise poolest tunduvalt intensiivsem üleminekuajast, misjuures peaaegu pooled selle maakonna kirikutest on alla kirjutatavad Haapsalu lossikirikuga. Oma kavatiselt ja proportsioonidelt seisab viimasele kõige lähemal Kullamaa kirik, õigemini seisis, sest aastal 1866 ja järgmistel rikuti ta lihtsajooneline jõuline kogu täiesti ebasobiva läänetorni ja oskamatult liidetud uue nigela koorihoone juureehitamisega, seni altariruumina teeninud kiriku idapoolset võlvikut nagu Valjalaski kasutades löövi suurendamiseks. Ligemale samasugust sõltuvust endisest piiskopikirikust näitab selgesti ka Märjamaa kirik, ent kumbagi neist ei saa vormikõnelt kõrvu seada ei Haapsalu lossikirikuga ega Saaremaa esmatähtsusega kirikutega. Nende arhitektuurkäsitlus on märksa ilmetum ja detailivaesem, siiski kandev enam-vähem kõiki vaadeldavale kirikutegrupile omaseid üldisi iseloomujooni. Edasi peame Haapsalu lossikirikust sõltuvatena mainima veel Mihkli ja Martna kirikut, mis on ka võrdlemisi vormivaesed ehitised.

Ridala tüüpi gooti kirikuid leidub Läänemaal praegu kaks — Lääne-Nigula varagooti ja Hanila täisgooti ajastust. Esimene neist ei ole kuigi tähelepandav, mis tingitud peamiselt ta rikutud pikihoonest; juba ammugi on see ajahamba all kaotanud oma võlvid. Selle vastu on Hanila huvitavamaid ja stiilipuhtamaid ühelöövilisi kirikuid mandril. Ta on hästi hoidunud ning, välja arvatud läänetorn, mille juureehitamisest uuemal ajal pole pääsenud ükski keskajal tornita jäänud maakirik Läänemaal, püsib üldkogus ja vormikäsitluses muutusteta. Kiriku peaväärtus seisab ta kaunites proportsioonides, esinevates eriti kooskõlastatult kõrges ristroidevõlvidega kae-

Pild. 85. Padise kloostrikirik, võlvid.
Eglise de l'abbaye de Padise, les voûtes.
Ghurch of the Monastery of Padise, the Vaults.
Kloster Padise (Padis), Kirchengewölbe.

tud interjööris, mida valgustavad hästi grupeeritud saledad paarisaknad. Kui silmas pidada, et säärane paarikaupa esinev aknastik meie keskaegsetes ehitistes teada on väga vähestel juhtudel ning säilinud kirikutest täies ulatuses läbiviiduna ette tuleb üksnes Valjalas, peame Hanila kirikut veelgi kindlamalt välja tõstma teiste kaasaegsete seast.

Saare- ja Läänemaa kõrval leidis ühelööviline kirik kõige suuremat vastuvõttu ja levikut Harjumaal, oma endist tugevalt ülekaalukat domineerivust ei ole ta aga siin suutnud kuigi suures ulatuses alal hoida. Pilt, mis siin avaneb vana kirikliku arhitektuuri jälgimisel, on üldse äärmiselt kurb. Keskaegset Harju-Jaani, Nissi ja Rapla kirikut ei ole enam, nad lammutati uute ehitamisel — esimene 1860., teine 1871. ja kolmas 1899. aastal. Jüri, Hageri, Juuru ja Kuusalu on möödunud sajandi lõpupoolel ümber ehitatud ristikujulise põhilõi-

kega pseudo-tsentraalehitisteks, neljandaks ristiharuks kavatises lugedes tavalist uuemaaegset torni; nende nüüdses ehituskogus on säilinud ainult o s a vanast müüristikust. K o s e kirik, kõige vanemaid maakonnas, on pikihoone laiendamisega põhja sihis, torni juureehitamisega ning vanade võlvide hävingust tingitud sisemuse uuendamisega tundmatuseni muudetud, niisama ka H a r j u - M a d i s e, ehkki viimane on ümber ehitatud endise kavatise piirides, välja arvatud möödapääsemata lisaehitis — läänetorn. Nii ei leidu Harjumaal ainustki algkujul säilinud keskaegset ühelöövilist kogudusekirikut ning ühelöövilist kirikutüüpi üldse esindavad siin üksnes varemetes seisvad ja sakraalülesanneteks ammugi juba kasutamatud Padise kloostrikirik ja Saha kabel.

P a d i s e k l o o s t r i k i r i k on kavatiselt samalaadiline nagu Haapsalu lossikirik, koosnedes kolmest täiesti ühesuurusest võlvikust, mis kujundavad liigendamata massiivse ehitise — peaosa kindlusliku kloostrihoonestiku põhjatiivast. Kiriku sisemus on eriti palju kannatada saanud peale sekuleerimist 1559. aastal, mil klooster muudeti mõisahooneks-lossiks ning kirik vahelaega ja -seintega jaotati mitmeks ruumiks. Selle ümberehituse moonutavaid jälgi kannab ta praegugi, need ei suuda aga varjata interjööri suurejoonelist ruumiühtlust ja mõjuküllaseid proportsioone, väljapaistvaid suurelt osalt just selle tõttu, et sisearhitektuur ei ole iseenesest sugugi rikas kaunistava iseloomuga detailidest ning seisab selle poolest kaunis lähedal hoone vormikehvale kindluslikule välimusele. See on ka loomulik, sest tsistertslaste ehituskunst oli üldse rajatud võimalikule lihtsusele ning selle ordu ehitusreeglid seadsid ehitajate loomistahtele ja arhitektoonilisele mõttelennule võrdlemisi kindlapiirdelised raamid. Neist pidurdavatest reeglitest ei peetud siiski alati kinni kuigi täpselt, eriti ordu valitsuskeskusest eemal seisvates Põhjamaades, ning ka kõnealune kloostrikirik pakub selle kohta huvitava näite.

Pild. 86 ja 87. Padise kloostrikirik, vöötkaare konsolid.
Eglise de l'abbaye de Padise, consoles de l'arc doubleau.
Church of the Monastery of Padise, Consoles of Transvers Rib.
Kloster Padise (Padise), Gurtbogenkonsolen.

Tsistertsiumi ordu ehitusreeglid sisaldavad muu seas keelu kaunistada kirikuid loomade kui paganlikkude (ristimata) olevuste kujutistega. Padises on sellest keelust üle astutud, — vöötkaarte konsoolide kaunististena esinevad siin enamikus just loomade reljeefkujutised: lõvidepaar, elevant, ahvid, põdrad, sekka mõned habemikud mehepead. Reljeefid on käsitluselt primitiivsed ja ei osuta meistri kätt, neis ei puudu aga teatav stiili- ja vormitunne. Oma iseloomult sarnanevad nad Ojamaa raidkunstis (kõige sagedamini ristimiskividel) esinevate samalaadiliste kujutistega, mispärast nende autoriks kõige tõenäolisemalt olla võiks Ojamaa päritoluga munk või ilmalik kloostrivend. Nii konsoolid kui vöötkaared on teostatud Vasalemma hallist marmorisarnasest paekivist.

Juba üksi see, et Padise kloostrikirik on ainus alal hoidunud linnuskloostri kirik, pealegi haruldase kaitse-

torniga kirdenurgal, asetab ta balti sakraalarhitektuuris väljapaistvale seisukohale, iseäranis silmas pidades ta omapäraseid, tsistertslaste ehituskunstile erandlikke raidkaunistisi, ning veel seda, et ta idapoolse võlviku all, mis teenis altariruumina, on säilinud k r ü p t — neljavõlvikuline, keskel kaheksakandilise tulbaga toetatud kabelruum. Ta on kunstiajalooliselt tähtis aga veel teistelgi põhjustel. Olles ehitatud umbes aastatel 1320—1325 (kivist kloostrihoonestiku ehitamist alati 1317. aastal), osutub ta kõige vanemaks kindlamalt dateeritavaks varagooti kirikuks Eestis ning sellena ajalise piirjoone märkijaks ülemineku ja varagooti stiiliperioodi vahel. Selle kõrval on ta, niipalju kui selgunud, ühtlasi tunduvat mõju avaldanud Harjumaa kirikute tüübi ja arhitektuuri kujunemisele üldse, misjuures näib täiesti tõenäolisena, et nii mitmegi selle maakonna maakiriku ehitajateks on olnud Padise kloostri mungad.

Üheks kaalukamaks näiteks, mis pakub tõendust vasttoodud väitele, tuleb lugeda S a h a k a b e l i t. See on väike kahevõlvikuline ehitis, kaetud lihtsate, keskel profileeritud vöötkaare kantud ristvõlvidega, mille raskust aitavad taluda välised tugipiidad. Kiriku sisearhitektuuri vormikäsitlus vastab peaaegu täiel määral Padise kloostrikiriku interjööri vormikõnele, välja arvatud siin puuduvad figuraalsed raidkaunistised. Kuna kõnealust kabelit mainitakse juba Taani hindamisraamatus, on teda peetud üheks kõige vanemaks sakraalehitiseks Harjumaal, — selle vastu räägib aga kõige kindlamat keelt kabeli hästiarenenud varagooti vormikõne. Nii peame arvama, et kabel on oma praeguse arhitektuurilme saanud umbes 14. sajandi keskpaiku aset leidnud põhjalikul ümberehitusel. Kõige muu kõrval pakub Saha kabel huvi sellepoolest, et ta idapoolses võlvikus on alal hoidunud paekivist müüritud altarilaud, mis, olles pärit võib-olla veel 13. sajandist, ainsa püsima jäänud näitena esindab kõige vanemat kristlikku altaritüüpi Baltimaadel.

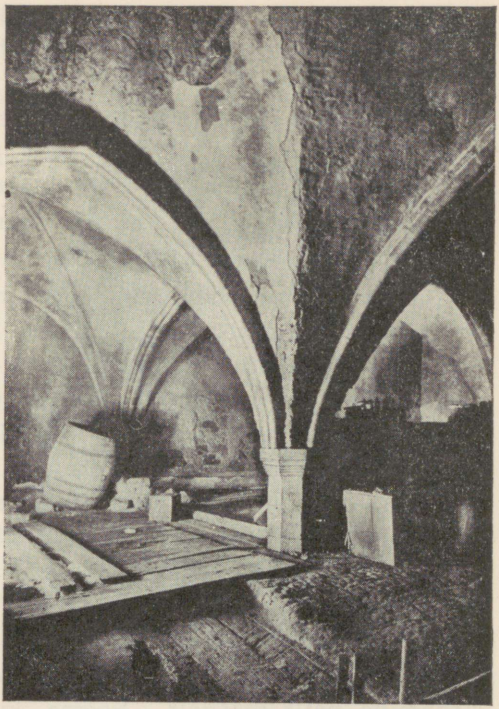
Pild. 88.

Padise kloostrikirik, krüpt.

Eglise de l'abbaye de Padise, la crypte.

Church of the Monastery of Padise, Crypt.

Kloster Padise (Padis) Krypta.

Ida-, Kesk- ja Lõuna-Eesti vähesed ühelöövilised kirikud ei paku Saare-, Lääne- ja viimati vaadeldud Harjumaa sama tüüpi kirikute kõrval kuigi palju uudset ega erinevat, välja arvatud vahest Jõhvi ja Lüganuse Virumaal. Jõhvi kirik, kõige suurem Virumaa ühelööviliste seas, väärib väljatõstmist kahel põhjusel. Ta oli keskajal kindlustatud — ümbritsetud valliga — ning avaldas kolm kilomeetrit eemal seisva Edise lossi strateegilise eelkindlusena võitlustes venelastega 1367. ja 1558. aastal tugevat vastupanu; teiseks — maakirikule haruldase nähtusena omab ta koorivõlviku all krüptisarnase ühevõlvikulise keldriruumi, mida nähtavasti kasutati mitte sakraalülesanneteks, vaid relvade ja toidutagavarade hoiupaigana piiramise puhuks. Muidu on kirik harilik vormivaene kolme-

võlvikuline ehitis tavalise vähema kooriga ning neljatahulise läänetorniga. Viimane näib ehitatud olevat koos kirikuga tõenäoliselt 14. sajandi teisel või kolmandal kümnel. Korduvalt rüüstatud ja selle järele renoveeritud (viimati 1728. aastal), on kirik ilmselt palju kaotanud oma algupärasest kogupildist ja vormikäsitlusest, eriti väliselt. Sisemuselt mõjub ta siiski võrdlemisi hästi oma puhtajoonelise, kuid täiesti kaunistislageda arhitektuuriga.

L ü g a n u s e kirikuga on seotud huvitav ehituslooline probleem, — ta näib ehitatud olevat S o o m e eeskujudel. See ei väljendu küll kavatises, — ta omab hariliku kahevõlvikulise löövi iseseisva koorivõlvikuga, — mis aga otseselt viitab Soome poole, on kiriku läänevііl. Sellel, osaliselt varjatult uuemaaegse torniga, esineb mujal Eestis tundmata kaunistis — suuremõõteline r i s t — ning risti all gooti minusklites teostatud poolhävinud tekst, millest on loetavad ainult kolm sõna: *(h)elp got un(d)*... Ehkki rist kirikuviilu dekoratsioonina on sagedaks nähtuseks ka Põhja-Saksa telliskiviarhitektuuri alal, niisama mõnes Rootsi maakonnas, on vaevalt usutav mainitud motiivi laenamine neilt maadelt. Soome, kus ristimotiivi leida võime peaaegu igal kirikuviilul, seisab ju neist märksa lähemal, ning 14. sajandil, mille keskpaiku tuleb oletada Lüganuse kiriku ehitamist, oli läbikäimine Soome ja Virumaa vahel veel väga elav. — Kolmas ühelööviline kirik Virumaal — P e e t e r r i s t i — on Saha kabeliga sarnanev väike kahevõlvikuline ehitis. Ehkki kasutatav, on ta viimasest halvemini hoidunud: võlvid puuduvad — neid asendab puulagi — ning keskaega kuuluvad kiriku üldkogust üksnes seinamüürid, needki arvatavasti osaliselt.

Veel väiksema ehitiste arvuga on ühelööviline kirik esindatud Järvamaal, — siin leiame neid kaks, nimelt J ä r v a - J a a n i ja J ä r v a - M a d i s e. Mõlemad on raskepärased ja kuivalt-vormivaesed varagooti ehitised, kaugeltki mitte võrreldavad sama maakonna toredate kodakirikutega. Lõuna-Eestis, kus ühelööviline kirikutüüp ka

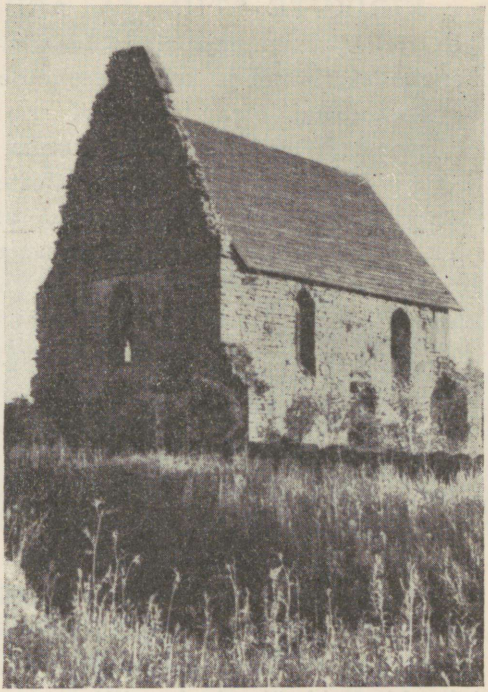
Pild. 89.

Saha kabel.

Chapelle de Saha.

Chapel of Saha.

Die Kapelle zu Saha (Saag).

näib olnud enam-vähem erandlikuks nähtuseks, on mainimisväärt vaid P u h j a kirik. Nagu valdav enamik teisigi sealseid kirikuid on ta ajahamba all palju kannatanud, ometi pole ta kaotanud oma kavatist ja, mis peaasi, — koorivõlvik on tal hoidunud tervena, osutades kaunikujulist tähtvõlvi, karakterlikku Vana-Liivimaa lõunaosa hilisgooti ehitistele. Lõpuks olgu mainitud veel üks kirik — P ä r n u - J a k o b i Pärnumaal. Kuigi pärit hilisgooti ajastust, — ta on ehitatud 1531. aastal, — ei oma ta peaaegu mingisuguseid sellele stiiliperioodile iseloomulikke vormitunnuseid; lihtsus ja karm asjalikkus määravad ta arhitektuuri iseloomu. Kavatiselt seisab ta lähedal Läänemaa kirikutele, mis seletatav Pärnumaa põhjaosa omaaegse kuuluvusega Saare-Lääne piiskopkonna maade hulka.

KIRIKUTE STIIL JA ARHITEKTUURI ERIJOONED. Ajal, mil algas Ida-Baltimaade vallutamine, kristianiseerimine ja koloniseerimine, elas Saksa-, Taani- ja Rootsimaal oma lõpupäevi romaani ehitusstiil. Hilisromaani stiil oli seega aluseks, millest algas oma arengut kristlik ehituskunst eestlaste, liivlaste ja lätlaste asustatud maa-alal. See esimene stiiliperiood ei püsinud kaua — eestlaste maal vaevalt kolm aastakümmet (ca 1220—1250), mispärast ta ka siin jätta ei suutnud kuigi tähelepandavaid jälgi. Tänapäewa Eestis ei leia meie ainustki tervikulist romaani stiili kirikut, ei ainustki romaani kiriklikule ehituskunstile konstitutiivset poolümmarat kooriapsiidi ning üksnes Valjala kiriku seinamüüride vanem osa toreda peaportaaliga ning mõned väljakaevamistel tehtud leiud eesotsas Viljandi lossikiriku raiddetailidega annavad kindlat tunnistust, et hilisromaani stiiliperiood — kui seda siin üldse võib vaadelda iseseisvana — ei olnud kirikliku arhitektuuri alal siiski päris viljatu. Sellegipärast jääb lahtiseks küsimus, kas rööbiti romaani kirikutega sel ajal ei esinenud ka juba kindlaid üleminekustiili tunnuseid kandvaid sakraalehitisi, kuna Tallinna Toomkirik ning mõned teised, veel keskajal ümber ehitatud igivanad kirikud, mis küsimusele vahest kõige paremini võiksid vastust anda, on seni põhjalikumalt uurimata.

Hoopis selgema ja ülevaatlikuma pildi saame üleminekuaja sakraalarhitektuurist. Selle aja esimesest poolest säilinud kirikute arv ei ole küll suur, ent üksikud paremini püsinud nende seas, nagu Haapsalu lossikirik, Valjala oma teisest ehitusjärgust pärit arhitektuuriga ja Ridala kirik koos mitme vähem hoidunud kiriku tolleaegsete ehitisosadega annavad võrdlemisi kujuka ülevaate üleminekustiili algjärgu vormikõnest, ühtlasi enam-vähem kindlasti dokumenteerides, et viimase määrajaks, vähemalt Lääne- ja Põhja-Eestis, olid peamiselt mungadtsistertslased, kes Põhjamaade kirikliku arhitektuuri ku-

Pild. 90. Saha kabel, altarilaud.
Chapelle de Saha, autel.
Chapel of Saha, Altar.
Die Kapelle zu Saha (Saag), Altartisch.

junemisel keskaja algupoolel üldse etendasid esmatähtsusega osa. Nii nagu nad tõid sirgejooneliselt lõppeva koori Rootsi varakeskaegsesse kiriklikusse arhitektuurisse, seal pikemaks maksma panid kindlailmelise käsitlusstiili ning suundamäärava tõuke andsid eeskätt ühelöövilise kirikutüübi arenguks ja levikuks, nii kõneleb kõik selle poolt, et nad väljapaistvat osa etendasid siingi, iseäranis 13. sajandi lõpu- ja 14. algupoolel, ometi siin mitte suutes välja kujundada ühtlaselt-eriilmelist ehitusstiili nagu oma intensiivsemal tegevusjärgul Rootsis ja Taanis.

Kuigi seni puudub küllaldane selgus Eestisse asunud tsistertslaste päritolu kohta, võime põhjendatult oletada, et neid ei tulnud siia üksnes Saksa- ja Ojamaalt, vaid ka tol ajal Taanile kuulunud Rootsi lõunaprovintsist Skå-

nest, — selle kasuks kõnelevad mõningad Lääne- ja Saaremaa ning osalt ka Harjumaa kirikutes esinevad vormikõne erijooned. Kui juure arvata veel mainitud kolme maakonna kirikutele omaseid ilmliku, puht-talupojaliku iseloomu ja käsitluslaadiga figuraalseid ja ornamentaalseid raiddetaile, mis, esile tõustes 13. sajandi keskpaiku, järk-järgult ikka enam mõjule pääsevad ning ennast kõige tugevamalt maksma panevad varagooti stiiliperioodi algkümnetel (Karja), ilmselt tõendades Ojamaa kivimeistrite-raidurite tõhusat kaastegevust ehitusalal Tsistertsiumi ordu siinses esitähtsusega tegevuspiirkonnas, tohiks seletatud olla Saare-, Lääne- ja Harjumaa varakeskaegsete kirikute mitmeti omapärane vormikõne, muidu üldiselt tsistertslaste ehitistele omase kavatise ja üldplaani juures.

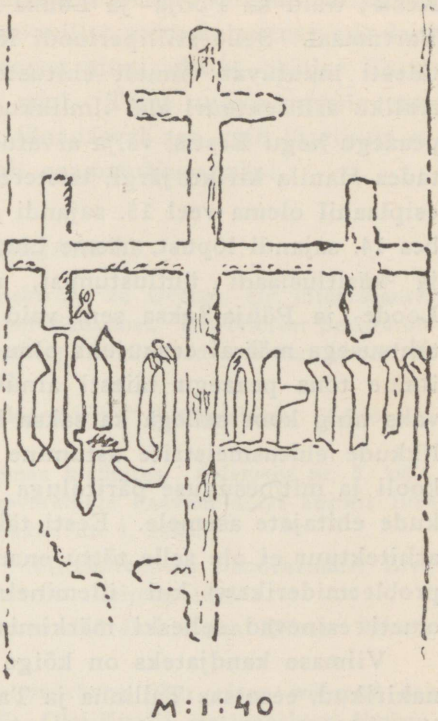
Vastandina vastvaadeldud kolme maakonna kirikutele, ei saa tsistertslaste ehitusstiilist peaaegu sugugi juttu olla o r d u maa-aladel — Viljandi- ja Järvamaal — ehitatud üleminekuaegsete ja varagooti algjärgu kirikute juures. Siin domineerivalt kehastust leidnud suure jutluskiriku — kolmelöövilise kodakiriku — tüübi ja arhitektuurkäsitluse määrajatena tuleb ilmselt arvestada teisi jõude. Kõige pealt ordut ennast, kes vaevalt kaheldavalt siingi, nagu Preisimaal, kus vaadeldav küsimus täiesti selge, ise otseselt määras kirikute tüübi ja üldiseloomu ning teiseks munki-dominiiklasi, kes, vastandina Saksa ordu poolt vähe sallitud tsistertslastele, olid selle ordu toetusalused ja — täiesti tõenäoliselt — ta ehitusplaanide teostajad. Kuid mitte üksi. Puht-ojamaaline Ambla kirik ja temast otseselt sõltuvad Koeru ja Türi on kindlaks tõenduseks, et suurt osa etendasid veel ehitusmeistrid Ojamaalt, — vähemalt Ambla kiriku ehitaja kohta tohiks kindlaks lugeda ta päritolu Ojamaalt. Kuna dominiiklased oma ehitustegevuses Põhjamaadel, välja arvatud vahest kloosterehitised, igal pool osutasid suurt kohanemisvõimet ning polnud ka kaugeltki sel

Pild. 91.
Lüganuse kiriku lääneviilu dekoratsioon.

Eglise de Lüganuse, décoration du pignon ouest.

Church of Lüganuse, Decoration of East Gable.

Die Kirche zu Lüganuse (Luggenhusen), Dekoration des Westgiebels.

määral seotud oma ehitusreeglitega kui tsistertslased. Ojamaa meistreid aga, kui ilmlikke jõude, mingid usundlikud reeglid üldse ei piiranud, on hästi mõistetav, et mõlemad pidid olema ordule kõige kohasemad tema ehitusprogrammi ja -plaanide teostajatena. Sellega oleks ühtlasi seletatud ka mitmet laadi detailvormide, muu seas üksikute tüüpiliselt-tsistertslaslikkude, esinemine Järva- ja Viljandimaa kirikutes, sest nende ülevõtmiseks, vähemalt ordu poolt, ei olnud arvatavasti vähemaidki takistusi, eriti kui lähemaks eeskujuks oli Baltimaade kõige vanem suurehitis — Riia Toomkirik.

Varagooti stiiliperioodi algjärgul näib dominiiklaste kui ehitajate käes väljapaistev osa olnud mitte üksi

Kesk-, waid ka Põhja- ja Lõuna-Eestis, eeskätt Viru- ja Tartumaal. Selle stiiliperioodi lõpul näeme aga üldpilti täiesti muutuvat, nimelt ehitustegevuse üleminekut kirikliku arhitektuuri alal ilmlikkude ehitusmeistrite kätte peaaegu kogu Eestis, välja arvatud Läänemaa, kus, otsustades Hanila kiriku järgi, tsistertslased pidid ehitajatena esiplaanil olema veel 15. sajandi algupoolel. Alates umbes 14. sajandi lõpust, näeme ühtlasi kirikute ehitusstiili ja käsitluslaadi ühtlustumist, mille põhjustajaks oli Loode- ja Põhja-Saksa seni vaid osaliselt, ehkki esmatähtsusega määral eeskujuks olnud kirikliku arhitektuuri ilmne tõus peaaegu täiesti ainuvalitsevalt-suundamääravaks ning koos sellega ka saksa kooli ja päritoluga ilmlikkude ehitusmeistrite astumine seni teotsenud mitme kooli ja mitmesuguse päritoluga vaimulikkude ja ilmlikkude ehitajate asemele. Eesti täis- ja hilisgooti kiriklik arhitektuur ei ole selle tõttu enam nii mitmepalgeline ja probleemiderikas, kui ülemineku- ja varagootiaegne, ometi esinevad selleski märkimisväärsed erijooned.

Viimase kandjateks on kõige pealt meie suured linnakirikud, eesotsas Tallinna ja Tartu Toomkirikuga, Tallinna Oleviste ja Niguliste ning Pärnu Niguliste kirikuga. Algupäralt kodakirikud, nad ehitati ümber 15. sajandil basilikaalseteks, kuid suuremal või vähemal määral muutmata jättes nende kodakirikulist põhiiseloomu. Tulemuseks oli küll basiilikat esindav kirikutüüp, kuid ruumiarengult basilikaalselt lahendatud õieti ainult Tallinna Niguliste ja Tartu Toomkirikus, kus ei piirdutud üksnes pikihoone muutmisega basilikaalseks, vaid juure ehitati ka vastav uus koorihoone. Sääraseid basiilikaid aga, kus pikihoone ja koor oleks ruumiliselt niivõrt kooskõlastamatud, niivõrt omaette ehitised, nagu Tallinna Toom- ja iseäranis Oleviste kirikus, on võimatu leida, peale naabrusliku Lätimaa, teistes Läänemerd ümbritsevates maades. See basiilikatüüp kuulub balti kirikliku arhitektuuri omapärasuste, kahjuks ebaarhitektooniliste omapärasuste

hulka. Ent nagu vastukaaluks sellele annab hilisgooti ajastu prantsuse arhitektoonilist mõttekehastust esindava suurepärase, Põhja-Euroopas ainulaadilise ehitise Tartu Toomkiriku koorihoone näol. Tänu uuema-aegsele vandalismile, omame sellest tänapäeval aga vaid lõplikult rikutud moonutise ülikooli raamatukogu näol.

KIRJANDUS.

Frey, J. Die St. Johanniskirche zu Dorpat, ein interessantes Denkmal mittelalterlicher Baukunst. Erweiterter Separatabdruck aus der *Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst.* Göttingen 1902.

Freymuth, O. Tartu doomkiriku ehitamislugu. *Ajalooline ajakiri* nr. 2, 1923.

„ Tööd Saare- ja Läänemaa kirikutes. *Odamees* nr. 5, 1924.

„ Ülevaade Tartu doomevaremete kaevamistöist aastail 1924 ja 1925. *Ajalooline ajakiri* nr. 1, 1926.

Guleke, R. Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig 1896.

Hansen, G. v. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Reval 1885.

Howen, A. v. Eine Untersuchung über einen während des Mittelalters an der St. Olai-Kirche stattgehabten Umbau, sowie einige andere Mitteilungen über diese Kirche. Separatabdruck aus der *Revaler Zeitung.* Reval 1904.

Kjellin, H. Die Kirche zu Karris und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund 1928.

„ Die Hallenkirchen Estlands und Gotland. Lund 1928.

M. K(örber). Oesel einst und jetzt. Bde II und III. Arensburg 1899 und 1915.

Köögardal, A. Keila kihelkonnaloost. Tallinn 1924.

Kühnert, E. Das Zisterzienser-Nonnenkloster zu St. Michael. *Beiträge* X Bd., 1. Heft (1924).

„ Das Dominikanerkloster zu Reval. *Beiträge* XII Bd., 1.—3. Heft (1926).

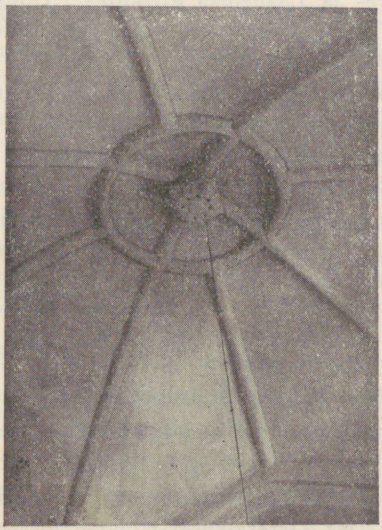
Neumann, W. Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland. Reval 1887.

„ Riga und Reval. Leipzig 1908.

Neumann, W. Die mittelalterlichen Kirchen auf Ösel. *Heimatstimmen* III. Jahrgang. Reval und Leipzig 1908.
„ Der Dom zu St. Marien in Riga. Riga 1912.
„ Der Dom zu St. Peter und Paul in Dorpat. *SB Riga 1913.*
Nottbeck, E. v. und Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. II. Reval 1899.
Roosval, J. Die Kirchen Gotlands. Stockholm 1911.
„ Den baltiska Nordens kyrkor. Uppsala 1924.
Schaumann, G. und Bruns, F. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck, II Bd., 2. Teil: Die Marienkirche. Lübeck 1906.
Winkler, R. Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte und Sage. *Beiträge* V Bd. (1900).
Wrangell, G. Virumaa Ev.-Lutheruse usu maakirikud. Koguteos *Virumaa,* Rakvere 1924.

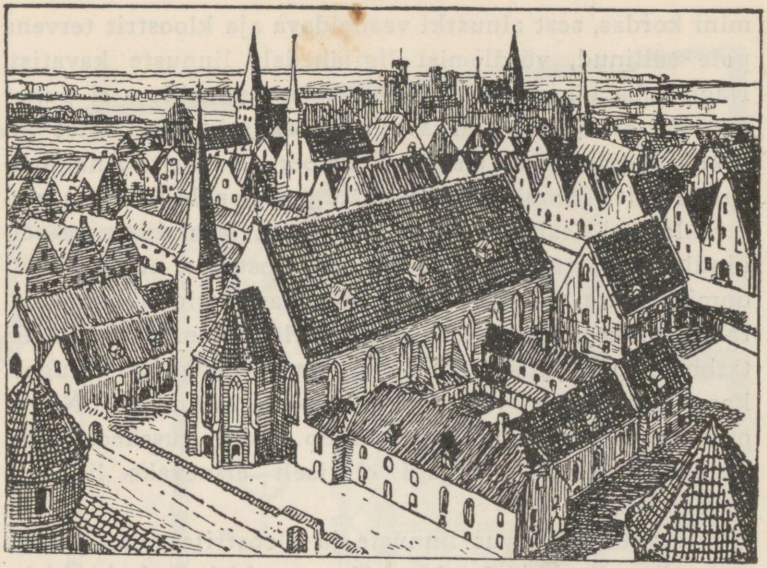
Pild. 92. Valjala kirik, koorivõlvi dekoratsioon.

Church of Valjala, Decoration of Choir Vault.

Eglise de Valjala, décoration de la voûte du choeur

Die Kirche zu Valjala (Wolde) Dekoration des Chorgewölbes.

Pild. 93. Tallinn. Dominiiklaste klooster (E. Kühnert'i rekonstruktsioon).
Tallinn. L'abbaye des dominicains (reconstruction).
Tallinn. Dominican Monastery (reconstruction).
Tallinn. Dominikanerkloster (Rekonstruktion).

III.

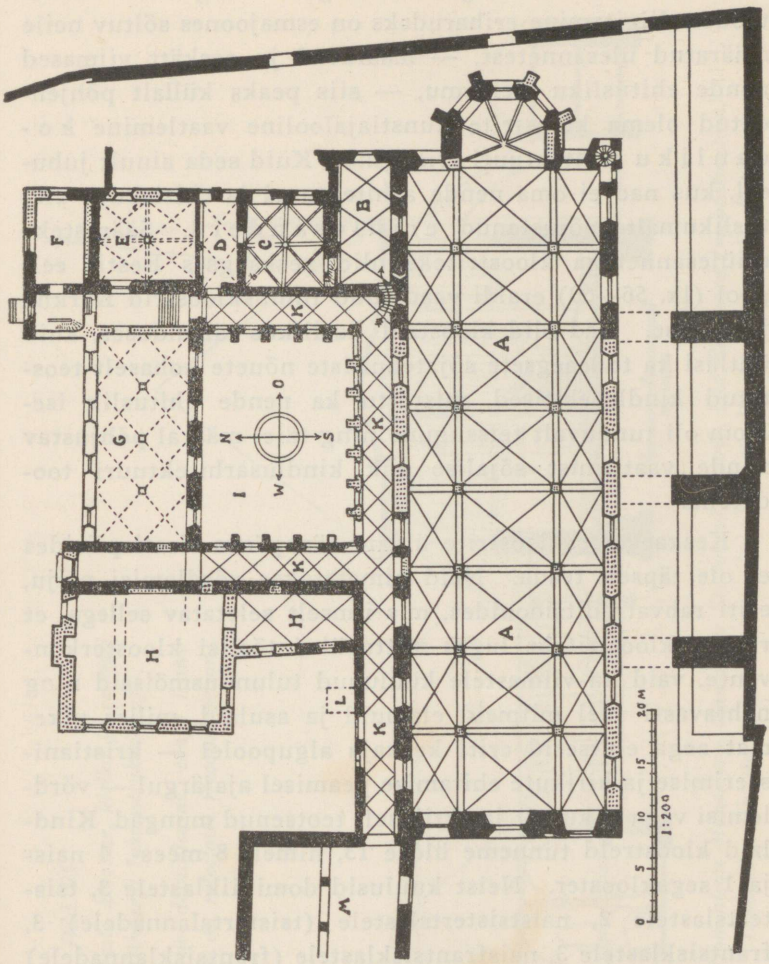
Kloostrid, nende iseloom ja levik. Kodanlik arhitektuur; Tallinna raekoda ja gildihooned. Tallinna eramajad.

KLOOSTRID, NENDE ISELOOM JA LEVIK. Ehkki keskaegsed kloostrid oma kavatiselt ja ehituslikult üldiseloomult peaaegu kõigis katoliiklis-kristliku kultuuriga maades kujundavad enam-vähem ühtlase ehitistüübi, pole see tüüp siiski niivõrt isepärane ja eriilmeline, et seda võiks vaadelda ehituskunsti täiesti iseseisva eriharuna. See on tegelikult s e g a t ü ü p, koosnev nii kindlusarhitektuuri, kirikliku kui kodanliku arhitektuuri põhjapanevatest ehituskujunduslikkudest erielementidest. Kloostrite kavatis, eriti just Vana-Liivimaal, kordab, või õige-

mini kordas, sest ainustki vaadeldava aja kloostrit tervena pole säilinud, võrdlemisi ligilähedalt linnuste kavatist. Nagu juba tähendatud eelpool kahe linnuskloostri puhul (lk. 56), oli ka kloosterkavatiste keskuseks kvadraatse või piklikult-täisnurkse sisehoovi ümber planeeritud neljatiivaline ehitiskompleks — linnuste peahoonele (lossile) vastav kloostri peahoonestik. Selle ümber asus linnuste eelkindlusega sarnanev suur väline kloostriõu, millel vaheldumisi juure- ja puuviljaaedadega asetsesid aidad, laod, tallid, töökojad ja muud kloostri elanikkonnale vajalised tarbhooned. Välisõue hoonetega ümbritses kõrge ja tugev, kogu kloostriala välisilmast eraldav kivimüür. Nii ei osutu meie keskaegne kloostritüüp oma ehitusskeemi üldiseloomult õieti millegagi oluliselt erinevaks linnuste kavatisest.

Märgatav erinevus linnuste ja kloostrite vahel tõuseb esile alles siis, kui võrrelda mõlemate ehitisosade ja ehitismasside proportsioone ning ühtlasi ka nendele määratud ülesandeid. Näeme kõige pealt, et kirik, mis linnustes peale ühe kindla erandi — Haapsalu piiskopliku residentslinnuse —, esineb väliselt vähe märgatava või täiesti tähelepandamata osana, iseloomult kabelisarnase ruumina ühes lossitiivas, kloostrites osutub monumentaalseks ehitiseks, arhitektuurilt ja ehitismassidelt valitsevaks terves kloostrihoonestiku kogus. Säärane kiriku domineerivus on või õigemini oli niivõrt ulatuslik, et kloostri teised ehitisosad ja erihooned näivad enam kiriku juureehitistena kui iseseisvate hoonetena. Ning see kiriku arhitektooniline valitsevus kloostrites ongi peateguriks, mis nagu endastmõistetavalt tahab sundida ka kloostreid tervikuna lugema kirikliku arhitektuuri toodete hulka.

Ometi — teha seda, tähendaks sattumist eksitusse. Sest oma ülesannetelt ei olnud kloostrid kaugeltki niivõrt palvekojad kui — ja seda esmajoones — kommunaalse majandusega k o l o o n i a d - ü h i s e l a m u d vaimulikkude ordude liikmeile, teatavad pooliseseisvad, eriseaduste ja -mää-

Pild. 94. Tallinn. Dominiiklaste kloostri põhiplaan (E. Kühnert'i rekonstruktsioon).

A — Püha Katarina kirik, B — hingepalvekabel, C — kapiitlisaal, D — raamatukogu, E — vana remter, F — tarberuum, G — uus remter, H — dormitoorium, I — sisehoov, K — ristikäigud, L — latriin, M — viljaait.

Tallinn. L'abbaye des dominicains, plan reconstitué.

Tallinn. Plan of Dominican Monastery (reconstruction).

Tallinn. Rekonstruierter Grundriss des Dominikanerklosters.

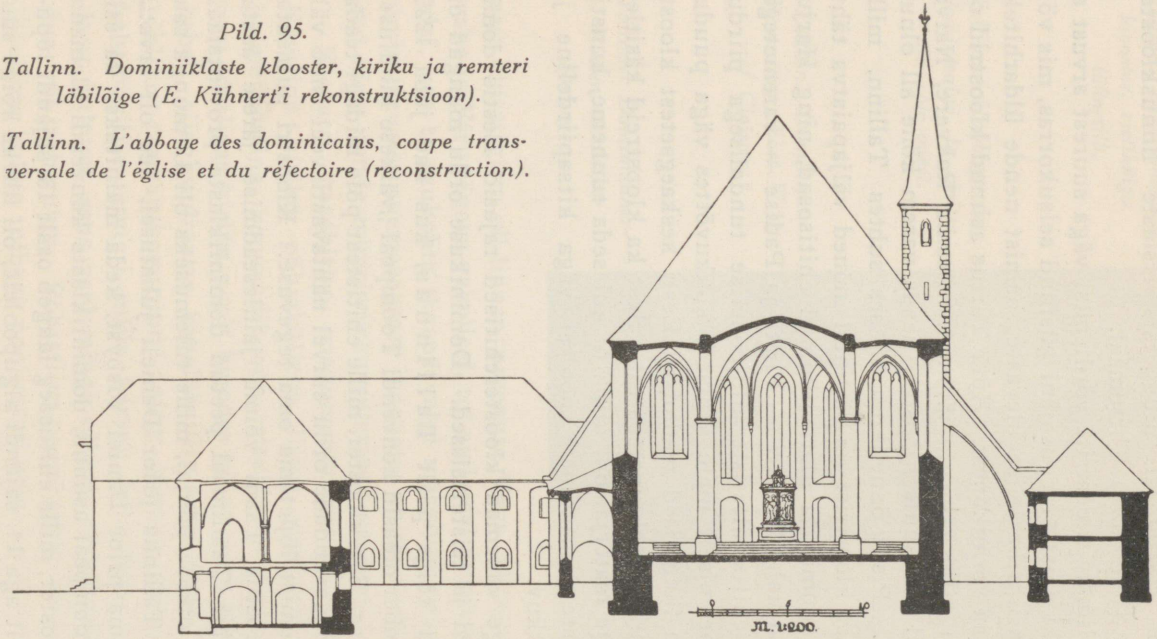
ruste all teotsenud riigikesed riigis. Ning kuna ehitistoodete liigitamine eriharudeks on esmajoones sõltuv neile määratud ülesannetest, — määravad ju eeskätt viimased nende ehitusliku iseloomu, — siis peaks küllalt põhjendatud olema kloostrite kunstiajalooline vaatlemine *kodanliku* arhitektuuri eriliigina. Kuid seda ainult juhusel, kus nad ei oma nende arhitektuuri ja ehitiskuju ulatuslikumalt mõjustanud *eriülesandeid*. Säärasteks eriülesannetega kloostriteks olid keskaegses Eestis eelpool (lk. 56—60) eraldi vaadeldud linnuskloostrid Kärkna ja Padise. Nad olid kloostrid harilikus tähenduses, kuid ühtlasi ka tolleaegsete sõjatehniliste nõuete kohaselt teostatud kindlusehitised, mistõttu ka nende ehituslik iseloom oli tunduvalt teissugune ning täiel määral põhjustav nende vaatlemist sõjalise ehk kindlusarhitektuuri toodetena.

Keskaegsete kloostrite üldarv tänapäeva Eesti piirides ei ole täpselt teada. Neid nimetatakse võrdlemisi palju, eriti rahvatraditsioonides, mis ilmselt seletatav sellega, et rahvas kloostriteks luges mitte üksi tõelisi kloosterkonvente, vaid ka viimastele kuulunud tulundusmõisaid ning nähtavasti veel mitmeid elamuid ja asulaid, milles pikemat aega elutsesid eriti keskaja algupoolel — kristianiseerimise ja kirikute ehitamise peamisel ajajärgul — võrdlemisi väga liikuvalt ja aktiivselt teotsenud mungad. Kindlaid kloostreid tunneme üldse 13, nimelt 8 mees-, 4 nais- ja 1 segaklooster. Neist kuulusid dominiiklastele 3, tsistertslastele 2, naistsistertslastele (tsistertslannadele) 3, frantsisklastele 3, naisfrantsisklastele (frantsisklannadele) 1 ja birgittalastele (ühiselt nunnadele ja munkadele) 1. Enamik kloostreid asus linnades, nimelt Tallinnas 2 (dominiiklaste ja tsistertslannade), Tartus 4 (dominiiklaste, frantsisklaste, tsistertslannade ja frantsisklannade), Narvas 1 (dominiiklaste), Rakveres 1 (frantsisklaste) ja Viljandis 1 (frantsisklaste). Teistest asusid üks naistsistertslaste klooster Lihulas Läänemaal, tsistertslaste linnusklooster

Pild. 95.

Tallinn. Dominiiklaste klooster, kiriku ja remteri läbilõige (E. Kühnert'i rekonstruktsioon).

Tallinn. L'abbaye des dominicains, coupe transversale de l'église et du réfectoire (reconstruction).

Tallinn. Dominican Monastery, transverse Section of Church and Refectory (reconstruction).
Tallinn. Dominikanerkloster, rekonstruierter Durchschnitt der Kirche und des Remters.

Padise ja birgittalaste Marienthali ehk Pirita (Birgitta) klooster Harjumaal ning tsistertslaste linnusklooster Kärkna (Falkenau) Tartumaal.

Hoolimata kloostrite võrdlemisi väga suurest arvust ei ole ükski neist praegusajani püsinud seisukorras, mis võimaldaks üksikasjalise ülevaate saamist nende üldarhitektuurist ja vormikõnest. Kõik Tartus asunud kloostrid on peaaegu jälgi jätmata hävinud, niisama Rakvere, Narva, Viljandi ja Lihula klooster, lisaks varem kõne all olnud Kärkna. Pisut õnnelikum on ses suhtes Tallinn, mille mõlemast kloostrist on säilinud mõned väljapaistva tähtsusega ruumid ja ulatuslikumad ehitisosad, ning Harjumaa oma kahe kloostri — Pirita ja Padise — varemetega. Nende ehitismälestiste üldjoonelise tundmisega piirduvadki peamiselt meie senised, kokkuvõttes väga puudulikud ja lüngalised teadmised Eesti keskaegsetest kloostritest kui arhitektuurteostest. Sest ka kloostreid käsitlev ürikuline materjal on, niipalju kui seda tunneme, kunstiajalooliste lisaandmete poolest väga kitsapiirdeline ja vähepakkuv.

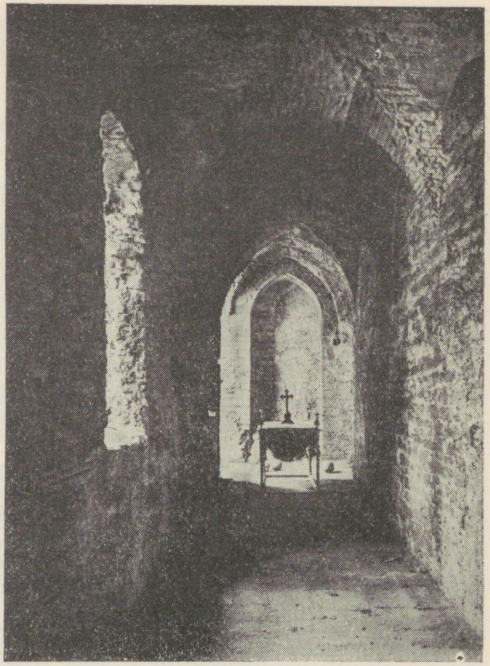
Kõige vanemad kloosterehitised rajasid Eestis dominiiklased ja tsistertslased. Dominikuse ordu mungad on teatavad kõige pealt T a l l i n n a s, kus nad juba 1229. aasta ümber omasid konvendi Toompeal „väikese kindluse" naabruses. See klooster, mille ehitistest pole midagi teada, pidi Mõõgavendade ordu survel nähtavasti veel enne väljakujunemist lõpetama oma tegevuse. Kloostri uusasutamine teostus Taani võimu jaluleseadmise järele aastal 1246 Ribes Taanimaal peetud dominiiklaste provintsiaalkapiitli otsuse põhjal, mille tulemuseks oli 12 munga saabumine Tallinna prior Danieli juhatusel, kes oli arvatavasti sama prior Daniel Visbyst, keda mainitakse ka esimese, Toompeal asunud, dominiiklaste konvendi ülemana. Uus klooster, mille ehitusaeg langeb osalt 13. sajandi lõpu-, peamiselt aga 14. sajandi algupoolele, oli üheks kõige suuremaks kloosterkavatiseks Baltimaadel. Vahest sellepä-

Pild. 96.
Tallinn. Dominiiklaste klooster, ristikäigu läänetiib.

Tallinn. L'abbaye des dominicains, le cloître du côté ouest.

Tallinn. Dominican Monastery. East Wing of Cloister.

Tallinn. Dominikaner-kloster, westlicher Kreuzgang.

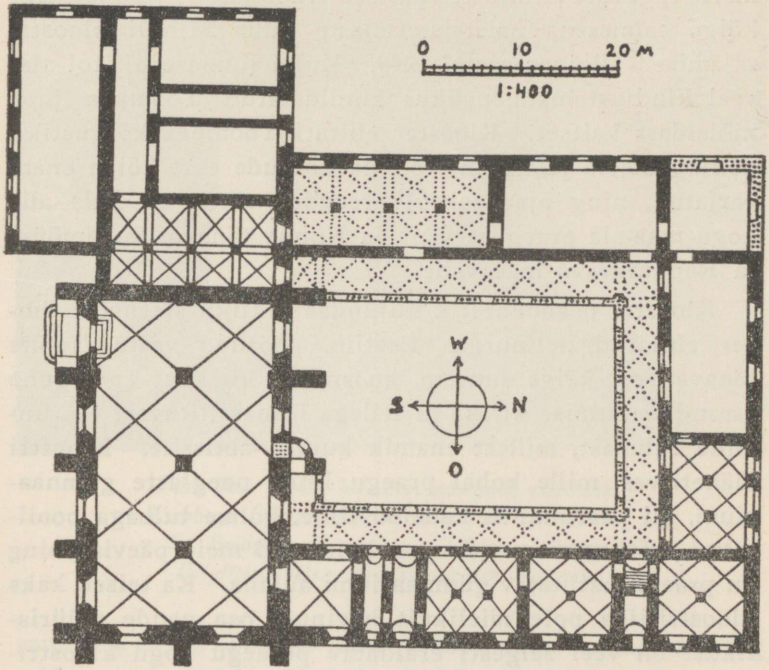

rast ehitatigi ta all-linnas, praeguse Vene, Munga, Müürivahe ja Viru tänava vahelisel, tol ajal veel asustamata maaalal, kus ta asukohta tänapäevalgi märgivad suurelt osalt ümbritsevate uuemaaegsete hoonete ehitamiseks kasutatud ning nende müüristikku sulatatud varemed.

Kloostri peaehitise, monumentaalse ja avara püha Katarina kiriku põhjaküljega liitus sisehoovi piirates kolmetiivaline konvendihoone, sisaldades pearuumidena oma idatiivas kiriku poolt lugedes kõige pealt hingepalvekabeli, siis kvadraatse kahelöövilise kapiitlisaali, väikese pikliku raamatukoguruumi ning lõpuks nurgaruumina kahelöövilise remteri, mille kõrval, kõnealuse tiiva eenduva jatkuna, asus veel mingi vähem, arvatavasti majandus- või tarberuum. Põhjatiiva pearuumiks oli suur kahelööviline kolme tulbaga poolitatud teine, eelmainitust hiljem ehitatud remter, läänetiiva täitsid aga tähtsamatena

kaks dormitooriumi. Kirik ning konvendihoone ida- ja läänetiib omasid sisehoovi pool ristikäigu; viimase idapoolne osa oli kahekordne. Kiriku loodenurgaga liitus erihoonena suur tänapäevani hoidunud kahelööviline viljaait. Kloostrist enesest on peale varem märgitud kirikujäänuste (lk. 120—122) alal hoidunud enamik ristikäigust, Müürivahe tänava äärsetesse hoonetesse sulatatud konvendi idatiiva seinamüürid (osaliselt) ning praeguse katoliku kiriku lõunapoolseks seinamüüriks kasutatud suure remteri hoovipoolne müür. Tervena püsis klooster kuni 1532. aastani, mil ta ühel ajal munkade väljasaatmisega varemeteks põles, Russowi kroonika järgi süüdatult munkade eneste poolt.

Umbes samal ajal, mil aset leidis dominiiklaste kloostri teiskordne asutamine Tallinnas, võis sündida ka dominiiklaste kloostri rajamine T a r t u s, igatahes täiesti tõenäoliselt veel 13. sajandil. Klooster asus praeguse Magasini ja Munga tänava äärsel maa-alal nüüdse kreeka-katoliku Maria Taevamineku kiriku kohal, seega niisamuti linnaserval seespool kaitsemüüri nagu sama ordu klooster Tallinnaski. Paari rootsiaegse linnaplaani ja dr. R. Otto poolt 1909. aastal teostatud kaevamiste tulemuste järgi on seni selgunud ainult kloostrikiriku põhiplaan. Kirik, pühitsetud Maria Magdaleenale, oli nagu püha Katarina kirik Tallinnas kolmelööviline kodatüüpi pikkehitis seitsme võlvikuga igas löövis ning tüsedate väliste tugipiitadega. Kiriku põhjaküljega liitus konvendihoone, mille kavatis aga veel täiesti selgitamata. Pildirüüste järel 1525. aastal oli klooster sunnitud lõpetama oma tegevust ning peale kasutamist mitmeks otstarbeks muutus ta hoonestik varemeteks juba rootsiaja lõpuks. Viimsed kloostrijäänused kõrvaldati aastatel 1752—1754 Maria Taevamineku kiriku ehitamisel. — Mis puutub dominiiklaste kloostrisse N a r v a s, siis on sellest teada vaid niipalju, et ta asutati 1520. aasta ümber ning püsis vaevalt kümmekond aastat. Kloostrist kui ehitisest pole säilinud midagi

Pild. 97. Tallinn. Naistsistertslaste kloostri põhiplaan (E. Kühnert'i rekonstruktsioon).
Tallinn. L'abbaye des cisterciennes, plan reconstitué.
Tallinn. Plan of Cistercian Nunnery (reconstruction).
Tallinn. Rekonstruierter Grundriss des Cisterzienser-Nonnenklosters.

ning näib, et seal kindla kloostrihoonestiku ehitamiseni pealetuleva reformatsiooni liikumise tõttu ei jõutudki.

Peaaegu ühel ajal dominiiklaste ja tsistertslastega alustasid tegevust naistsistertslased, s. t. Tsistertsiumi ordu naisharu. Kui selle ordu võitlussuutelised ja -tahtelised meesliikmed — mungad — oma mõlemad kloostrid, eelpool linnuskloostritena vaadeldud Kärkna ja Padise, rajasid üksikutesse paikadesse, võisid naistsistertslaste kloostrid loomulikult tekkida vaid linnades või vähe-

malt tugevate linnuste kaitsepiirkonnas. Nii näemegi kõige esimesena naistsistertslaste püha Mihkli kloostri rajamist Tallinnas aastal 1249. Kuigi linn ise oli tol ajal veel kindlustamata, pakkus kindlustatud Toompea juba küllaldast kaitset. Klooster ehitati Toompea kõrgustiku põhjapoolsele jalale, mis oli hädaohtude eest kõige enam varjatud, ning aja jooksul arenedes võttis ta enda alla kogu maa-ala praeguse Laia ja Nunne tänava, linnamüüri ja Rannavärava mäe vahel.

Kloostri peahoonestik kujundas pikliku sisehoovi ümber ehitatud nelinurga. Peatiib, pöördud vastu Nunne tänavat, oli kõige suurem, koosnedes kirikust (praegune Issandamuutmise kirik) ja sellega läänes liituvast eluruumide rühmast, millest enamik kuulus abtissile. Kloostri läänetiivas, mille kohal praegu linna poeglaste gümnaasium, oli pearuumiks kahelööviline, kolme tulbaga poolitatud refektoorium. See on hoidunud meie päevini ning on praegu kasutatav gümnaasiumi aulana. Ka teised kaks kloostritiiba pole täielikult hävinud, osa nende müüristikust on veel selgesti eraldatav peaaegu kogu kloostrihoonestiku asukohta katvates uusehitistes. Neist jäänustest on iseäranis huvitavad kaks keldriruumi Saku õllevabrikule kuuluvas hoones kloostri idatiiva asukohal. Need on endised kloostriruumid vanade ristvõlvidega, mida kannavad sambad madalate ümmardatud karikkapiteelidega. Viimased on vormilt ja käsitluselt sarnased Koeru kiriku kapiteelidega Järvamaal ning osutavad nagu needki Ojamaa raidkunsti traditsioone. Üldiselt võetuna ei anna aga kloostri jäänused küllaldast materjali tema ehitusloo selgitamiseks.

Ehitusajalt teine naistsistertslaste klooster asus L i h u l a s, olles kaitstud sealse linnusega. Seda kloostrit mainitakse esmakordselt 1293. aastal, tema abtissid on nimeliselt teada 1402.—1564. aastani, kloostrist kui ehitisest aga, hoolimata ta pikast kestusest, pole selgunud midagi lähemat. Ka kolmandast naistsistertslaste kloostrist, mis

Pild. 98. Pirita klooster, nunnade ristikäik.
L'abbaye Sainte-Brigitte, le cloître des soeurs.
St. Bridget's Monastery, Cloister of Nuns.
Brigittenkloster, Kreuzgang der Nonnen.

asus Tartus Toome jalal Jakobi värava lähedal ning mida esmakordselt mainitakse 1345. aastal, ei ole niisamuti teada peaaegu midagi, ehkki ta ehitised püsisid kuni Rootsi valitsusajani.

Kõigist Eestis teotsenud vaimulikkudest ordudest ei ole ehitajatena enesest mingisuguseid jälgi jätnud frantsisklased. Seda nähtavasti selle tõttu, et nad siin oma tegevust alustasid väga hilja — alles 15. sajandil. Nende kloostritest, mille kohta küsitavaks jääb, kui suures ulatuses nad üldse suudeti välja ehitada, asus kõige vanem, rajatud peale 1417. aastat, Tartus; teise, mille rajamine aset leidis tõenäoliselt 15. sajandi kolmandal veerandil, asukohaks oli Viljandi ning kolmanda, mis ehitati 16. sajandi esimesel kümnel, Rakvere. Välja arvatud mõni aeg varem tegevuse lõpetanud Viljandi klooster, püsisid teised kuni venelaste sissetungini 1558. aastal. Mis puutub frantsisklannade ainsasse — Tartus asunud

— kloostrisse, siis näib see teotsenud olevat 16. sajandi algveerandil.

Jääb üle veel Birgitta ordu Marienthali klooster Tallinna lähedal, tavaliselt kutsutud Pirita kloostriks. Täienduseks andmetele, mis toodud eelpool tema kiriku kirjeldusel (lk. 123—126), olgu tähendatud, et nunnade konvent oli kolmetiivalise hoonena ehitatud kiriku põhjaküljele väikese sisehoovi ümber, munkade oma aga massiivse hoonena kiriku lõunaküljele. Välja arvatud hästi hoidunud kahekordne nunnade ristikäik kiriku põhjaküljel ning munkade ristikäigu jäänused kiriku lõunaküljel, on kloostrihoonestiku muud osad (peale kiriku muidugi) maapinnalt hävinud. Nende ruumijaotus ja arhitektooniline üldiseloom tohiksid siiski kaevamiste teel olla hästi selgitatavad.

KODANLIK ARHITEKTUUR; TALLINNA RAEKODA JA GILDIHOONED. Tavalise lihtsustatud liigituse järgi arvatakse kodanliku arhitektuuri toodeteks kõiki ehitisi, mida ei saa viia kirikliku arhitektuuri mõiste alla. Oleme seda liigitust, niipalju kui ta puutub eesti (resp. balti) keskaegsesse arhitektuurisse, juba alguses revideerinud, välja tõstes sõjalist ehk kindlusarhitektuuri kui ehituskunsti iseseisvat eriharu, ning hiljem märkinud veel seda, et ka kloostrid, osutudes segatüüpi ehitisteks, ei ole puhtailmelised kodanliku arhitektuuri avaldised. Nii jääksid üle veel harilikud ühiskondlikud ja erahooned, nagu raekojad, gildihooned ja igasugused muud puhtkodanlikud ehitised eesotsas elamiseks, töötamiseks ja kaubitsemiseks määratud linnamajadega ning maa-elamutega. Need kõik, niipalju kui nad kajastavad oma aja loovat vormimeelt, niipalju kui nende ehituslik iseloom pisutki võimaldab neid vaadelda arhitektuurteostena, s. t. kunstiliste ehitistena, kujundavadki kunstiajaloo seisukohalt kodanliku arhitektuuri selle sõna otseses, kõrvalkaalutlustel laiendamata tähenduses.

Pild. 99. Tallinna raekoda.
Tallinn. Hôtel de ville.
Tallinn. The Town Hall.
Tallinn. Rathaus.

Keskaegseid vastmärgitud iseloomuga kodanliku arhitektuuri tooteid on säilinud üksnes T a l l i n n a s, mille kesklinn praegugi veel, hoolimata otse barbaarsuseni küündivast süsteemitusest ja ebakultuursusest linna ehituspolitikas eriti möödunud sajandi lõpupoolel, siiski paiguti veel on alal hoidnud selgesti märgatava gootiaegse kaubandus- ja kultuurlinna arhitektoonilise üldilme. Mainitud aega viib vaatleja kõige pealt r a e k o d a, mis osutub ainsaks püsima jäänud keskaegseks raekojaks Baltimaadel. Tema ehitaja kohta ei ole säilinud teateid, niisama pole teada ka hoone täpne ehitusaeg. Esmakordselt mainitakse teda praegusel asukohal 1340. aasta ümber, seega küll varsti peale ehitamist, sest stiililistel kaalutlustel oleks hoone sündi vaevalt võimalik asetada varemasse aega kui sama sajandi 30-tesse aastatesse. Ta on lihtne, liigendamata, ent puhtajooneline ja monumentaalne varagooti ehitis kõrge telliskivist sadulkatusega. Hoone peakülg lõpeb ülal pisut eenduva rinnatisele sarnaneva piludega varustatud sakmelise müüriveerega, mis toob ehitise raskepärasesse üldkogusse tema arhitektuuri range iseloomuga hästi sobiva kindlusliku joone. Keskajal kujundas raekoja maapealse korra esikülg kogu oma pikkuses lahtise, arkaadile tugineva võlvgalerii. Hiljem, arvatavasti 18. sajandil, suleti arkaadiavaused uksakendega, võlv-galerii jaotati vaheseintega ning muudeti sel kombel mitmeks praegu kauplustena kasutatavaks ruumiks. Ka hoone aknad pole kujult endised. Veel kuni umbes 1830. aastani lõppesid nad ülal sirgjooneliselt, nagu seda näeme vanadel gravüüridel, — siis aga said nad nüüdse teravkaarelise ülaosa.

Kas ja millise torni omas raekoda keskajal, ei ole senini kindlaks tehtud, praegusel aga oli küll eelkäija. Selle asemele ehitas jõukas raehärra Johann Müller 1629. aastal omal kulul nüüdse kõrge ja saleda kaheksakandilise haldustorni, mida kroonib lahtiste galeriidega kaunivormiline renessansskiiver. Umbes ühel ajal torniga võik-

Pild. 100. Tallinn. Raekoja saal, end. raetuba.
Tallinn. La salle de l'hôtel de ville.
Tallinn. Council-room of Town Hall.
Tallinn. Rathaus, der Sitzungssaal.

sid ehitatud olla ka kaks väikest kauplustena kasutatavat kioskisarnast juureehitist hoone läänekülje l. Nad sobivad siia hästi, kahandades selle külje arhitektoonilist lagedust. Võib-olla on samast ajast pärit ka peasissekäik esiküljel, mis ilmselt ei või kuuluda raekoja ehitamisaega. Tolleaegne asus arvatavasti ühel otsaküljel, kõige tõenäolisemalt läänepoolsel.

Raekoja maapealne kord koosneb neljast võlvitud ruumist, millest praegu linnaarhiivi asukohana teeniv kõige suurem, kord piinakohtuna kasutatud, enda alla võtab peaaegu kogu selle korra läänepoole. Kohturuumi kohal tõusis kõrge ja avar kodanikkudesaal, suurimaid ja kaunimõjulisemaid ühiskondlikke ruume, mida üldse tunneme Baltimaadel. Kahjuks jaotati see saal möödunud sajandi algusel puust laega kaheks erikorraks ning viimased omakord veel vaheseintega mitmeks vähemaks ruu-

miks, nii teda tundmatuseni moonutades. Endisest kodanikkudesaalist viib uks vähemasse saali — raetuppa, — kord rae, nüüd linnavalitsuse ja -volikogu istungiruumi. See kahe ristvõlviga kaetud mugav ruum on säilinud peaaegu muutmatult, kui mitte lugeda sisedekoratsiooni. Ruumi mõjukat meeldivust täiendab tähelepandav kogu mitmesuguseid erandlikult väljapaistvaid kunstiväärtusi 15., 16. ja 17. sajandist, nii et teda vaadelda võib väikese omapärase linnamuuseumina.

Peale raekoja on Tallinnas alal hoidunud veel üks ühiskondlik ehitis — endine Suure Gildi maja, nüüdne börsihoone Pikal tänaval. Ta on päritolult raekojast märksa hilisem ehitis, olles püstitatud aastatel 1407—1410, ning ühtlasi ka paremini säilinud, sest uuemaaegne pieteedita ümberehituskirg on temast möödunud peaaegu puutumata, kui mitte tähele panna väheolulisi muudatusi sisemuses. Kõnealune hoone on nagu raekodagi kõrge sadulkatusega pikkehitis, ta peafassaadiks on aga kitsaskülg. Fassaadi poolitab horisontaalne karniis, millelt viiluvälja dekoratsioonina tõusevad neli teravkaarelist aknasarnast petikniši, neist keskmised külgpetikutest poole kõrgemad. Keskteljest pisut pahemal asub peasissekäik hästihoidunud täisgooti portaaliga; selle endisaegne eelehitis — ühe külgtrepiga etik (Beischlag), on aga möödunud sajandi alul pidanud aset andma praegusele kolmkülgsele välistrepile.

Hoone esimeseks ruumiks on kolmevõlvikuline kõrge ja pikerik, nüüd kolmeks eriruumiks jaotatud eeskoda. Sellest paremal asub mõõdetelt niisama suur nn. väike gildituba — omaaegne gildivanemate istungiruum, mõlemate taga aga hoone ülejäänud osa täitev avar kahelööviline gildi-, resp. börsisaal, mille kaheksat piklikku ristvõlvi kannavad kolm kuuekandilist profileeritud tulpa. Saali arhitektuur ei ole vormikäsitluselt rikas, kuid suurejooneliselt mõjuv oma monumentaalse lihtsusega. Pisut madalatena tunduvad siiski tulbad, selle põhjus pei-

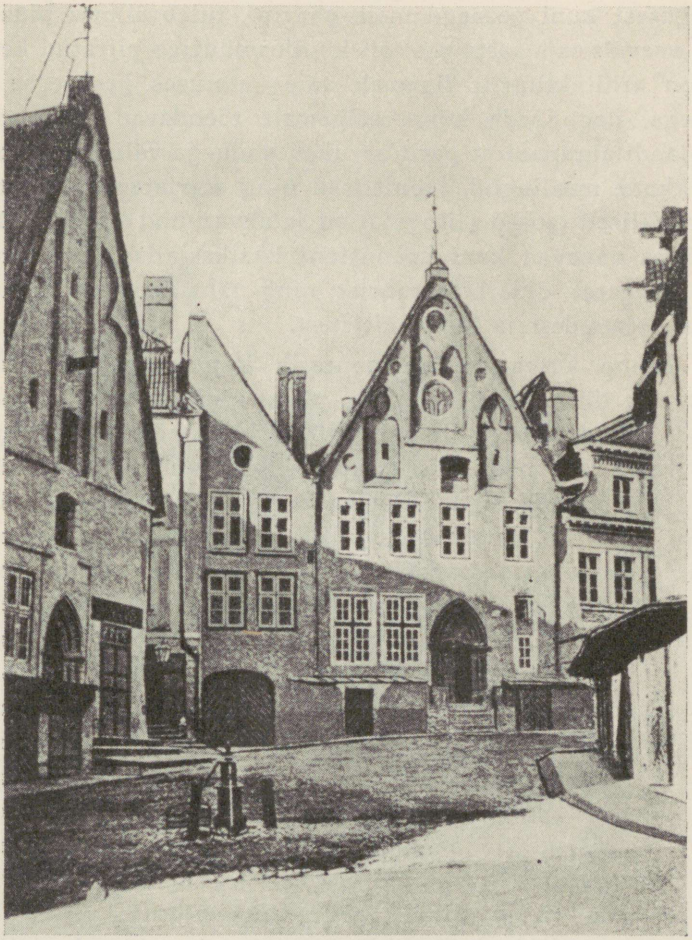

Pild. 101. Tallinn. Börsihoone, end. Suure Gildi maja.
Tallinn. La Bourse, ancienne maison de la Grande Corporation.
Tallinn. The Exchange, formerly House of the Great Guild.
Tallinn. Börsenhalle, das ehem. Haus der Grossen Gilde.

tub aga uuemal ajal teostatud põranda tõstmises, mistõttu proportsioonid ei pääse mõjule oma õiges ulatuses. Peale märgitud kolme ruumi kuulub börsihoone külge 1413. aastast pärit juureehitisena veel endine nn. „aktsiisituba" Börsi võlvkäigu kohal vastu Pikka tänavat, sissekäiguga hoone eeskojast.

Suure Gildi hoonest võis olla mitmeti kunstipärasem O l a u s e gildi hoone samal tänaval, selle algkogust on aga meie päevini muutmatult hoidunud üksnes kahelööviline saal — arhitektuurkäsitluselt väljapaistvaim kõigist Tallinna keskaegsetest kodanlikkudest saalruumidest. Ta on kaetud kuue tähtvõlviga, kujult samasugustega nagu Oleviste kiriku altariruumis, ning ka ta mõlemad võlvitoed — kaheksakandilised tulbad — osutavad hoolimata suuremast lihtsusest otsest sugulust selle kiriku kooritulpadega, nii et põhjendatult küsimusse võib tulla mõlema ruumi ehitamine ühe ja sellesama meistri poolt. Ajaliselt on see igatahes täiesti võimalik, sest Olause gildi saali arhitektuur on ürikulistel andmetel pärit 1421. aastal teostatud hoone ümberehitusajast, Oleviste kiriku koor oma püsima jäänud kujul aga ülesehitusajast peale 1433. aasta tulekahju. Tallinna kolmandast keskaegsest, püha K a n u t u s e nime kannud gildihoonest, mis asus Olause gildihoone kõrval, ei ole midagi järele jäänud, — alates aastast 1864 seisab ta asukohal täiesti uus ning põhjalikult erinev ehitis.

TALLINNA ERAMAJAD. Vaatamata sellele, et alles alates 19. ja 20. sajandi vahetusega kitsas kultuurinimeste ringis tasapisi hakkas läbi lööma laiemale kodanikkonnale tänapäevanigi võõraks jäänud arusaamine Tallinna vanalinna igivanadest ehitistest kui kõrgeväärtuslikkudest, linna raudvara hulka kuuluvatest mälestistest, on Vanas Tallinnas siiski veel nagu ime läbi alal hoidunud mõni üksik välisarhitektuurilt peaaegu puutumatult säilinud keskaegne eramaja, sisearhitektuurilt aga küll mitte

Pild. 102. Tallinn. Vana Turg nn. piiskopimajaga umbes aastal 1880.
Tallinn. Le Vieux Marché vers 1880.
Tallinn. Old Market about 1880.
Tallinn. Der alte Markt mit dem sog. Bischofshaus um d. J. 1880.

ainustki. Et mõista, kui barbaarne on olnud linna kodanikkond ja viimast vääriv linnavalitsus eriti 19. sajandi algusest kuni peaaegu meie päevini, tuleb silmas pidada, et vaevalt saja aasta eest oli kindlusmüüriga piiratud kesklinn arhitektuurilt ligemale täies ulatuses keskaegse ilmega, nagu seda kõige selgemalt tõendavad möödunud sajandi algupoolest pärit arvukad kodu- ja välismaa kunstnikkude maalingud, joonistised ning seeriatena avaldatud graafilised teosed (litograafiad ja akvatintad), mis kokkuvõttes annavad kuni peenusteni üksikasjalise pildi linna tolleaegsest üldarhitektuurist ning tähtsaimatest tänavatest, platsidest ja üksikehitistest.

Linna keskaegne erahoonestik kujundas enam-vähem ühtlase tüübi nii üldplaanilt, väliskogult kui ruumijaotuselt. Hooned, olgu elumajad või tarbhooned aitade, ladude ja töökodade näol, olid valdavas enamikus piklikud täisnurkse põhiplaaniga ehitised, mille üks kitsaskülg, ülal lõppev kõrge, teravnurkse viiluga, oli pööratud tänava poole, moodustades peafassaadi ehk esikülje. Sageli omasid majad kaks esikülge, nimelt juhul, kui nad, olles ehitatud kahe tihedalt üksteise kõrval rööbiti jooksva tänava vahele, oma teise kitsaskülgega ulatusid sellele rööbiktänavale. Valitsevaks katusekujuks oli järsult langevate külgedega kõrge sadulkatus, kaetud veel 15. sajandil enamikult õlgedega või pilbastega, millega on seletatavadki sagedased tolleaegsed ulatuslikud tulekahjud, ehkki hoonete ehitusmaterjalina, alates juba 14. sajandi keskpaigast, domineeris kivi.

Majade kitsas esikülg kõrge kiilukujulise viiluga ei olnud kaugeltki alati põhjustatud kitsast ehituskrundist. Ka laiadel kruntidel peeti kinni samast fassaadikujust, ehitades majad k a h e viiluga esiküljel, nii et kogu ehitis väliselt jättis kahe üksteisega liidetud erihoone mulje. Üks neist erihoonetena mõjuvatest majaosadest oli kõrgem ja laiem ning seda peaehitist kutsuti „suureks" majaks, rahvalikult ka „isa" majaks, vähemat kõrvalehitist aga

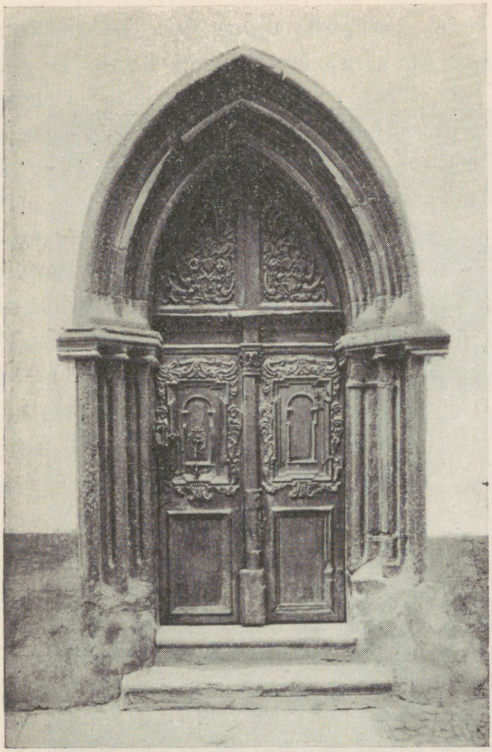
Pild. 103. Tallinn. Viru tänav 19. sajandi algul (vana akvarelli järgi).
Tallinn. La rue de Viru au commencement du 19. siècle.
Tallinn. Viru Street, Beginning of 19-th Century.
Tallinn. Die Lehmstrasse Anfang des 19. Jahrhunderts.

„väikeseks" ehk „poja" majaks. Veel laiema krundi juures ei olnud haruldased vastavad kolmejaolised ehitised, nimelt ühest „suurest" („isa") ja kahest „väikesest" („poja") majast koosnevad hooned. Kus aga krundi ebakohane laius ei võimaldanud säärase kahe- või kolmejaolise fassaadiga hoone teostamist täies ulatuses, ehitati „poja" maja, või kui viimaseid oli kaks, siis äärmine neist poolikuna, s. t. järsu pultkatusega kaetud pooliku viilfassaadiga. Selle pooliku majaosa alumiseks korraks oli harilikult maja hoovi viiv võlvkäik, laiuselt parajasti nii suur, et sealt võis hobusekoormaga läbi pääseda.

Hoonete ehitamise tõttu tihedalt üksteise kõrvale, peatänavatel isegi vahetult külg külje vastu, oli nende ainsaks pilgule koguulatuses kättesaadavaks tervikosaks kõrgeviiluline esikülg, mispärast ka selle arhitektuurkäsitlusele pöörati peamine tähelepanu. Fassaadi vormikamaks ja kunstikaunimaks keskuseks oli portaal erisuguse eelehitisega — e t i k u g a. Etik kujundas tänavapinnalt keskmiselt 1,5—2 meetrit kõrgema väikese terrassisarnase platvormi, kuhu kas otse eest või ühelt küljelt viis mõneastmeline välistrepp. Etiku välisäärt piiras kivist barjäär, harvemini raudne rindvõre, trepi algust aga kaunistasid kaks raidreljeefidega dekoreeritud kõrget külgtulpa — e h i s k i v i. Raidreljeefid, mille peamisteks motiivideks olid tõenäoliselt majaomaniku vapp või kodumärk, ilmestasid ka barjääri väliskülgi. Seestpoolt ümbritses barjääri istepink, mis ka tavaliselt oli kivist. Siin majaesisel veetsid kodanikud suvisel ajal oma vabad tunnid perekonna ja sõprade keskel, kui nad ei eelistanud jalutuskäiku ette võtta linnamüüri ees asetsenud aedadesse, millest kauneim ja külastatuim oli *Roosiaed* Suure Rannavärava ees. Ükski etik pole praegusajani säilinud, — nad lammutati Baltimaade kindralkuberneri markii Paulucci käsul möödunud sajandi algveerandil kui takistused korralikkude tänavaäärsete kõnniteede rajamisel. Sest seni sündis ka jalakäijate liiklemine enamalt jaolt tänava keskkohal.

Pild. 104. Tallinn. Majadegrupp „kolm õde" Pikal tänaval.
Tallinn. Groupe des maisons „Les trois soeurs".
Tallinn. Group of Houses, „The Three Sisters".
Tallinn. Häusergruppe „die drei Schwestern" in der Langstrasse.

Pild. 105.

Tallinn. Portaal Pikal tänaval nr. 71.

Tallinn.
Portail gothique.

Tallinn.
Gothic Portal.

Tallinn. Portal in der Langstrasse.

Etiku keskkohalt viis majasse profileeritud palestikuga raidportaal, ülal lõppev teravkaarega. Palestiku profileering, niipalju kui seda tunneme vana pildimaterjali ja kümmekonna muutmatult hoidunud portaali järgi, koosnes vahelduvalt ridastatud ümmarvöötide ja süvarihvade kogust, mis samal kujul jatkusid ka kaarosas, mõlemal pool kaare alguses omades ümmarvöötide kapiteelidest kujundatud simsisarnase, peene taimornamendiga või väikeste loomafiguuridega dekoreeritud talumi. Aknakujuna oli eelistatud täisnurk, — harvemini esines teravkaar, kasutamist leides nähtavasti vaid tähtsaimate hoonete alumise korra peaakendes, nii et aknastik üldiselt võetuna oli vormikõnelt võrdlemisi väheütlev. Teisiti oli lugu viiludega,

Pild. 106.
Tallinn.
Majadegrupp „kolm venda" Laial tänaval (enne ümberehitust).

Tallinn.
Groupe des maisons „Les trois frères".

Tallinn.
Group of Houses „The Three Brothers".

Tallinn. Häusergruppe „die drei Brüder" in der Breitstrasse.

— etiku ja portaali kõrval olid esikülgede viiluväljad Tallinna elumajade peamisteks arhitektooniliste kaunistusvormide kandjateks, igatahes 15. sajandi lõpu- ja 16. sajandi algupoolel, mis aega enamikult kuuluvad nii säilinud erahooned kui mitmesuguste piltkujutiste kaudu tuntud sama liiki hävinud ehitised. Tolleaegsete fassaadiviilude arhitektooniline dekoratsioon oli käsitluselt enam-vähem ühtlane, koosnedes kujult ja mõõdetelt kirikuakendega sarnanevatest kõrgetest teravkaarelistest petiknišidest sõõr- ja siiruspetikutega kaareväljadel, lisaks petikuid elustavad pööninguluugid ja -aknad, kõik seotud rangelt-stiilseks, fassaadi alumise poolega hästi kooskõlastatud tervikuliseks kompositsiooniks.

Arhitektuurdekoratsiooni täiendasid skulptuurid ja vahel ka maalingud. Skulptuurkaunistised olid kahte liiki — dekoratiivsed ja iseseisvad. Dekoratiivsed esinesid peamiselt raidkonsoolidena petiknišide kompositsioonis majaviiludel, kõige sagedamini kujutades habemikku mehepead. Teise liigi kujundasid madonna ja pühakute üksikfiguurid, mille asukohaks oli väike niš portaali kohal või — nurgapealsetes majades — ka hoone välisnurgal. Dekoratiivsetest raidkaunististest on mõni praegusajani püsima jäänud, ehkki silmadele raskelt kättesaadavana krohvi või mitmekordse värvikihi all, figuraalsete skulptuuride kunagist asukohta märgivad siin-seal aga vaid tühjad nišid. Mis puutub maalingutesse, siis esinesid need arhitektuurdekoratsiooni täiendusena nähtavasti üksnes elumajade viiludel, nagu võib järeldada muu seas Vana turu äärse endise nn. „piiskopimaja" viilu järgi, kus sõõr- ja neliksiiruspetikuid kaunistavad mõned 16. sajandi algusest pärit, nüüd peaaegu tundmatuseni tuhmunud maalingud kolmainsuse ja evangelistide kujutistega.

Mainitud „piiskopimaja", ehkki ta esikülje alumine osa on mitme ümberehitusega põhjalikult muudetud, annab praeguselgi kujul ühe väljapaistvama näitena võrdlemisi selge kujutluse Tallinna hilisgootiaegsete härrastemajade tüübist ja — oma algkujul püsinud viiluga — ka selle vormikõnest. Kõnealune hoone on pealegi huvitav veel kui näide kaksikviilmajast, misjuures „väike" ehk „poja" maja on krundi mitte küllaldase laiuse tõttu teostatud poolikuna. Veelgi täielikumalt esindab gooti viilmaja omapärast välisarhitektuuri Pika ja Tolli tänava imposantne nurgamaja, mis koos temaga Pikal tänaval liituva kaksikmajaga moodustab „k o l m e õ e" nime all tuntud keskaegse ehitisgrupi. See nurgamaja, märksa suurem ja kunstilisem oma lihtsatest, kaunistamata „õdedest", on säilinud fassaadilt muutmatult, kui mitte lugeda puuduvat etikut ning katuse uuemaaegse madaldamise tõttu mõnel määral kannatanud üldproportsioone. Viiludekoratsiooni

Pild. 107.
Tallinn.
Niguliste kiriku maja, esikülje peaosa.

Tallinn.
Ancien presbytère de l'église St. Nicolas.

Tallinn.
Rectory of St. Nicholas Church.

Tallinn.
Das ehem. Pfarrhaus zu St. Nikolai.

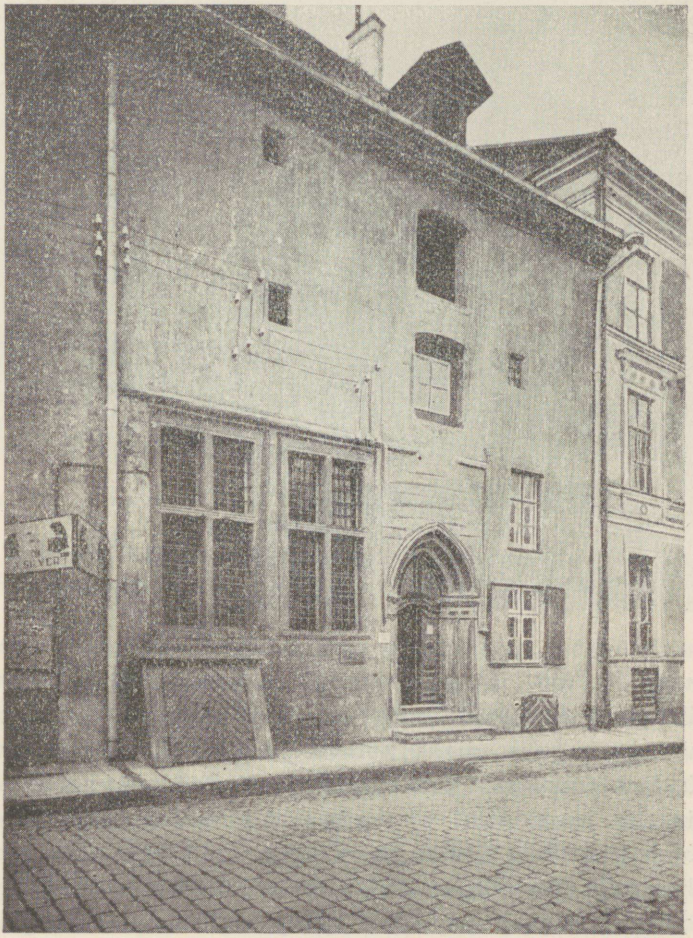
kõrval püsib siin muutmatult ka hoone alumise korra väliskülg tüüpilise gooti portaaliga ja kahe teravkaarelise aknaga.

Säärast vormikust, nagu näitavad „piiskopimaja" ja „kolme õe" grupi peahoone, tuleb siiski lugeda võrdlemisi erandlikuks Tallinna gootiaegsete erahoonete välisarhitektuuris. Enamiku vormikäsitlus oli tunduvalt lihtsam, kuid ka täiesti kaunistislagedatel viilfassaadidel ei puudunud teatav kunstiline mõjuvus tänu eeskätt hästileitud proportsioonidele. Kõnelemata rikkalikust pildimaterjalist, pakuvad sellele kindlat tõendust juba üksi needki üksikasjus mitmeti muudetud, kuid üldkogus endistena säilinud viilmajad, mida leiame nii mõnelgi Tallinna vanalinna peatänaval. Neist kaunistamata viilhoonetest oli oma proportsioonide range ja raskepärase tüseduse tõttu kuni viimase ajani kõige väljapaistvam „k o l m e v e n n a" nime

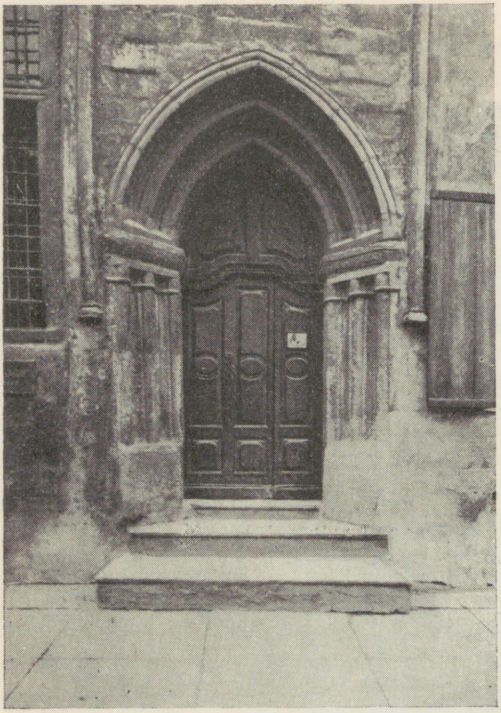
all tuntud majadegrupp Laial tänaval, — nimelt o l i, sest 1929. aastal teostatud fassaadimuutmine andis selle grupi peahoonele vana põhikuju juures hoopis teise — renessansipärase — stiililise iseloomu.

Arhitektuurilt läbisegi palju lihtsamad olid k e l p k a t u s e g a hooned — teine, vähem levinud gootiaegne linnamajatüüp. Eelvaadelduist erinesid nad viilu puudumisega, mis eeskätt tingiski nende karmi vormikehvuse, ning sageli ka teissuguse kavatisega: nad olid enamikult pöördud tänava poole ühe oma p i k a küljega, viimase kujundades peafassaadi. Seda tüüpi hoonetest on paremini hoidunutena tähelepandavad kaks: Niguliste kiriku maja — madal kahekordne pikkehitis kirikuõuele pöördud peafassaadiga — ja maja nr. 17 Vene tänaval, iseloomult suur omaaegne ärihoone. Veel tüübilisem linna keskaegse ärihoone seisukohalt oli viimati maaler N. Masingule kuulunud kindluslikult tüse maja Pika ja Pagari tänava nurgal, lammutatud maailmasõja eel praeguse kaitseministeeriumi hoone ehitamisel. Kõigi kolme kaunistisosaks osutub välisarhitektuuris üksnes portaal peafassaadil, mille ees omal ajal arvatavasti ei puudunud ka etik.

Nii viil- kui kelpkatusega hooned omasid peajoontes ühelaadilise ruumijaotuse. Astudes portaali kaudu hoonesse, saabuti kõige pealt kõrgesse ja avarasse, rikkamates majades tahveldisseintega eeskotta, mis harilikult tõusis läbi kahe majakorra. Eeskoja tagaküljelt viis lai, nikerdatud käsipuudega trepp umbes koja poolel kõrgusel või kõrgemalgi asuvale lahtisele galeriile ning sealt edasi maja peakorrale, kus hoovipoolsel küljel asusid omaniku eluruumid. Need koosnesid tavaliselt ühest suurest, köetavast elutoast *(aestuarium)* ja kahest-kolmest vähemast külmast „kambrist". Köök asus alumisel korral, ka hoovi pool; see oli enamalt jaolt vaid pime ruum suure lahtise koldega. Majades, mille omanik teotses ärialal, oli allkorral eeskoja kõrval väike kontoriruum. Hoone ülejäänud osa, eeskätt maja peakorra tänavapoolse külje, võtsid

Pild. 108. Tallinn. Maja Vene tänaval nr. 17.
Tallinn. Maison gothique.
Tallinn. Gothic Building.
Tallinn. Haus in der Russstrasse.

Pild. 109.

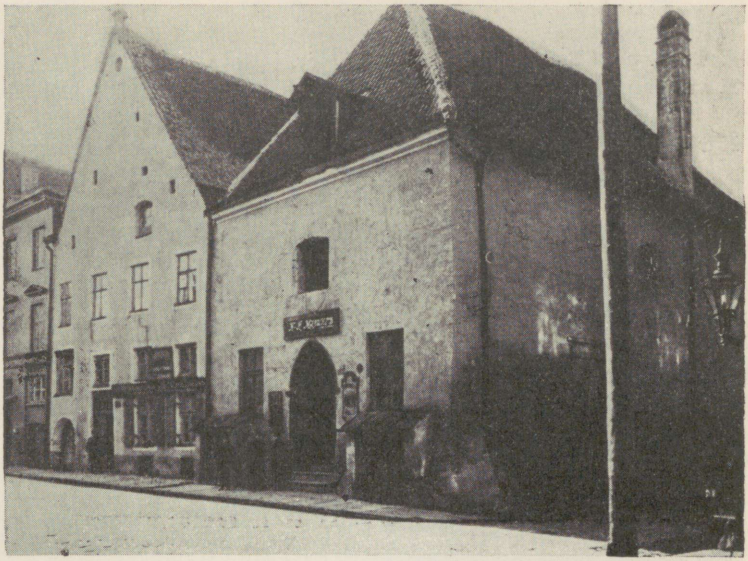
Tallinn. Portaal Vene tänaval nr. 17.

Tallinn.
Portail gothique.

Tallinn.
Gothic Portal.

Tallinn. Portal in der Russstrasse.

enda alla töö- ja tarberuumid. Avarad pööningud, mis viilkatustega majades olid sageli jaotatud kolmeks, neljaks ja koguni viieks korraks, teenisid kaubaladudena. Kaubad toimetati pööningule plokkseadeldise abil otse tänavalt maja viilul või katuse äärel asuva luugi kaudu. Keldritesse, mis olid sügavad võlvruumid, viis kitsas trepp ühes maja sisemüüris. Nii olid Tallinna keskaegsed linnahooned oma jaotuse poolest küll praktilised, ent kaugeltki mitte mugavad, eriti talvisel ajal, mil elutuba ja köök olid elanikkudele ainukesteks soojust pakkuvateks ruumideks. Mis puutub vaadeldud ehitiste arhitektoonilis-tüpoloogilisse külge, siis esinevad nad märksa omapärasematena ja väliseeskujudest vähem sõltuvatena kui linna sakraalehitised, mõnesugust sugulust osutades vaid Danzigi

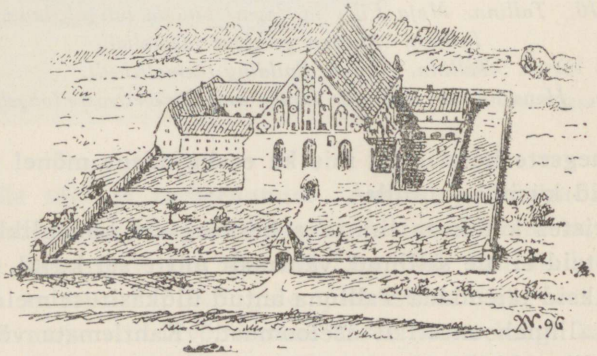

Pild. 110. Tallinn. Maja Pika ja Pagari tänava nurgal (lammutatud).
Tallinn. Maison gothique (démolie).
Tallinn. Gothic Building (demolished).
Tallinn. Haus an der Ecke der Lang- und Bäckerstrasse (abgebrochen).

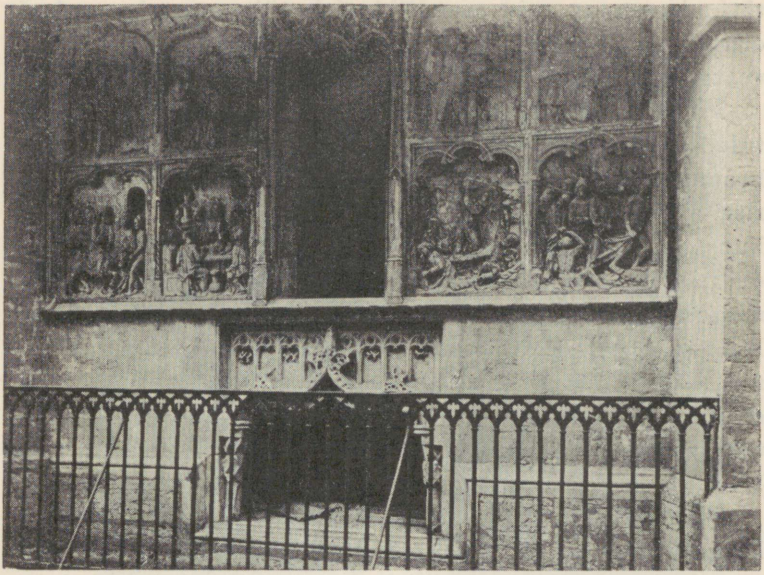
samaaegsete hoonetega, mis ka eeskujudena mõnel määral võiksid küsimusse tulla.

Teistes kodumaa linnades keskaegseid kodanlikke ehitistooteid ei ole säilinud, vähemalt mitte sel kujul, et nad suudaksid täiendada Tallinna antud üldkäsitust meie tolleaegse linnahoonestiku iseloomust. Kahtlemata võis aga kodanlik arhitektuur mujal Eestis olla mitmeti erinev, iseäranis Lõuna-Eesti linnades, kus juba teine ehitusmaterjal, kõnelemata võimalikkudest teistest eeskujudest ning teissugustest arengutingimustest, määrama pidi olulise tähtsusega erinevused. Kas neid aga kunagi peaks korda minema peajoonteski selgitada, on materjalide äärmise vähesuse tõttu enam kui küsitav.

Amelung, F. Revaler Alterthümer. Reval 1884.
Hansen, G. v. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Reval 1885.
Kühnert, E. Künstlerstreifzüge durch Reval. Reval 1909.
„ Das Dominikanerkloster zu Reval. *Beiträge* XII Bd., 1.—3. Heft (1926).
„ Das Zisterzienser-Nonnenkloster zu St. Michael. *Beiträge* X Bd., 1. Heft (1924).
Löwis of Menar, K. v. Die städtische Profanarchitektur der Gothik, der Renaissance und des Barocco in Riga, Reval und Narva. Lübeck 1892.
Neumann, W. Riga und Reval. Leipzig 1908.
Nottbeck, E. v. Der alte Immobilienbesitz Revals. Reval 1884.
Nottbeck, E. v. und Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bde II u. III. Reval 1899 u. 1904.
Otto, R. Ueber die Dorpater Klöster und ihre Kirchen. *Verhandlungen GEG* XXII Bd., II Heft (1910).

Pild. III. Pirita klooster (W. Neumann'i rekonstruktsioon).
L'abbaye Sainte-Brigitte (reconstruction).
St. Bridget's Monastery (reconstruction).
Brigittenkloster (Rekonstruktion).

Pild. 112. Tallinn. Hans Paulsen'i kenotaaf aastast 1514.
Tallinn. Cénotaphe à la mémoire de Hans Paulsen (1514).
Tallinn. Cenotaph to the Memory of Hans Paulsen (1514).
Tallinn. Kenotaph des Hans Paulsen (1514)

IV.

Raidkunst. Puuskulptuur ja nikerduskunst. Maalikunst. Metallplastika, eriti kullasepakunst. Eesti keskaegse kunsti seisukoht Põhjamaade kunsti arenguloos.

RAIDKUNST. Arhitektuuri kõrval leiab teistest kunstialadest esimesena viljeldamist r a i d k u n s t, nimelt ehitiste kaunistisosade, hauakivide ja mälestusmärkide, pühakute kujutiste ja ristimiskivide näol. See skulptuuriharu võis aga koduneda ja pidevat harrastust leida üksnes Põhja- ja Lääne-Eestis, kus selleks tarvilikke eeldusi pakkus vastava materjali — mitmet liiki loodusliku murdkivi — olemasolu. Mujal oli kohane kivimaterjal tolleaegsete raskete veotingimuste tõttu vähe kättesaadav ning selle

tõttu kasutatav vaid erandlikkudeks ülesanneteks, sedagi enamikult kohtadel, kuhu võis transporti korraldada veeteel, eeskätt suuremaid jõgesid mööda.

Peamiseks tõuke andjaks raidkunsti arengule Eestis tuleb lugeda Ojamaad, kus see kunstiharu väljapaistvalt hea materjali tõttu oli tulemusrikkalt viljeldatav juba enne risti- ja vallutamisretke algust Ida-Baltikumi. Kuna raidkunst seisis otseses seoses ehituskunstiga, olid Ojamaa ehitusmeistrid tavaliselt ühtlasi kujurid-raidurid, s. o. kivimeistrid kõige laiemas ulatuses, ning nii nagu nad piiskopp Meinhardti kutsel Ükskülа lossi ja kiriku ehitajatena panid aluse kristlikule ehituskunstile Vana-Liivimaal, nii olid nad vaevalt vaieldavalt ka balti raidkunsti algatajateks. Igatahes viitavad Eestis teatavad kõige vanemad, veel 13. sajandisse kuuluvad raidteosed kõik otseselt Ojamaale.

Sääraseid teoseid ei ole küll säilinud palju, tervikuliste kunstiteostena võivad neist kõne alla tulla kõigest kolm, ent need on selle eest küllalt iseloomulikud ja ilmekad. Kaks neist — kõrged ja kitsad skulpeeritud kiviplaadid — avastati Tallinna Toompea lossis Riigikogu hoone ehitamisel 1922. aastal teostatud kaevamistel ning müüriti selle hoone istungisaali eesruumi, trepikoja ukse kõrvale, nii leides väärikat kasutamist. Mõlemad on teostatud madalas reljeefis ning raiutud kohalikust paekivist. Ükс on kaunistatud kahest lehest ja kaheksast kobarast koosneva viinapuuoksaga, teist dekoreerib primitiivselt stiliseeritud õitsev ohakas. Nad on pärit vanast hävinud taani palasest, kus nad olid akna külgseinteks välismüüris, ning on dateeritavad 13. sajandi teise veerandiga, seega küll kõige vanemad Eestis alal hoidunud keskaegsetest skulptuurteostest. Nad on nähtavasti kumbki erimeistri loodud, sest esimene on käsitluselt märksa ilmekam.

Eelmistest tunduvalt hilisemal ajal on võrsunud kolmas raidteos — Valjala kiriku ristimiskivi, mis asub praegugi selles kirikus. Ta koosneb kahe kauni lehtornamendivööga ümbritsetud massiivsest kivivaagnast ja samast kivist raiutud tüsedast, alt kvadraatsest, nelja madala kolm-

Pild. 113 ja 114. Tallinn. Kivireljeefid endisest taani palasest Riigikogu hoones.
Tallinn. Pierres sculptées du 13. siècle au bâtiment du Parlement.
Tallinn. Stone Relief of the 13-th Century in the House of the Diet.
Tallinn. Steinreliefs aus dem ehem. dänischen Palas in dem Parlamentsgebäude.

veerandsambaga ilmestatud alusest. Ta kuju ja ornamentaalne käsitlus osutavad hilisromaani vormikõnet, kuid märgatava kalduvusega gootikasse, mispärast ta sünniajaks võib arvata kiriku teise ehitusjärguga kokku langevat aega, seega umbes aastaid 1260—1265. Ei ole võimatu, et kõnealuse ristimiskivi autoriks on sama raidur, kelle teostatud on kirikuvõlvide lõppkivid; tõenäolisemana tundub siiski, et ta on toodud Ojamaalt, mis 13. ja 14. sajandil (kuni Visby rüüstamiseni taanlaste poolt 1361. aastal) oli tähtsamaks Balti merd ümbritsevate rannikmaade — Rootsi mandri, Taani, Põhja-Saksamaa ja Soome varustajaks ristimiskividega.

Kui kauaks jäi raidkunst Põhja-Eestis viljeldavaks Ojamaa päritolu või kooliga meistrite poolt, on vähese teostematerjali tõttu raske kindlaks määrata. Hilisemate ojamaalise käsitluslaadiga teostena on siin märgitavad Padise kloostrikiriku vöötkaarte konsoolid (ca 1320—1325) ja umbes 14. sajandi keskpaigaga dateeritav kahekülgne ehiskivi, leitud ühe keskaegse maja lammutamisel 1931. aastal Viru tänaval Tallinnas. Viimane teos on väga lähedane viinapuuoksaga reljeefskulptuurile Riigikogu hoones. Ta mõlemad küljed on kaunistatud samalaadilise kujutisega samasuguses madalreljeefis, viinapuu lehed on vaid tugevamalt stiliseeritud ning oks kasvab välja linnukujulise lohe hambulisest suust; ühel küljel on lohe neljapealine, neljanda pea kuuludes lohe saba külge. Need üksikud teosed ei luba aga midagi kindlamat järeldada Ojamaa kooli ulatuse ja kestuse kohta raidkunsti alal Põhja-Eestis, sest umbes ühest ajast Padise kloostrikiriku konsoolidega on pärit ka Tallinna Niguliste kirikus säilinud reljeef Püha Jüri ja lohe kujutisega, mis osutab teissugust, Ojamaa koolist erinevat, ent Tallinna keskaegsete hauakividega otseselt sarnanevat käsitluslaadi.

See reljeef, nagu järgnevalt vaadeldud hauakividki, esindab juba k o h a l i k k u kooli, mille kandjateks, kui mitte kujundajateks, olid ilmselt e e s t l a s e d, sest säilinud arhiivmaterjali järgi koosnes Tallinna kiviraidurite

Pild. 115. Valjala kiriku ristimiskivi.
Fonts-baptismaux à l'église de Valjala.
Baptismal Font in the Church of Valjala.
Taufstein der Kirche zu Valjala (Wolde).

Pild. 116.
Tallinn. Ehiskivi Viru tänavalt.

Tallinn. Pierre sculptée, moitié du 14. siècle.

Tallinn. Stone Relief, Middle of 14-th Century.

Tallinn. Steinrelief aus der Lehmstrasse.

tsunft alates 14. sajandi lõpupoolest nähtavasti eranditult eestlastest. Hauakivide kõrval on mainitud kohalikku kooli esindavaks üheks kõige vanemaks raidkunsti teoseks ka Oleviste kiriku koori 1330. aastast pärit võlvilõppkivi ingli poolfiguuri kujutisega. Nii peame järeldama, et raidkunsti üleminek Ojamaa päritolu või kooliga meistrite käest eestlaste kätte võis Tallinnas aset leida vahest juba 14. sajandi kolmanda veerandi kestel. Kuna aga siingi, nagu Ojamaal ja mujal Põhjamaadel, kujur-raidur oli sageli ühtlasi ehitusmeistriks, tuleb arvata, et eestlased alates umbes samast ajast ühtlasi teotsesid ka ehitus-

Pild. 117. Tallinn. Kivireljeef Püha Jüri kujutisega Niguliste kirikus.
Tallinn. St. Georges, pierre sculptée à l'église St. Nicolas.
Tallinn. Stone Relief representing St. George in the Church of St. Nicholas.
Tallinn. Steinrelief mit St. Georg in der St. Nikolai-Kirche.

meistritena, s. o. arhitektidena uuema aja mõistes, ning et nende osa Tallinna keskaegses ehitusloos ei võinud olla kaugeltki tähtsusetu.

Märksa selgemal kujul kui Tallinnas ja Harjumaal püsib Ojamaa kool raidkunsti alal Saaremaal, olles enamvähem ainuvalitsevaks kuni 14. sajandi teise poole alguseni. Valjala kiriku ristimiskivi kõrval on siin ta väljapaistvaimateks saavutisteks Karja kiriku varemini kirjeldatud (lk. 172—174) esmatähtsusega skulptuurkaunistised — võidukaare grupid, vöötkaare konsool põhjaseinas ja ristilöömist kujutav reljeef kiriku lõunapoolse sissekäigu kohal, edasi Saaremaa talupojapaari kujutav

Pild. 118.
Karja kiriku ristimiskivi.

Fonts-baptismaux à l'église de Karja.

Font in the Church of Karja.

Taufstein der Kirche zu Karja (Karris).

konsool Pöide kirikus ning lõpuks kaks ristimiskivi — üks Karja, teine Anseküla kirikus. Karja kiriku ristimiskivi on vaadeldav looduna koha peal ühel ajal kirikuga (umb. 1345—1350). Ta käsitluses puudub Valjala ristimiskivile omane vormirikkus; madal kaheksakülgne vaagen vöötidega külgede servjoontel ja eenduva ülaäärega on rangelt arhitektooniline, ning üksnes alus, põhikujult nelikülgne, kuid keskelt ahenduv ja laia ümmarvöödiga haaratud, omab mõningaid ornamentaalseid kaunistisi õnarjooneliste rosettide ja lehtmotiivide näol. Nii mõjub ta enam arhitektuurse kui plastilise teosena.

Umbes samaaegne näib olevat ka Anseküla kiriku ristimiskivi. See pole üldkujult kuigi huvitav ega hiilga meisterliku teostusega, väärib tähelepanu aga omapäraste reljeefkaunististega. Ta kümneküljelise vaagna välispinda katavad kaks kujutiste rida. Ülemise moodustab

Pild. 119.
Tallinn. Schotelmund'i hauakivi dominiiklaste kloostrikirikust.

Tallinn. Pierre sépulcrale de 1381.

Tallinn. Tombstone, 1381.

Tallinn. Schotelmunds Grabstein aus der Dominikanerklosterkirche.

Pild. 120.
Tallinn. Bremen'ite hauakivi dominiiklaste kloostrikirikust.

Tallinn. Pierre sépulcrale de 1388.

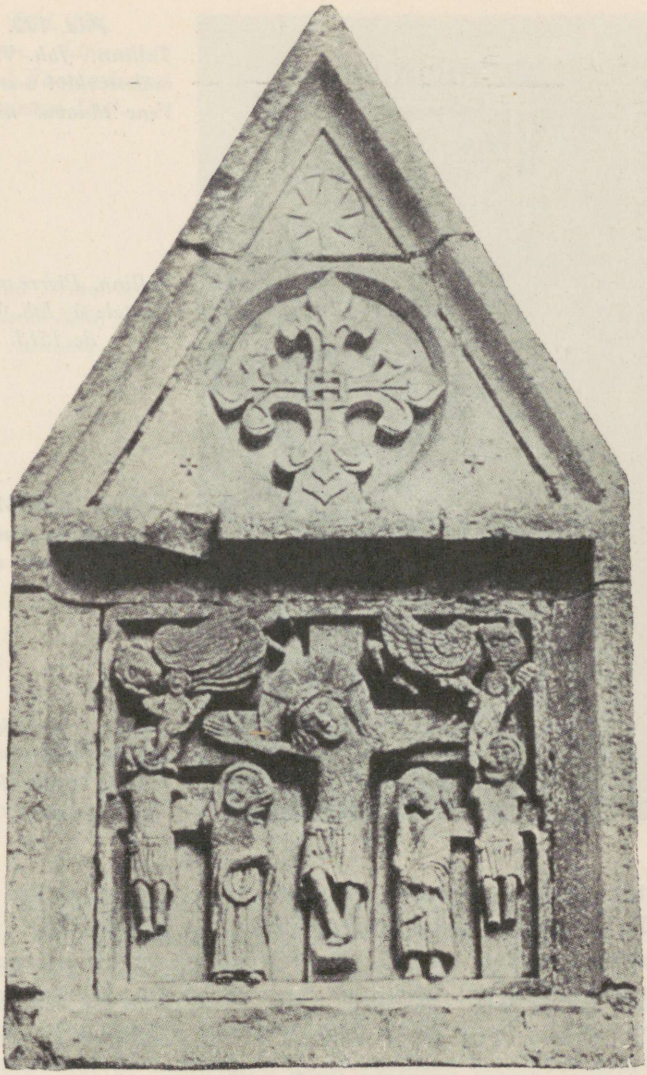
Tallinn. Tombstone, 1388.

Tallinn. Grabstein der Familie Bremen aus der Dominikanerklosterkirche.

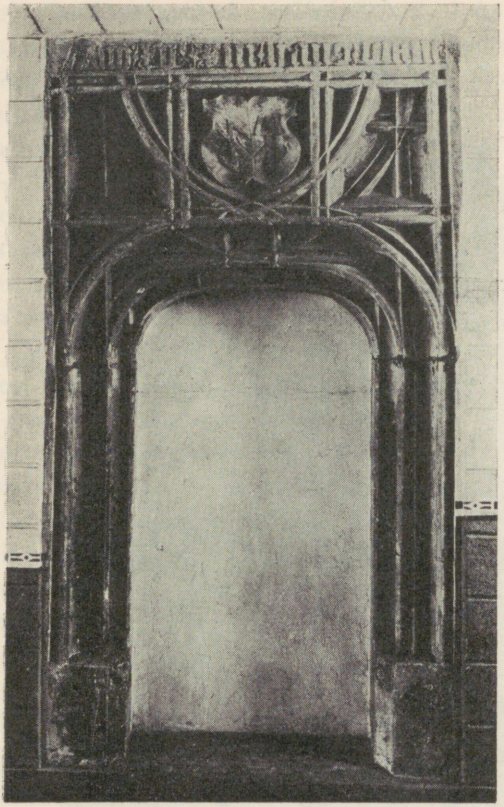
sari muinasjutulisi neljajalgseid lohekujulisi loomafiguure, nende vahel mõned vähemad loomakõrvadega inimlõustad, alumise aga viis inimese- ja loomavahelist metsikut lõusta, kaks fantastilist pool-linnu, pool-looma profiili ja kaks eriskummalist lind-lohe kujutist; peale mainitute, sidudes mõlema rea kujutisi, täidab vaagna ühe külje tervenisti üks suurem neljajalgne lohefiguur. Ristimiskivi, asetatud läbilõikelt ümmargusele, ülal ahenduvale alusele, on valmistatud Ojamaal ning sealt omandatud kirikule nähtavasti kohe viimase valmimise järgi.

Peale Valjala, Karja ja Anseküla leidub ristimiskive veel mõnes kirikus Lääne- ja Põhja-Eestis ning saartel — kokku kümmekond. Need ei ole aga nii huvitavad ja vormikad kui vaadeldud, on pärit osalt 14. sajandi lõpu-, osalt 15. algupoolest ning on tõenäoliselt kõik kohaliku päritoluga. Enamik neist näib olevat raiutud Padise kloostri munkade või ilmlikkude kloostrivendade poolt, kes töötasid tol ajal kloostri valdusse kuulunud Vasalemma kivimurdudes ning koos munkadega valmistasid nii iseseisva iseloomuga raidteoseid kui ehitiste mitmet liiki üksikosi (portaale, võlvikive, kapiteele, aknaraamistikke).

Kõige suurema arvu keskajast säilinud raidteoseid kujundavad h a u a k i v i d. Neid valmistati mitmel pool, kus leidus vastavat murdkivi (nii Vasalemmas, Märjamaal, Saaremaal, Narvas), tähtsaimaks tootjaks oli aga Tallinn oma arvurikka raidurite tsunftiga. Siin murti ja raiuti neid mitte üksi kodumaa jaoks, vaid ühtlasi ka väljaveoks raidkivilagedale Põhja-Saksamaale. Tarviduse hauakivide järgi põhjustas juba väga varasel keskajal kogu kristlikus Euroopas levinud komme matta vaimulikke (preestreid, munki, nunni) ja — vähemal määral — ka teeneterikkaid aadlikke ja lihtkodanikke kirikutes. See komme leidis algusest peale täitmist ka Vana-Liivimaal, mistõttu hauakivid, eriti linnades, aja jooksul katsid kirikute kogu põrandapinna, moodustades selle katteplaadistiku. Kivide õnar- või madalreljeefis teostatud pealkirjade kuludes ja

Pild. 121. Kristus ristil, kivireljeef Karja kiriku lõunapoolse sissekäigu kohal.
Christ crucifié, pierre sculptée à l'église de Karja.
Christ Crucified, Stone Relief in the Church of Karja.
Kreuzigung, Steinrelief über dem Südeingange der Kirche zu Karja (Karris).

Pild. 122.
Tallinn. Joh. Viant'i mälestuskivi a-st 1513 Vene tänaval nr. 17.

Tallinn. Pierre monumentale à Joh. Viant de 1513.

Tallinn. Stone Monument to the Memory of Joh. Viant, 1513.

Tallinn. Gedenkstein des Joh. Viant aus d. J. 1513 in der Russstrasse 17.

maetute isiku ununedes kasutati vanu haudu kiriku põranda all uuteks matmisteks, misjuures loomulikult vana hauakivi asendati uuega. Ka kõrvaldati sageli ununenud maetute hauakivid kirikute renoveerimiste ja ümberehituste puhul. Selle tõttu domineerivad praegu meie keskaegsetes kirikutes hilisemast ajast pärit hauakivid keskaegsete üle ning mitmel pool pole viimastest enam ühtegi püsima jäänud.

Eesti keskaegsed hauakivid on oma kujundusliku iseloomu poolest jaotatavad kolmeks liigiks — piltkujutisega, vappkujutisega ja tühja keskväljaga, ainult kirjadega äär-

Pild. 123.
Tallinn. Linnavapp Suurel Rannaväraval aastast 1539.

Tallinn. Armoiries de la ville de 1539, pierre sculptée.

Tallinn. City-arms, Stone Relief (1539).

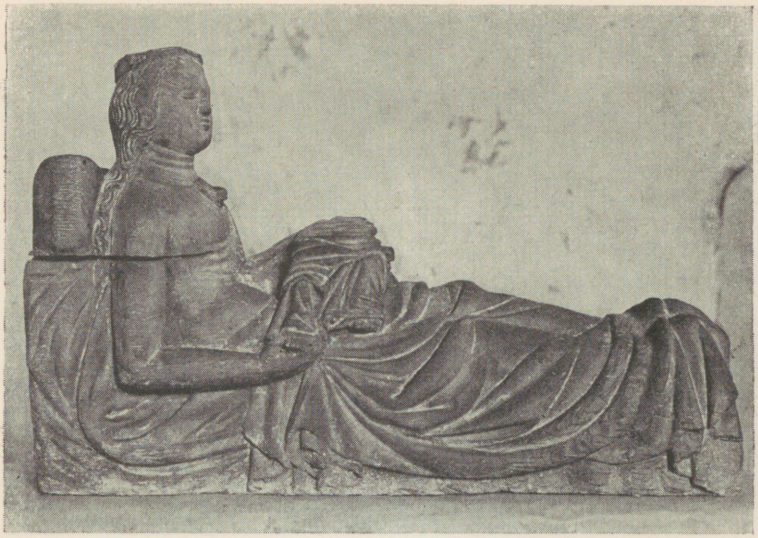
Tallinn. Stadtwappen an der Grossen Strandpforte aus d. J. 1539.

tel. Piltkujutisega, s. o. inimfiguuriga kaunistatud hauakivid on väga väikesearvulised ning kuuluvad nähtavasti eranditult vaimulikkudele. Figuraalne kujutis, mis vaid ligikaudselt, enamikult ilma vähemagi individuaaljooneta maetu isikut märgib, on raiutud kiviplaadi avarale keskväljale; äärtel ümbritseb seda raamina gooti suures või väikeses kirjas — majusklites või minusklites — teostatud tekst. Kaugelt suuremal arvul on säilinud teist liiki hauakive — vappkujutisega keskel ja tavalise raamkirjaga (tekstiga) äärtel. Kolmas — tühja keskväljaga ja ainult kirjaga äärtel — on ka esindatud võrdlemisi arvukalt.

Teist liiki hauakividest kannavad mõned ühte perekonda kuuluva mitme isiku nimesid. Säärased perekonnahauakivid on saanud oma pealkirjad mitmes järgus: esimese perekonnaliikme matmise puhul plaadipinda raamiva äärepealse, järgmise puhul teise, plaadi keskkohale lähedama, ning kolmanda matmise järel veel enam kesksema, kuni viimaks kogu kivipind vapini sai täidetud.

Vanematel, 13. ja 14. sajandist pärit hauakividel on pinnakaunistis teostatud uurendatud (sisselõigatud) kontuurjoontes; 14. ja 15. sajandi vahetusel asendab uurendjoonistise plastiline käsitlus madalreljeefi kujul. Samal ajal muutub ka pealkirjade iseloom, — vanemate hauakivide gooti majuskelkirja asemele astub nüüd gooti minuskelkiri, ning jääb püsima kuni ladina majuskelkirja esiletõusuni 16. sajandi keskpaiku. Mõlemal gooti kirja järgul on hauakivide tekst raamitud lihtsate ehisjoontega, misjuures seda raamkirja nurkades tavaliselt ilmestavad veel sõõriga ümbritsetud evangelistide sümbolid. Hauakivide pikkus kõigub enamikult 2 ja 3 meetri, laius 1,5 ja 1,8 meetri vahel, kivi paksuse juures keskmiselt 15—18 sentimeetrit. Peale täisnurksete on teatavad veel üksikud, erandlikud, nähtavasti vaid keskaja algjärgul mõnel määral tarvitusel olnud trapeetsikujulised hauakivid. Neid on seni avastatud üksnes Valjala ja Pöide kirikus Saaremaal ning Tartu Toomkirikus. Pöide kirikusse on nad sattunud arvatavasti hävinud Pöide ordulossi kabelist.

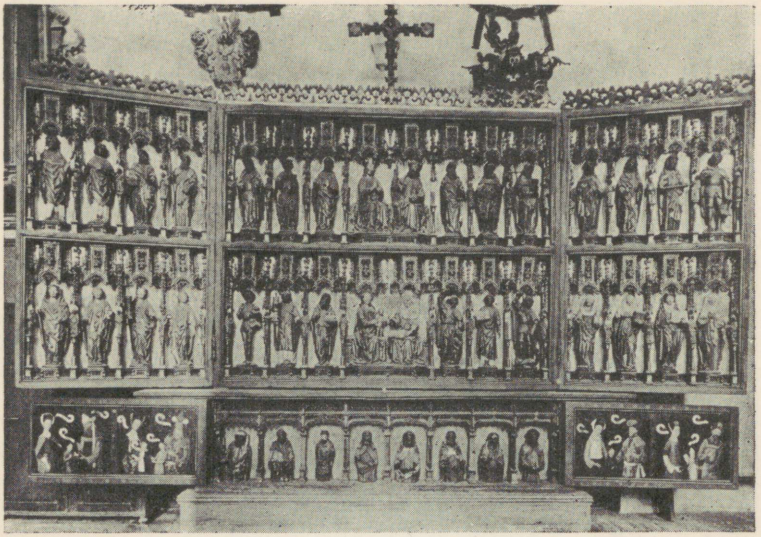
Keskaegsete hauakivide rohkuselt seisab esikohal Tallinn, — juba üksi Niguliste kirikus leidub neid 30 ümber. Viimaste järgi on siiski raske saada lähemat käsitust vaadeldavast raidkunsti alast, sest osa kive on kaetud kirikutoolistikuga, katmatud on aga enamikult kulunud peaaegu kirjade loetamatuseni. Hästi kättesaadavad on selle vastu dominiiklaste püha Katarina kloostrikiriku hauakivid, mis ühtlasi ka märksa paremini hoidunud. Kuni 1882. aastani püsisid nad oma põlisel asukohal kloostri varemetes, siis kogus aga, päästes hävimise eest, tolleaegne linnapea parun A. Girard de Soucanton enamiku nendest oma

Pild. 124. Madonna kuju Vormsi kirikust.
La Madonne de l'église de Vormsi.
Figure of St. Mary from the Church of Vormsi.
Madonna aus der Kirche zu Vormsi (Worms).

Tallinna lähedase villa *Rocca al mare* parki, kus neid üles seades kujundas nn. *Via Appia*.

Kõnealustest hauakividest kuuluvad mõned huvitavaimate hulka, mis Eestis üldse säilinud. Neist olgu iseäranis välja tõstetud Tallinna patriitslanna Schotelmund'i hauakivi aastast 1381, mis on paremaid piltkujutisega kivide seas. Kadunu on sellel kujutatud nunna mantlis ja peakattes, käed kokku pandud rinnal, kummagi jala all hurdakoera figuur — kiirelt mööduvate elupäevade sümbolina; äärtel raamib seda uurendjoonistist mälestustekst reljeefses gooti minuskelkirjas. Väga huvitav on sealsamas veel Bremen'ite perekonna hauakivi aastast 1388. Kivi keskkohta on uurendjoonisena raiutud sugukonna vapp, äärtel gooti majuskelkirjas ülal ja paremal kaherealine, all ja pahemal üherealine uurendatud tekst kahe

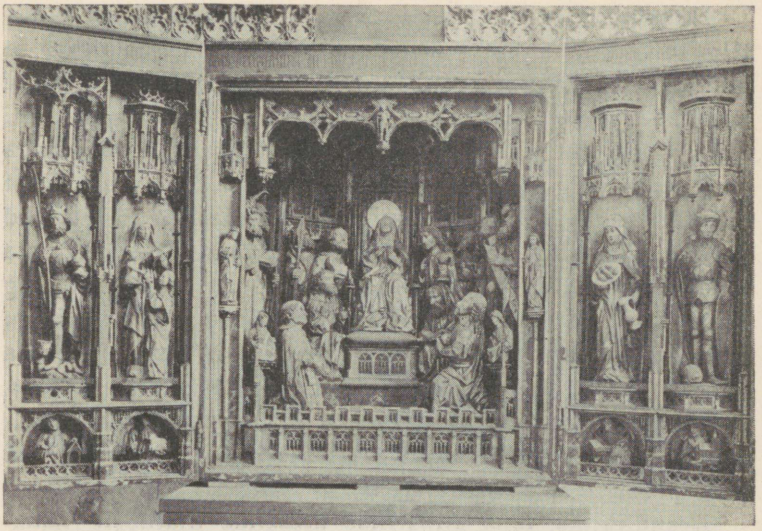

Pild. 125. Hermen Rode: Tallinna Niguliste kiriku end. peaaltar aastast 1482.

Ancien maître-autel de l'église St. Nicolas de Tallinn (1482). Former High Altar of the Church of St. Nicholas in Tallinn (1482). Der ehem. Hochaltar der St. Nikolai-Kirche zu Tallinn (1482).

1388. aastal üksteise järel (21. mail ja 10. augustil) surnud poja ja isa mälestuseks; sellest raamkirjast seespool hilisem, all kahe-, mujal üherealine raamkiri sugukonna kolmandale, 1474. aastal surnud liikmele madalreljeefis teostatud gooti minuskelkirjas.

Peale Tallinna leidub keskaegseid hauakive mitmes meie nii linna- kui maakirikus, koguni vanemaid kui Tallinnas, kus need on pärit keskaja lõpupoolelt, alates 14. sajandi teise poolega. Peale varemini mainitud Valjala ja Pöide hauakivide, mis on Eestis teatavatest kõige vanemad, kuuluvad 13. sajandisse veel üksikud kivid Haapsalu lossikirikus, nende seas ühise hauakivi jäänused Saare-Lääne piiskoppidele Heinrich II-le († 1294) ja Konrad I-le († 1307). Järgmise piiskopi — Hartungi († 1321) — väga

Pild. 126. Bernt Notke: Tallinna Pühavaimu kiriku end. peaaltar aastast 1483.

Ancien maître-autel de l'église Saint-Esprit de Tallinn (1483). Former High Altar of the Church of the Holy Ghost in Tallinn (1483). Der ehem. Hochaltar der Kirche zum heiligen Geiste zu Tallinn (1483).

kauni piltkujutisega, ent äärmiselt kulunud ja murenenud hauakivi avastas prof. O. Sild 1925. aastal Haapsalu linnavalitsuse maja trepiesises ning korraldas ta ületoomise ja ülesseadmise Ülikooli Usuteaduskonna muuseumi Tartus. Samasse muuseumi on koondatud veel mõned hauakivid Tartu Toomikirikust, teiste seas Tartu piiskopi Hinricus de Velde oma 1378. aastast, mis on haruldane tolle aja kohta oma vana, trapeetsikujulise vormi poolest. Edasi on Narva endises linnakirikus, nüüdses kreeka-katoliku katedraalis hoidunud hauakive alates 14. sajandi algusest, need pole aga kättesaadavad, olles kaetud uuemaaegse laudpõrandaga. Samal põhjusel on uurimata veel hauakivid endises naistsistertslaste Mihkli kloostri kirikus Tallinnas ja Jaani kirikus Tartus.

Hauakivid, hoolimata nende sageli väljapaistvast kunstilisest teostusest ning nende tähtsusest genealoogilise ja heraldilise materjalina, on kuni viimase ajani olnud kõige kergekäelisemalt hävitatavateks teosteks vana raidkunsti alalt. Nad väärivad tähelepanu ja hoolikat alalhoidu aga veel neljandalgi põhjusel: kui mitte kõik, siis vähemalt enamik neist, Tallinnas igatahes kindlasti, on loodud e e s t i rahvusest raidurite poolt. Samuti on eestlaste looduna vaadeldavad ka Tallinna gooti portaalid ning muudki tollest ajast hoidunud raidteosed, koosnes ju, nagu tähendatud eespool, Tallinna kiviraidurite tsunft keskaja lõpupoolel ainult eestlastest. Ning on täiesti tõenäoline, et teisteski linnades, kus vastava kivimaterjali kättesaadavus võimaldas teotsemist raidkunsti alal, olid eestlased selle peamisteks viljeldajateks.

Erandlikuks, oma kunstilise ülesande ulatuselt hauakividega mitte võrreldavaks mälestusmärgiks, seejuures iseloomult ainulaadiliseks kogu Vana-Liivimaa raidkunstis, osutub Tallinna Oleviste kiriku eestseisja, Lüübekist pärit kaupmehe Hans Paulsen'i kenotaaf selle kiriku Breemenlaste kabeli idapoolses välisseinas, kahe tugipiida vahel. Kenotaaf, loodud aastal 1514, on ülesehituselt teostatud hilisgooti nikerdatud tiibaltarite eeskujul. Ta keskosaks on altarikapile vastav niš, kõrge ja sügav, kuigi sellega võrreldes liiga kitsas; kummalgi pool niši, milles alguses asetses nähtavasti mingi üksikkuju, tõenäoliselt Ristilöödu figuur, altaritiibadele sarnanevad täisnurksed skulpeeritud väljad, kumbki jaotatud neljaks ühesuuruseks osaks, millest igaüks kujundab kõrges reljeefis teostatud piltkujutise. Reljeefide teemadeks on Kristuse kannatuslugu. Kujutiste rida algab pahempoolse välja alumiste reljeefidega, jätkub paremal väljal all ning läheb edasi üleval, alates jälle pahemalt. Reljeefid on järgmised: 1) Kristuse sissesõit Jeruusalemma, 2) Püha õhtusöömaaeg, 3) Kristus Õlimäel, 4) Kristuse vangistamine, 5) Kristus Kaifase ees, 6) Kristuse teotamine, 7) Kristus Pilatuse ees ja 8) Kristus risti kandmas. Kenotaafi

Pild. 127. Tallinna Pühavaimu kiriku end. peaaltar, altarikapi parempoolne grupp.
Ancien maître-autel de l'église Saint-Esprit de Tallinn, groupe droite de la partie principale.
Former High Altar of the Church of the Holy Ghost in Tallinn, Central Part, Group on the Right.
Der ehem. Hochaltar der Kirche zum heil. Geiste zu Tallinn, rechte Gruppe des Schreins.

alumiseks osaks on tiibaltarite predellat meeletuletav uhke ehisraamiga niš, mille põrandakivist kõrge reljeefina esile tõuseb inimese luukere maoga pea ümber ja kärnkonnaga rinnal — kujutis, sümboliseeriv inimelu kaduvust.

Kes on selle omapärase toreda raidmonumendi autor, selle kohta teadet ei ole säilinud. W. Neumann kaldub stiilikriitilistel kaalutlustel arvamisele, et selleks võiks olla keegi Nürnbergi kooli ja — võib olla — päritolugagi meister. Tõelähedasem näib olevat siiski H. Loeffler'i seisukoht, et kenotaafi peameister pigemini olla võiks keegi Lüübekist kutsutud kunstnik, kelle kunstilise ja tehnilise juhatuse all kenotaafi tegelikult teostasid kohalikud raidurid. Igatahes — jättes lahtiseks peameistri päritolu küsimuse — ei või kahelda selles, et monumendi on teostanud mitmed käed; seda kinnitab selgesti reljeefide vormilt ja joonistuselt ebaühtlane käsitlus.

Peale H. Paulsen'i kenotaafi esindavad Tallinna hilisgooti raidkunsti veel kaks meisterlikku teost — mälestuskivi Johan Viant'ile aastast 1514 Vene tänaval, maja nr. 17 trepikoja ülemise korra seinas ja linnavapp aastast 1539 Suure Rannavärava välisküljel. Joh. Viant'i mälestuskivi on üldilmelt portaalikujuline ning moodustab seinas nišisarnase süviku toreda tudorkaarega üleval. Kaarest kõrgemal vapp ja selle kohal gooti minuskelkirjas tekst aasta-arvuga. Linnavapp Suurel Rannaväraval on kõige hilisemaid gooti raidteoseid, mida Eestis üldse tunneme, seejuures ületamata oma vormirikkuselt. Ta peaosaks on täisnurkne väli, millel kaks kotka pea ja tiibadega heraldilist loomakujutist hoiavad linna taaniaegset ehk nn. väikest vappi; selle vappkilbi all lint aasta-arvuga 1539, peal kahe jaanalinnusulega ehitud sõjakiiver. Välja raamivad külgedel arhitektuuripeened fiaalid, mida ülal ühendab krabidega ilmestatud ja ristlillikuga kroonitud andurkaar; tümpanoni selle kaare all kaunistab kalapõiemustriga raamistik, ehisvälja kaare kohal aga veel mitmekesisem hilisgooti musterkompo-

Pild. 128. Kaarma kiriku end. altari säilinud keskosa (enne restaureerimist).
Ancien autel de l'église de Kaarma, partie centrale.
Former Altar of the Church of Kaarma, Central Part.
Der Altarrest aus der Kirche zu Kaarma (Karmel).

sitsioon. Lisaks neile kahele raidteosele, mille autoriteks peame arvama kohalikke raidureid-eestlasi, oleks märkida samaaegsetest veel piiskopp Johannes Kyvel'i mälestuskivi aastast 1515 Haapsalu linnuse värava kohal.

PUUSKULPTUUR JA NIKERDUSKUNST. Puuskulptuur ja nikerduskunst, mille vahele on võimata tõmmata vähegi kindlamat piirjoont, — ei tehtud ju keskajal mingit vahet ülesannetelt sageli lahutamatult kokkusulavate puhta kunsti ja rakenduskunsti vahel, — olid mõlemad laialdaselt harrastatavateks kunstialadeks. Nende arengu eest hoolitses kõige pealt kirik oma tarvete

kaudu mitmesuguste sakraal- ja sisustusesemete näol. Kui kirikud arhitektuurteostena põhjustel, millel peatatud varemini, kujunesid nii välimuselt kui sisemuselt läbisegi väga lihtsateks ja vormikehvadeks, pöörati seda suuremat tähelepanu nende sisustuse rikkalikkusele ja kunstipärasusele. Kirikute tähtsaimateks sakraal- ja kaunistusesemeteks olid altarid. Neid leidus igas kirikus mitu, suuremates koguni paarkümmend. Nii mainitakse näiteks Tallinna Niguliste kirikus 15. ja 16. sajandi vahetusel renoveerimiste ja uute maalingutega kaunistamise puhul peale peaaltari veel Püha Risti, püha Blasiuse, p. Kolmainsuse, p. Evaldi, p. Margareta, p. Matteuse, p. Barbara, p. Erasmuse, p. Kanutuse, p. Kristoforuse, p. Apollonia, p. Antoniuse, p-de Peetruse ja Pauluse ning kaht Jumalaema altarit, millega aga veel pole nimetatud kõik tol ajal selles kirikus asunud altarid. Altarite kõrval, millest osa olid skulptuur-, osa maalteosed, osa mõlemat liiki kunstiteostest kujundatud segakompositsioonid, teenisid kirikute kaunistusesemetena nikerdatud ja vahel ühtlasi maalingutega kaunistatud kantslid, siis mitmesugused nii skulptuuris kui maalis teostatud pühakute kujutised, eeskätt Madonna-figuurid, edasi võiduristid ehk nn. trabesegrupid ning lõpuks ka kirikutoolistik, mille külgleenid ja välisküljed tavaliselt kaunistati figuraalsete ja ornamentaalsete nikerdistega.

Üldse pandi tol ajal mööbli kunstilisele väljatöötusele suurt rõhku, iseäranis kui see oli määratud kirikutele või ühiskondlikkudele hoonetele. Ent kunstipärane, nikerdistega kaunistatud mööbel oli nõutav ka jõukamate kodanikkude poolt. Tegelikult olidki keskaegsed mööblitislerid, teame seda vähemalt Tallinna kohta, suurelt osalt ühtlasi kujurid-nikerdajad, kes täitsid — tänapäeva seisukohalt hinnates — nii rakenduslikke kui puhtkunstilisi ülesandeid. Nende tsunft Tallinnas oli keskaja lõpul ühine maalijate (mõeldud on nii kunstnikud kui toamaalrid) ja klaasiseppadega (viimased olid üht-

Pild. 129, 130 ja 131.

Lääne-Nigula kiriku end. altari skulptuurid: Püha Nikolaus, Maria ja apostel Johannes (detailid).
Sculptures de l'ancien autel de l'église de Lääne-Nigula (détails).
Sculptures of the Former Altar of the Church of Lääne-Nigula (details).
Skulpturen des ehem. Altars der Kirche zu Lääne-Nigula (Pönal): St. Nikolaus, Maria und der Apostel Johannes (Details).

Pild. 132.
Tristan ja Isolde, nikerdis Tallinna raekojas.

Tristan et Iseult, sculpture en bois à l'hôtel de ville de Tallinn.

Tristan and Iseult, Wood-carving in the Tallinn Town Hall.

Tristan und Isolde, Schnitzerei im Revaler Rathause.

lasi klaasmaali meistrid), kes samuti teotsesid osalt kunstnikkudena, osalt õppinud käsitöölistena. Mõlematelt, s. t. maalijatelt ja klaasiseppadelt, nõuti meistritööna kunstiteost — värvides teostatud ratsutava püha Jüri, istuva Madonna või mingi naisfiguuri kujutist. Kõigil kolmel alal teotsesid sakslaste kõrval ka eestlased, sest nende alade õppimine ja sissepääs tsunfti ei olnud eestlastele keelatud.

Näib aga, et kohalikkude kujurite-nikerdajate, samuti maalijate seas siiski ei leidunud küllaldasel arvul suuremate võimetega loovaid jõude, sest nähtavasti juba algusest peale telliti kunstiteoseid ka meistritelt välispoolt; igatahes on selle kohta säilinud rida teateid alates 14. sajandi algusest ning vähemal määral ka kunstiteoseid ise. Need viimased koos kodumaa meistrite meie päevini hoidunud teostega moodustavad aga vaid väikese murdosa kogu sellest rikkalikust kunstivarast, mis leidus keskajal meie kirikutes ja ühiskondlikkudes hoonetes, hoopis kõnelemata eramajadest. Valdava enamiku hävitas usu-

Pild. 133. Vaikija, nikerdis Tallinna raekojas.
Le taciturne, sculpture en bois à l'hôtel de ville de Tallinn.
The Silent Man, Wood-carving in the Tallinn Town Hall.
Der Schweiger, Schnitzerei im Revaler Rathause.

Pild. 134.
Salaja pealtkuulaja, nikerdis Tallinna raekojas.

L'écouteur, sculpture en bois à l'hôtel de ville de Tallinn.

The Eavesdropper, Wood-carving in the Tallinn Town-Hall.

Der Lauscher, Schnitzerei im Revaler Rathause.

puhastuseaegne pildirüüste koos hilisemate sõdade ja tuleõnnetustega, ning nii pole näiteks alal hoidunud ühtki keskaegset trabesegruppi, s. o. kiriku võidukaare avausse põiktalale (trabesele) asetatud krutsifiksi Püha Neitsi figuuriga ühel ja apostel Johannese omaga teisel pool, — skulptuurgruppi, mis ometi oli väga levinud.

Kõige vanemad teosed puuskulptuuri alalt on seni ilmsiks tulnud paari 13. sajandi lõpupoolesse kuuluva pühakufiguuri näol Saaremaal, need on aga niivõrt luitunud ja murenenud, et raske on selgusele jõuda nende päritolu ja kunstilise teostuse kohta. Palju enam ei paku ka 14. sajand, kui välja arvata üht ainulaadilist, kõrgeväärtuslikku, arvatavasti selle sajandi keskpaika kuuluvat teost — Madonna-figuuri Vormsi kirikust. Selle kuju omapärasuseks on kompositsiooni haruldus, —

Pild. 135.
Simson ja Delila ning Aristoteles ja Phyllis, nikerdised Tallinna raekojas.

Simson et Dalila et Aristote et Phyllis, sculptures en bois à l'hôtel de ville de Tallinn.

Simson and Delilah and Aristotle and Phyllis, Wood-carving in the Tallinn Town Hall.

Simson und Delila und Aristoteles und Phyllis, Schnitzereien im Revaler Rathause.

Pild. 136. Seinamaaling Ridala kirikus.

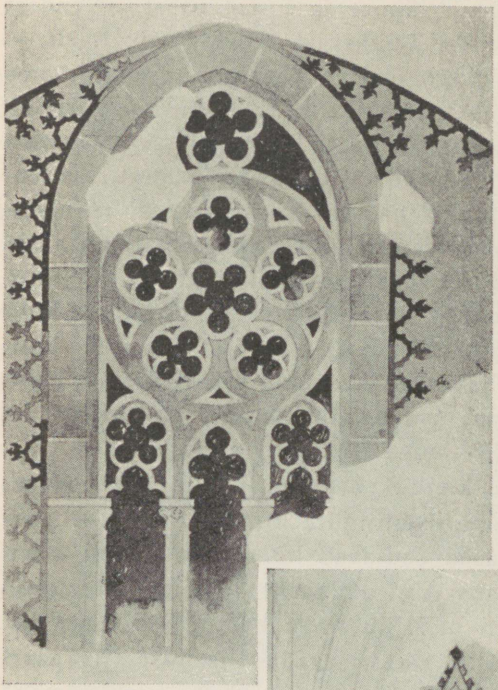
Peinture murale à l'église de Ridala.

Wall Painting in the Church of Ridala.

Wandmalerei in der Kirche zu Ridala (Röthel).

kunstnik on Püha Neitsi kujutanud pool-lamavana asemel Jeesus-lapsega rüpes, selg toetatud aseme-korjule, jalad, pahem õlg ja alumine kehaosa kaetud vaibaga, ülemine aga kehavorme vaevalt varjava kõrgekraelise rõivaga. Kuju peas on mütsikese-laadi kate, nähtavasti krooni või glooria jäänus, mille alt vabalt langevad pikad, kergelt lainetavad juuksed; lapse figuuril on hävinud ülemine pool. Skulptuur on omal ajal arvatavasti olnud altari või mõne suurema grupi osaks, — ta üks pikk-külg on püstloodis lame ja kannab mingi teise osa kinnitamise jälgi. Ta autorina võiks küsimuse alla tulla esmajoones mõni prantsuse kooliga kujur-nikerdaja Skånest.

Peale kirjeldatud Madonna-kuju on kõik keskajast säilinud väljapaistvama väärtusega skulptuur- ja nikerd-

Pild. 137.
Seinamaaling Karja kirikus.

Peinture murale à l'église de Karja.

Wall Painting in the Church of Karja.

Wandmalerei in der Kirche zu Karja (Karris).

Pild. 138.
Seinamaaling Muhu kirikus.

Peinture murale à l'église de Muhu.

Wall Painting in the Church of Muhu.

Wandmalerei in der Kirche zu Muhu (Mohn).

teosed pärit 15. sajandi lõpust ja 16. algusest. Nendest on esmatähtsusega kaks Lüübekist tellitud tiibaltarit — Tallinna Niguliste kiriku endine peaaltar, praegu sama kiriku Antoniuse kabelis, ja Tallinna Pühavaimu kiriku endine peaaltar, mis kuulub Eesti Kunstimuuseumi omandusse. Mõlemad esindavad tiibaltarite komplitseeritumat tüüpi — skulptuuridega ja maalingutega kaunistatud kappaltarit kahe tiivapaariga. Esimese altari autoriks on nimekamaid Lüübeki maalikunstnikke ja kujureid Hermen Rode, teise loojaks veel enamgi kuulus kujur ja maalikunstnik Bernt Notke, kes, kuuludes sama linna hiliskeskaegse kunsti väärikaimate esindajate hulka, ühtlasi omab silmapaistvaid teeneid ka Rootsi ning üldse Põhjamaade kunsti arenguloos.

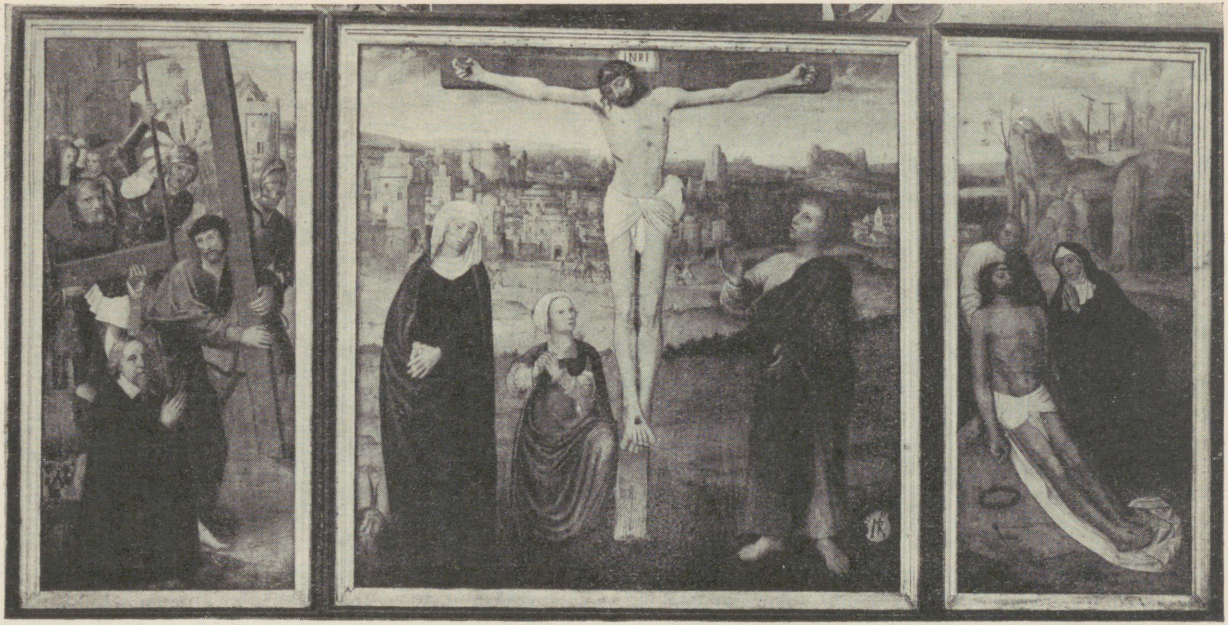
Endine Niguliste kiriku peaaltar, loodud 1482. aastal, on enam hinnatav oma maalingute kui skulptuuride poolest, ehkki ka viimased osutavad kõrget kunstilist taset. Altari välimine tiivapaar on mõlemalt küljelt kaunistatud maalingutega, samuti on viimastega kaetud sisemiste tiibade välisküljed. Alles täiesti avades sisemise tiivapaari avaneb altari skulptuurne osa — altarikapp ning temaga ühtlaselt läbi viidud sisemiste tiibade siseküljed. See altari kolmejaoline peaosa koosneb kahest skulptuuridereast peenelt nikerdatud vormiküllaste baldahhiinide all. Ülemise rea keskuseks on troonivad Maria ja Jumal-Isa, alumise — Maria Jeesus-lapsega ja püha Anna; kummastki grupist mõlemal pool seitse seisvat üksikfiguuri, mis kujutavad mees- ja naispühakuid, kokku mõlemas reas 28. Figuure lahutavad üksteisest fiaalidega kroonitud ehissambad ning igaüks neist on omakord kaunistatud väikese nikerdkujuga. Kõik kujud ja nikerdised on üle maalitud, suuremate figuuride tagapõhi kullatud. Altarikappi ta mõlema tiivapaariga täiendab soklisarnane alaosa — predella. See on ka kapikujuline, kuid ühe tiivapaariga, ning sisaldab kaheksa pühakute poolfiguuri; tiibade mõlematel külgedel maalingud.

Pild. 139. Näide Tallinna Niguliste kiriku end. peaaltari maalingutest.
Timukad heidavad märtrina surmatud Püha Viktori laiba jõkke, kust inglid selle ära viivad; tagaplaanil Lääbeki vaade.
Un des tableaux de l'ancien maître-autel de l'église St. Nicolas de Tallinn.
One of the Paintings belonging to the Former High Altar of the Church of St. Nicholas in Tallinn.
Ein Gemälde vom ehem. Hochaltar der St. Nikolai-Kirche zu Tallinn.

Bernt Notke altar, loodud 1483. aastal Pühavaimu kiriku jaoks Tallinna rae tellimisel, on vastandina eelmisele esmajoones hinnatav skulptuurteosena, kuigi tal samuti on maalingutega kaunistatud välimise tiivapaari mõlemad ja sisemise välisküljed. Altari peaosa — kabelina sisustatud sügav nikerdatud altarikapp — sisaldab mitmefiguurilise skulptuurgrupi, mis kujutab Nelipühi imet — Püha Vaimu väljavalamist Mariale ja apostlitele; grupi keskuseks on trooniv Maria, temast kummalgi pool apostlid. Kapi peenelt nikerdatud arhitektooniline ehisraam on omakord kaunistatud nelja väikese figuuriga: ülal Kristuse kuju, külgedel ühel pool p. Katarina, teisel p. Barbara kuju ning all kummalgi pool sambakesel põlvitav inglifiguur linnavapiga. Sisemiste tiibade fiaalidega poolitatud sisekülgedel näeme nelja täisfiguuri toredate nikerdbaldahhiinide all — pahemal p. Olaust ja p. Annat, paremal p. Eliisabeti ja p. Viktorit. Ülapealisena kroonib altarikappi väike arhitektooniline tabernaakel, sisaldades skulptuurgrupi, mis kujutab Maria kroonimist Jumal-Isa ja -Poja poolt. Kõik altari skulptuurid ja nikerdosad on üle maalitud, muu seas ohtralt tarvitades kulda.

Bernt Notke (ta nimetab ennast ka Notken) isiku kohta olgu tähendatud, et ta, sündinud Lassahni kirikukülas Lauenburgis (sünniaasta pole selgunud), teotses aastad 1467—1483 tsunfti mitte kuuluva vabameistrina Lüübekis, alguses maalikunstnikuna, edasi ka kujurina-nikerdajana. Hoolimata tsunftimeistrite vaenulikkusest näib ta varsti võitnud olevat laialisema tunnustuse ning 70-te aastate lõpust peale täidab ta juba suuremaid välistellimisi, nagu aastatel 1478—1479 peaaltari Aarhusi toomkirikule ja 1483. aastal vastvaadeldud altari Tallinna Pühavaimu kirikule. Viimatimainitud aastal asub Notke Stokholmi, kus, mõningate Lüübekis veedetud vaheaegadega, kõrgelt hinnatud meistrina töötab kuni umbes 1497. aastani, olles pikemat aega riigi müntmeistriks. Altarite ja teiste teoste hulgas loob ta seal ka oma meisterlikema skulptuurteose,

Pild. 140. Antoniuse-altar Tallinna Niguliste kirikus.
Retable de l'autel St. Antoine à l'église St. Nicolas de Tallinn.
St. Anthony's Altar in the Church of St. Nicholas in Tallinn.
Antoniusaltar in der St. Nikolai-Kirche zu Tallinn.

Pild. 141 ja 142. Tallinn. Mustpeade altar, suletud ja avatud välistiibadega.

Tallinn. Autel de la corporation des Têtes Noires, aux volets extérieurs fermés et ouverts.

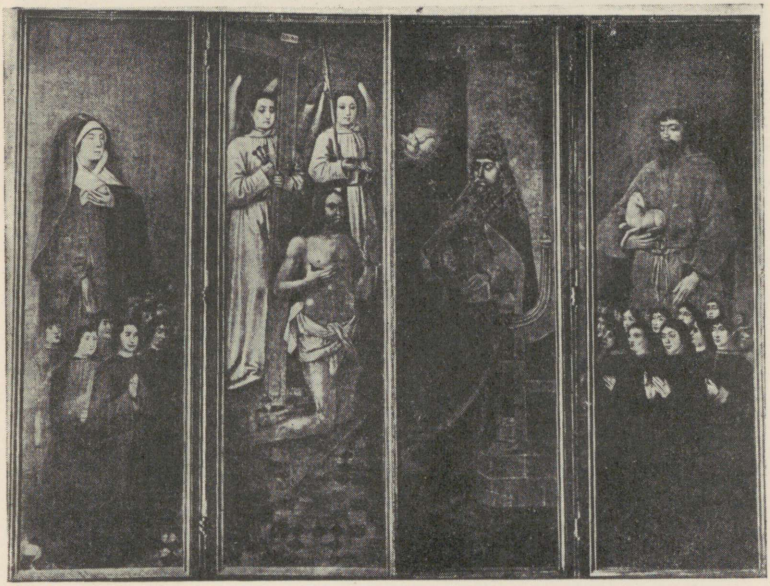
Tallinn. Altar-piece of the Black Heads' Corporation with Closed and Open Outer Wings.

Tallinn. Schwarzhäupteraltar, mit geschlossenen und geöffneten Aussenflügeln.

suuremõõtmelise maalitud ja kullaga kaunistatud tammepuust grupi *Püha Jüri lohega* (1489) — Rootsi esimese rahvusmonumendi (võidu mälestuseks taanlaste üle aastal 1471 Brunkebergi juures) — Stokholmi Nikolai-kirikule. Hiljem teotseb Notke jälle Lüübekis — kuni surmani 1509. aastal.

Peale kahe käsiteldud suuraltari on hilisgooti ajastust hoidunud veel kolm vähemat skulptuurset altarit: altar Tallinna Provintsiaalmuuseumis, mis kuni 1652. aastani kuulus ühele Tallinna kirikutest — tõenäoliselt Pühavaimu kirikule, siis Jüri kirikule Harjumaal, edasi endine Kaarma kiriku altar, millest on säilinud õieti vaid peaosa — altarikapi grupp (praegu Kuresaare lossis), ning endine Lääne-Nigula altar Eesti Kunstimuuseumis Tallinnas.

Provintsiaalmuuseumi altar on mitmeti omapärane. Ta lai ja sügav kapp on arhitektoonilise ehisraami kahe sambaga jaotatud kolmeks ühesuuruseks osaks, mis kokku kujundavad mingi saalruumi. Ruumi esiplaanil neli istu-

vat naisfiguuri — p. Anna oma kolme tütrega; Jeesus-lapse figuur p. Anna ja Neitsi Maria vahel pole säilinud. Naistegruppi ümbritsevad 11 apostlit, kaheteistkümnes kuju on hävinud. Kapi keskosa kohal ülal omab altar vähema kapi ristigrupiga; ristilööduid kord ümbritsenud kaheksast figuurist puuduvad viis. Altaritiivad, neid on neli — kaks peakapil ja kaks vähemal, on kaotanud oma maalingud. Altar kuulub loomisajalt 15. ja 16. sajandi vahetusele ning on tõenäoliselt Lüübeki päritoluga.

Kaarma kiriku altarigrupp, uuemaaegse oskusetu restaureerimisega tunduvalt rikutud, kujutab Maria kroonimist Jumal-Isa ja -Poja poolt. Teos on käsitluselt ekspressiivne ja haarav ning osutab esmajärgulise meistri kätt. Ta on loodud arvatavasti kellegi Lüübeki kunstniku poolt 15. sajandi lõpul. Lääne-Nigula kiriku endine altar on kõigist eelmistest palju lihtsam. Ta sisaldab vaid kolm figuuri: keskel Maria Jeesus-lapsega süles, temast ühel pool p. Nikolaus — piiskopp Myra'st, teisel pool

apostel Johannes; kõik kolm on püstifiguurid. Ning need kolm meisterlikku skulptuuri ongi õieti kõik, mis sellest lihtsast ühe tiivapaariga altarist kuuluvad ta loomisajasse, 16. sajandi algusse. Nende autoriks võib stiilikriitilistel kaalutlustel pidada aastatel 1487—1520 Lüübekis teatavat kujurit Henning von der Heide't, kelle ateljees, muidugi juhul, kui oletus autori kohta peaks õige olema, altar loomulikult valmima pidi täies ulatuses, see tähendab ka tiibade maalingud. Viimased pole aga säilinud, sest praegused maalingud tiibade väliskülgedel kuuluvad aastasse 1598, mil sündis altari esmakordne, ning sisekülgedel 17. sajandi algusse, mil teostus selle teiskordne renoveerimine.

Lüübeki altarite leidumine isegi maakirikutes on huvitavaks tõenduseks selle kohta, kui kõrgelt arenenud oli tol ajal arusaamine heast kunstist ning kui tugev oli tarve esmajärguliste kunstiteoste järgi. Et see tarve oli enamvähem üldine või igatahes väga laialdane, selle kohta annavad lisaks vaadeldud teostele tunnistust veel mõned ilmse välispäritoluga hiliskeskaegsete altarite jäänused ja üksikfiguurid. Nii Pühalepa kiriku endise kappaltari jäänus Eesti Kunstimuuseumis Tallinnas, edasi teine hilisgooti, kui korduvate renoveerimiste tagajärjel ainult üksikud algupärased nikerddetailid säilitanud altar Kaarma kirikus, siis kaks meisterlikku altarifiguuri — p. Anna ja p. Eliisabet — Narva endisest linnakirikust Eesti Kunstimuuseumis ning mitu skulptuuri, ka endised altariosad, Saaremaa kirikutest Kuresaare lossis. Lõpuks veel väga huvitav lohega võitleva p. Jüri figuur Eesti Kunstimuuseumis, skulptuur, mis nähtavasti on olnud teoseks omaette.

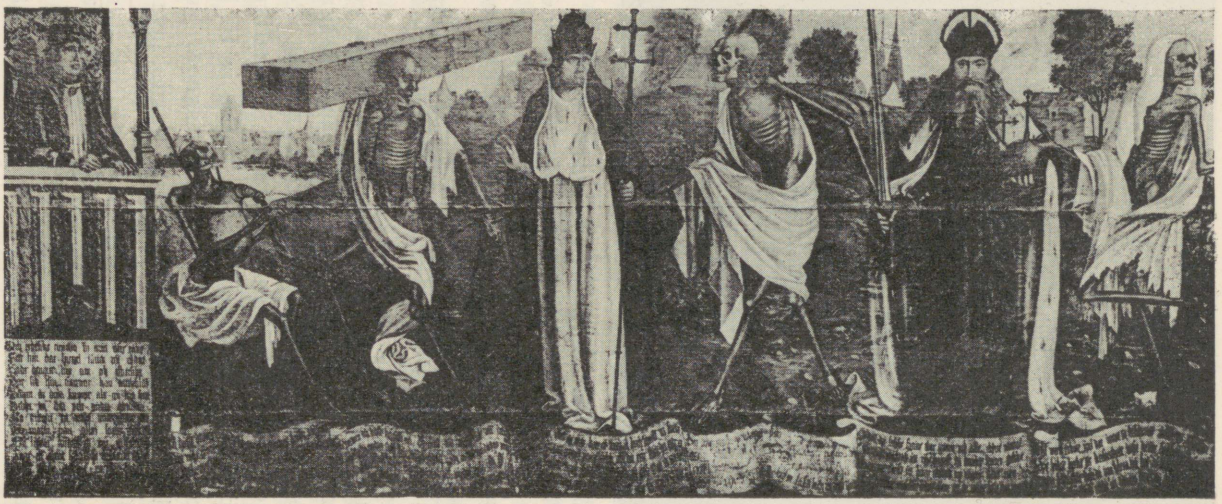
Oleme kõiki eelvaadeldud hiliskeskaegseid altareid nimetanud stiililt hilisgooti teosteks. Seda nad ongi, ent enam vormiliselt kui sisuliselt. Nende arhitektoonilised ja dekoratiivsed nikerdosad on teostatud rikkalikkudes hilisgooti vormides, figuraalsed skulptuurid aga ja — nagu näeme hiljemini — ka maalingud osutavad oma mõnel

Pild. 143. Tallinn. Mustpeade altar, täiesti avatult.
Tallinn. Autel de la corporation des Têtes Noires, retable aux volets interieurs ouverts.
Tallinn. Altar-piece of the Black Heads' Corporation with Opened Inner Wings.
Tallinn. Schwarzhäupteraltar, Hauptbild mit geöffneten Innenflügeln.

määral gootilaadilise teostuse juures siiski selgesti juba renessansi vabamat vaimu ja püüdu lahti saada keskaegse käsitluse kanoonilisusest, — iseloomulik nähtus Põhjamaade vararenessansi avaldistes skulptuuri ja maalikunsti alal. Eriti tüüpilised on ses suhtes B. Notke ja H. Rode altarid, — hoolimata oma rikkalikust hilisgooti vormikõnest on nad kunstiajalooliselt ühtlasi vaadeldavad ka kui vararenessansi kunsti avaldised.

Kui altarid võimaldavad mõnesuguse kujutluse saamist keskajal kirikuruume kaunistanud arvukate kunstiväärtuste kõrgest tasemest, annavad teatava pildi samaaegsete ühiskondlikkude hoonete kunstilisest sisustusest vanade

Pild. 144. „Surmatants" Tallinna Niguliste kirikus, esimene pool.
Tallinn. Danse macabre à l'église St. Nicolas, première moitié.
Tallinn. Dance of Death in the Church of St. Nicholas, first half.
Tallinn. Todtentanz in der St. Nikolai-Kirche, erste Hälfte.

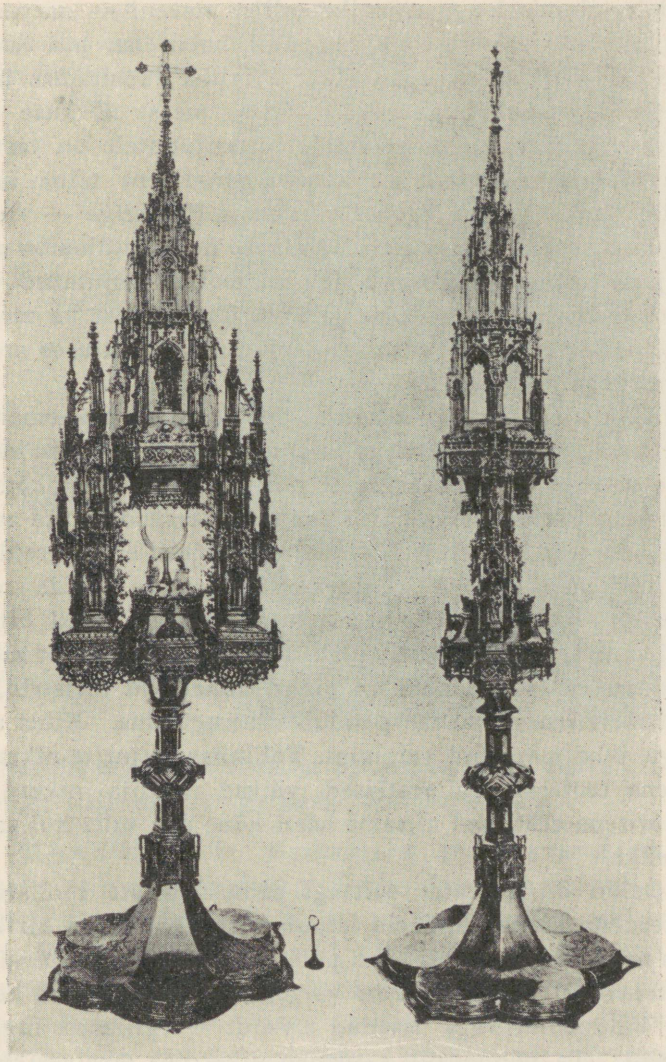

Pild. 145. „Surmatants" Tallinna Niguliste kirikus, teine pool.
Tallinn. Danse macabre à l'église St. Nicolas, seconde moitié.
Tallinn. Dance of Death in the Church of St. Nicholas, second half.
Tallinn. Todtentanz in der St. Nikolai-Kirche, zweite Hälfte.

istepinkide ehisosade figuraalsed nikerdised Tallinna raekoja istungisaalis, endises raetoas, osalt pärit 15. sajandi lõpult, osalt järgmise sajandi algusest. Esimesse aega kuuluvad kaks pingi külgleeni, üks neist kroonitud stseeniga tuntud *Tristani ja Isolde* loost, teine kujutisega *Simson võitlemas lõviga*. Kummagi nikerdise teema ei ole valitud juhuslikult, vaid teatava õpetliku eesmärgiga; esimese ülesandeks on hoiatada meest naise kavaluse ja ebaustavuse eest, teine tõstab eeskujuna esile meheliku jõu ja vapruse.

Samalaadilise õpetlikult-moraliseeriva ja osalt sümbolistliku ainestikuga on ka kujutised kahel hilisemal teosel. Need on samuti pingi külgleenid, kuid üks neist kahe, teine kolme nikerdpildiga. Ühe pingileeni kroonivaks ülaosaks on *Vaikija* nime all tuntud ahastavilmelise habemiku mehe pea, mille avatud suus puudub keel. Pea all, mis tõuseb mehe õlgadele vastaval kohal gooti krabidega lõpetatud lehtkompositsioonist, dekoreerib pingileeni kogu selle laiuses suur stiliseeritud roos — vaikimise sümbol juba vanade roomlaste päevilt. Teise 16. sajandi algusest pärit pingileeni ülaosaks on ka mehe pea, seekord Kristuse pea, ümbritsetud nümbusest. Üle nümbuse, tugedes sellele mõlema käega, tõuseb väike alasti mehefiguur, uudishimuliselt ette kummardatud pea ja ülakehaga ning kätes hoides mõlemalt poolt Kristuse pead alla rippuvat rätikut. See nikerdis, millel nimeks *Salaja pealtkuulaja*, on pingileeniga ühendatud samalaadilise lehtkompositsiooniga nagu *Vaikija* ning samuti ehib seda leeni allpool vaikimise sümbolina suur madalreljeefis teostatud roos. Mõlema nikerdise mõte tohiks olla selge — linnaisade manitsemine vaikimisele, nende hoiatamine uudishimuliste kõrvade eest, mis oma eesmärgi saavutamiseks sageli ei kohku tagasi isegi pühaduse rüvetamisest.

Vaikija'ga kroonitud pingileeni teise, sisemise külje võtavad oma alla kaks reljeefkujutist — *Simson ja Delila* ning *Aristoteles ja Phyllis*. Ülemisel, suuremal, näeme pikajuukselist Simsonit magavat, pea toetatud Delila põl-

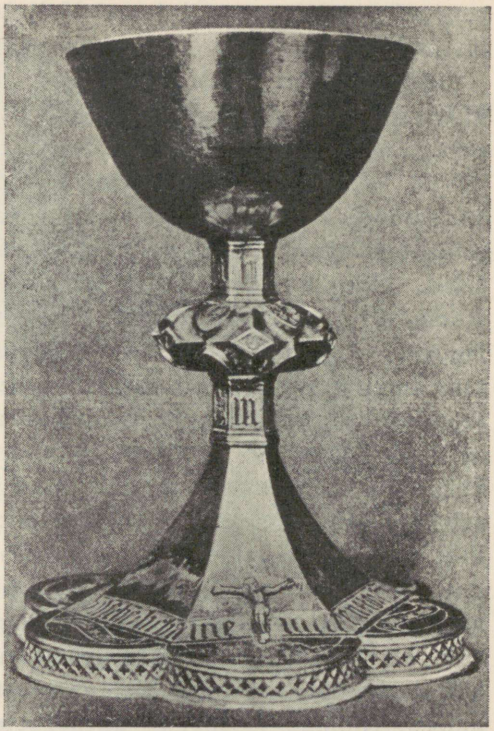

Pild. 146. Hans Ryssenberch: Tallinna Niguliste kiriku end. monstrants aastast 1474.
Ancien ostensoir de l'église St. Nicolas de Tallinn (1474).
Expository Formerly Belonging to the Church of St. Nicholas in Tallinn (1474).
Die ehem. Monstranz der St. Nikolai-Kirche zu Tallinn (1474).

vedele, alumisel aga traagikoomilist stseeni — narruseni armunud Aristotelest neljakäpukil hobusena, pea kaotanud filosoofi seljas aga hetäär Phyllist ratsutamas ülestõstetud vitsakimbuga käes. Neile, meest nõrkuse eest naise võlude vastu hoiatavatele piltkujutistele on vastandiks *Salaja pealtkuulaja't* kandva pingileeni teine külg, mille täidab reljeef *Taavet võitlemas Koljatiga* — virgutus mehisusele ja vaprusele. Väikese detailpildina on selle reljeefi alläärel julguse ja jõu sümbolina kujutatud veel kaks loomafiguuri — karu ja lõvi, ühtlasi vist ka meeletuletuseks, et Taavet oma isa karju hoides võitluses nende loomadega võitjaks jäi.

Kõik kirjeldatud nikerdised on teostatud peenemaitseliselt, väljapaistva oskusega ja eluliselt-ekspressiivse käsitlusega, eriti hilisema-aegsetel pingileenidel, ning kõnelevad selget keelt oma kahjuks nimeliselt tundmatute autorite suurtest võimetest. Kindel on nimelt, et autoreid on olnud kaks, — ühele kuuluvad *Tristan ja Isolde* ning *Simson võitlemas lõviga,* teisele nikerdised kahel hilisemal pingileenil. Samuti tuleb lugeda tõsiasjaks, et mõlemad kujurid-nikerdajad on olnud kohalikud meistrid, — välismeistrite oletuseks puudub vähemgi alus. Kuna aga, nagu juba märgitud varemini, Tallinnas kujurite-nikerdajatena teotsesid ka eestlased, võivad raekoja nikerdiste autoritena eestlased niisama hästi kõne alla tulla kui sakslasedki.

Öeldu on korratav teistegi samalaadiliste toolistikunikerdiste kohta, milliseid leidub veel Pühavaimu kirikus, kus nad aga sugugi nii hästi pole hoidunud. Neist on väljatõstetav pingileeni nikerdis *Virgilius korvis,* loodud keskaja lõpupoolel väga levinud „Võlur Virgiliuse" lugude teemal. Ta põhimotiiv sarnaneb nikerdise omale Aristotelesest ja Phyllisest raekojas, — ka siin näeme armunud mehe naeruvääristamist südametu naise poolt. Nikerdis kujutab Virgiliust rippuvat lossitorni küljes korvis, kuhu teda kuningatütar, kellele ta tüütavaks sai oma armuavaldustega, kavalusega asuma sundis — naeruks rahvale.

Pild. 147. Karikas Tallinna Niguliste kirikus aastast 1435.

Calice à l'église St. Nicolas de Tallinn (1435).

Chalice in the Church of St. Nicholas in Tallinn (1435).

Kelch der St. Nikolai-Kirche zu Tallinn. (1435).

Teos on üheaegne raekoja hilisemate nikerdistega, ta autoriks näib olevat aga keegi kolmas meister.

MAALIKUNST. Keskaegsest maalikunstist on võrreldes teiste kunstialadega teada kõige vähem, sest ainult vähesed teosed on sellelt alalt säilinud, needki peale mõne erandi kõik hiliskeskaegsed. Erandiks on varagooti seinamaalingud, õigemini nende jäänused kolmes endise Saare-Lääne piiskopkonna kirikus — Ridalas, Muhus ja Karjas, kus nad mitmekordse lubjakihi alt päevavalgele toodi alles hiljuti — Karja ja Muhu kirikus J. Gahlnbäck'i poolt 1913. aastal ning Ridala kirikus H. Kjellin'i poolt 1924. aastal. Seejuures on nad täielikult vabastatud ainult Karjas, kus H. Kjellin J. Gahlnbäck'i algatatud töö aastatel 1923—1924 lõpule viis. Edasi osutavad keskaeg-

sete seinamaalingute jälgi veel Valjala ja Püha kirik, neis on nad aga seni uurijatest puudutamata.

Ridala kiriku maalingutest kaunistab kõige tähelepanuväärsem koori põhjaseina, kujutades mingi pühaku figuuri, mida ülal raamib aknasarnane teravkaar, all dekoratiivne lehtornament. Maaling on dateeritav ligikaudu 14. sajandi keskpaigaga, niisamuti ka teised selle kiriku seinamaalingute jäänused, nende seas mõned keerubi kujutised. Hoopis rikkalikum on Muhu kiriku maaldekoratsioon. Siin kaunistasid altariruumi omal ajal 12 apostlifiguuri, paigutatud maalis teostatud arhitektoonilisse raamkompositsiooni, mis kujundas keerdsambakujutistega jaotatud ja teravkaartega kroonitud aknasarnaste väljade arkaadi; figuuride all maalitud gooti kaarfriis, nendest kõrgemal tornisarnased dekoratiivsed piltkujutised. Kogu sellest suurejoonelisest maaldekoratsioonist on katva pealkihi alt seni vabastatud aga vaid osa — kolme apostlifiguuri ulatuses; ent ka teiste olemasolu lubjakihi all on kindlaks tehtud. Peale kirjeldatud maaldekoratsiooni, mis näib olevat Ridala maalingutest vahest paarkümmend aastat noorem, on Muhu kirikus avastatud veel vanemate, umbes Ridala omadega üheaegsete maalingujäänuste olemasolu.

Karja kiriku maaldekoratsioon kannab üldiselt ornamentaal-dekoratiivset iseloomu. Suurimaks maalinguks on gooti raamistikuga aknakujutis altariruumi põhjaseinal, kaarosas sisaldav toreda nelik- ja viieksiiruste kompositsiooni. Koori pärisaknaid raamib dekoratiivne maalmuster, kogu ruumi nurgapiitade kapiteelide kõrgusel aga peenemaitseline ornamentaalne maalfriis. Maalkaunistised esinevad ka koorivõlvil: lõppkivi ümber pentagrammid, säärkuradikesed ja muud maagilise tähendusega kujutised, roiete ja võlviväljade äärtel tähekesteread. Kogu maaldekoratsioon on loodud tõenäoliselt kohe pärast kiriku valmimist.

Ühegi kiriku maalingute autori kohta teateid ei ole säilinud. Ent arvama peame teoste laadi järgi, et Ridala

Pild. 148. Akvamaniil Laiuselt.
Aiguière trouvée à Laiuse. Ewer Found in Laiuse.
Aquamanile aus Laiuse (Lais).

ja Muhu kirikus on need munkade tööks, kuna Karjas kindlasti arvestada tuleb ilmlikku meistrit. Ridala ja Muhu kiriku maalingud on stiililt ja käsitluselt hästi sarnased, koguni niivõrt, et küsimusse võiks tulla nende loomine ühe kunstniku poolt. Muide, ühegi kiriku maaldekoratsioon ei ole iseäranis värvirikas ega meisterlik. Karja kirikus on tarvitatud ainult pruunikas-punast, roosat ja musta, Ridalas ja Muhus ka kollast ja sinist. Mis puutub maalitehnikasse, siis osutavad Muhu ja Ridala maalingud *al secco* tehnikat, s. t. nad on maalitud kuivale krohvipinnale, kuna Karja kiriku maaldekoratsiooni loomisel on kasutatud, vähemalt osaliselt, tõelist *al fresco* tehnikat, s. t. maalingud on teostatud värskel ning maalimise ajal niiskena hoitud krohvipinnal. Lõpuks olgu märgitud, et kõnealustes kirikutes, igatahes Muhus ja Karjas, olid omal ajal mitmevärviliselt üle maalitud ka

väljapaistvamad arhitektuurosad, Karjas peale selle veel raidskulptuurid, nii et nende kirikute sisemus võis mõjuda eriti kunstiküllaselt. Üle maalitud olid arvatavasti ka kõigi kolme kiriku portaalid.

Üle minnes tahvelmaalikunsti juure, tuleb kõige pealt peatuda varemini skulptuurteostena vaadeldud kahel Tallinna tiibaltaril — Bernt Notke loodud endisel Pühavaimu ja Hermen Rode loodud endisel Niguliste kiriku peaaltaril. Esimese altari maalingud ei ole kõik ühelt autorilt, — välistiibade sise- ja sisemiste tiibade väliskülgedel on nad kahtlemata teostanud Notke ise, välistiibade väliskülgedel aga küll mitte. Notke enese maalinguid on arvult kaheksa. Neli neist (sisetiibade väliskülgedel) kujutavad Kristuse kannatuslugu, teised neli (välistiibade sisekülgedel) stseene p. Eliisabeti elust. Mis puutub välistiibade väliskülgedesse, siis näeme ühel neist Kristuse, teisel p. Eliisabeti täisfiguuri. Need maalingud on Notke omadest märksa renessansipärasemad ning osutavad vabamat ja hingestatumat käsitlust. Arvatavasti on nad maalinud keegi Notke abilistest, igatahes juba kogenud meister.

Rode altarimaalingud seisavad teostuse kunstiküpsuselt tunduvalt kõrgemal Notke altari maalingutekogust. Nende koloriit on pehmem ning üldtoon ühtlasem, hoolimata värvirikkusest ning ohtralt tarvitatud kullast; ka on joonistus stiilsem ja painduvam ning maalingutes, mille tagapõhjaks maastik, on märgata õhuperspektiivi. Suletud tiibadega näitab altar kaht suurt maalingut: pahemal Neitsi Maria lapsega kätel p. Katarina ja p. Barbara vahel, paremal pühad Viktor, Nikolaus ja Jüri, — kõik täisfiguurid. Avades välistiivad näeme välistiibade sise- ja sisemiste tiibade väliskülgedel kokku 16 maalingut, igal tiivaküljel neli. Kaheksa neist kujutavad stseene p. Nikolause, kaheksa p. Viktori elust. Predella tiivapaari mõlemale küljele on maalitud paavstide ja pühakute poolfiguurid. Üldiselt on kõnealune altar palju paremini hoidunud kui Pühavaimu kiriku endine peaaltar.

Pild. 149. Akvamaniil Adaverest.
Aiguière trouvée à Adavere. Ewer Found in Adavere.
Aquamanile aus Adavere (Addafer).

Hermen Rode altari kõrval omab Tallinna Niguliste kirik veel ühe hiliskeskaegse tiibaltari, see on aga ühe tiivapaariga ning täies ulatuses maalteos, kui mitte lugeda ta hilisemat, renessanssvormides nikerdatud ülapealist. Avatud tiibadega kujundab altar triptühhoni, mille suur keskpilt kujutab Kristust ristil ümbritsetult Mariast, Maria Magdaleenast ja Johannesest; tagaplaanil maastik linnaga — Jeruusalemmaga. Tiivamaaling pahemal kujutab Kristust risti kandmas, esiplaanil põlvitav donaator, maaling paremal aga Kristuse leinamist. Donaatori figuur on üle maalitud ning kujutab Suure Gildi vanemat Urban Dehn'i († 1657), kes laskis altari 1654. aastal renoveerida ning sel puhul altari tõelise donaatori portree enese omaga asendada. Tiibade väliskülgedel näeme nelja täisfiguuri — pahemal apostel Jakobust ja Mariat Jeesus-lapsega käe peal, paremal p. Adriani rüütli raudriietes ja p. Antoniust. Maria pea pole algupärane, vaid on hiljem portreeliselt

üle maalitud; samuti on hilisem ka p. Adriani figuur. Otsustades maalingul säilinud attribuutide järgi, pidi viimase asemel alguses kujutatud olema p. Hieronymus.

Altar, milles tuleb näha juba varemini mainitud Antoniuse-altarit, on Flandria päritoluga ning tõenäoliselt omandatud Brüggest Tallinna bürgermeistri Johann von Grest'i († 1505) ja raehärra Ewert van der Lippe († 1482) poolt, kelle vapid koos nimedega on maalitud üks pahempoolse, teine parempoolse tiiva väliskülje alläärele. Nende või pigemini Joh. v. Grest'i korraldusel on vist sündinud ka vanemad portreelised muudatused maalingutes, sest rüütlina kujutatud p. Adrian näib olevat ühtlasi bürgermeistri enese portree, Neitsi Maria aga tema abikaasa oma. Altarimaalingud, niipalju kui nad on muutmata, osutavad otset sugulust Geraerd David'i teostega ning on arvatavasti loodud kellegi temale lähedal seisnud flaami kunstniku, võib olla isegi õpilase poolt. Muudatused maalingutes on teostatud hea kooliga meistrite poolt ning vastavad ligikaudu algupärandite kunstilisele tasemele.

Peale Antoniuse-altari on Tallinnas hoidunud veel teine, kaugelt kunstiväärtuslikum Flandria tiibaltar — kahe tiivapaariga maalaltar Mustpeade hoones. Altar, mida kutsutaksegi Mustpeade altariks, toodi — ülestähenduse järgi ühes Mustpeade vennastuse arveraamatus — 1495. aastal „üle Lüübeki läänest". Ta asus kuni usupuhastuse alguseni mainitud korporatsiooni altarina dominiiklaste kloostri p. Katarina kirikus, kust korporatsioonivennad ta kloostri likvideerimise algusel 1524. aastal koos mitmesuguste teiste varemini kloostri korraldusse antud esemetega tagasi võtsid. Kinniste tiibadega näitab altar pahemal tiival ingel Gaabrieli, kes paremale tiivale maalitud Neitsi Mariale kuulutab Kristuse sündimist. Lahti lükates välise tiivapaari avanevad, vastavalt tiibade arvule, neli maalingut: Maria tema ees põlvitavate 15 mustpeavennaga, Kristus märtrina kahe ingliga, kes hoiavad ta ristisurma abinõusid, siis trooniv Jumal-Isa ning

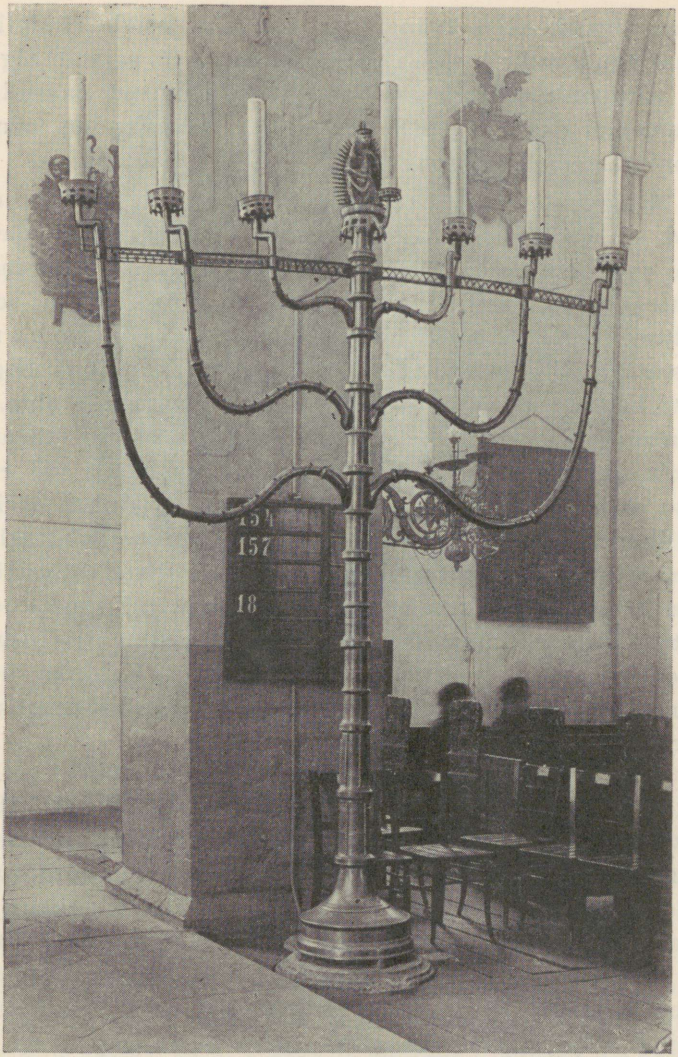
Pild. 150. Tallinn. Börsihoone uksekoputid aastast 1430.
Tallinn. Heurtoirs à la Bourse (1430).
Tallinn. Door Knockers at the Exchange (1430).
Tallinn. Türklopfer von der Börsenhalle (1430).

neljanda pildina Ristija Johannes, kelle ees jällegi põlvitavad 15 mustpead. Täiesti avatult moodustab altar triptühhoni külgpiltidest kaks korda suurema keskpildiga. Selle peamaalingu teemaks on trooniv Maria Jeesus-lapsega süles, temast ühel pool p. Viktor, teisel pool p. Jüri; tiivamaalingul pahemal p. Franziskus, paremal p. Gertraude — abtiss Nivelle'ist. Kõik maalingud on läbi viidud hallikas üldtoonis, kuid osalt kullatud tagapõhjal.

Altari loonud kunstniku või kunstnikkude kohta teateid pole säilinud. Vaevalt võib aga kahelda, et siin on tegemist H a n s M e m l i n g'i kooli või pigemini ateljeeteosega Brüggest, millele viitab ka märkus altari saabumise kohta „üle Lüübeki läänest". Näib, otsustades maalitehnika ja käsitluslaadi järgi, et altari loomisel on teotsenud kolm kunstnikku: ühelt on pärit välistiibade välisküljed, teiselt ülejäänud maalingud, kolmandalt aga — ning sellena võiks Memlingk ise küsimusse tulla — üksikud pead nii peapildil kui tiivamaalingutel, välja arvatud kõige välimised.

Antoniuse ja Mustpeade altari kõrval on kolmanda kõrgeväärtusliku hiliskeskaegse teosena iseseisva tahvelmaalikunsti alalt säilinud veel nn. Surmatants Tallinna Niguliste kirikus, s. o. maaling, mille sisuks surma möödapääsematust kujutavate allegooriliste figuuride tsüklus, teatav *memento mori* igale surelikule. Kõnealusel maalingul näeme pahemalt vaadeldes kõige pealt preestrit kantslil, tema jalge ees torupilli mängiv istuv inimskelett. Edasi järgnevad õudses tantsus irvitav luukere hauakiviga õlal, tema järel paavst ning siis kooljalinasse riietatud skelettidega vaheldumisi keiser, keisrinna, kardinal ja kuningas. Tallinna *Surmatants,* mis kuni usupuhastuse tulekuni tõenäoliselt asus dominiiklaste p. Katarina kirikus, ei ole täielik; „surmatantsudel", mis sakraalehitiste kaunistisena laiemalt tarvitusele tulid peale suurt katku 14. sajandil, alguses Prantsusmaal, siis Saksamaal, leidus tavaliselt, preestrit ja skelette mitte lugedes, 24 figuuri — kõigi seisuste esindajad. Nii osutub siinne *Surmatants* oma viie esimese figuuriga vaid mitu korda suurema maalingu jäänuseks, kuna ta puuduv osa arvatavasti hävis pildirüüstel eelmainitud kloostrikirikus. Mis puutub maalingu päritolusse, siis tohiks siin kindlasti tegemist olla 16. sajandi algul teostatud hea koopiaga Lüübeki Maria kiriku endisest, 15. sajandi lõpupoolel loodud *Surmatants*'ust, mille 1701. aastal asendas praegune. Selle tõttu omab ta ka võrdlemisi tüüpiliselt-keskaegse figuuridekäsitluse ning on märgatavalt erinev Antoniuse ja Mustpeade altarimaalingute tunduvalt renessanslikumast teostusest.

Kodumaa maalikunstnikkude teostest on teada väga vähe. Viimastest võivad lähemalt kõne alla tulla vaid fassaadimaalingud endise nn. piiskopimaja viilul Tallinnas. Maalinguid on kuus, kõik sõõrümmarad, kuid kolmes erisuuruses. Kõige suurem asub viiluvälja keskel, on läbimõõdult 1,55 meetrit ning kujutab püha Kolmainsust. Suuruselt järgmine asub eelmise kohal kõrgemal ning kujutab Kristust valitsejana, ülejäänud maalingud aga, kõik

Pild. 151. Tallinn. Seitsmeharuline lühter Niguliste kirikus aastast 1519.
Tallinn. Chandelier à sept branches à l'église St. Nicolas (1519).
Tallinn. Seven-branched Candlestick in the Church of St. Nicholas (1519).
Tallinn. Siebenarmiger Leuchter in der St. Nikolai-Kirche (1519).

ühesuurused, nelja evangelisti, õigemini nende rindpilte. Maalingud, mille loomisajaks näib olevat 16. sajandi algus, on võrdlemisi heredavärvilised ning maalitud paksudele tammepuu laudadele. Reljeefsuse andmiseks on nende joonistus tugevate kontuurjoontega lõigatud puusse.

Maalingute autor — nad on kindlasti ühe meistri loodud — ei ole selgunud. Kuid et Tallinnas vaadeldaval ajal enamikult käsitöölise võimetega tsunftimeistrite-maalijate kõrval teotsesid ka tõelised maalikunstnikud, selle kohta omame vähemalt ühe kindla tõenduse — Johann Vawsack'i (ka Vowsak ja Vousack). Tallinna Niguliste kiriku raamat aastast 1489 teatab Vawsack'i kohta, et viimane on samal aastal maalinud Madonna-pildi (tõenäoliselt maalaltari) selle kiriku koori jaoks ning töö eest tasu saanud 530 marka. Silmas pidades Niguliste kiriku säilinud keskaegsete kunstiteoste kõrget kunstiväärtuslikkust ning mitme teose tellimist esmajärguliste välismeistrite käest, peame arvama, et ka Vawsack oli suurte loovate võimetega kunstnik, seda enam, et kiriku altariruumi koondati kõige väärtuslikumad teosed. Kahjuks pole kõnealune Madonna-pilt säilinud, ta hävis tõenäoliselt kiriku põlemisel 1533. aastal.

METALLPLASTIKA, ERITI KULLASEPAKUNST. Keskaegse rakenduskunsti sõna otseses tähenduses moodustavad metallplastika alad, kuna varemini käsiteldud raid- ja nikerduskunst oma avaldistelt sellena on vaadeldavad vaid osaliselt, niipalju kui nad ülesannetelt ja teostuselt ei suuda küündida puhta kunsti tasemeni. Metallplastika kõige enam viljeldatud ning saavutistelt kõige väljapaistvamaks alaks oli kullasepakunst, mis tol ajal, nagu praegugi, haaras ka hõbetööd ning mõnel määral juveliirkunsti. Kullaseppade tähtsaimaks ja kunstikõrgeimaks, igatahes kõige suuremaid loovülesandeid seadvaks tööks oli jumalateenistuseks vajaliste kirikuriistade valmistamine. Mõned säärastest on praegugi veel tarvitusel meie kirikutes ning need ühes muuseumikogu-

Pild. 152. Tallinn. Ristimisvaagen Niguliste kirikus.
Tallinn. Fonts-baptismaux à l'église St. Nicolas.
Tallinn. Baptismal Font in the Church of St. Nicholas.
Tallinn. Taufschüssel in der St. Nikolai-Kirche.

desse sattunud teostega on kindlaks tõenduseks, et kullasepakunst Eestis, eriti Tallinnas, seisis keskaja lõpujärgul väga kõrgel, tolleaegsete väljapaistvaimate Põhjamaade kunstitsentrumitega ses suhtes peaaegu võrreldaval tasemel.

Kõige kunstiväärtuslikumaks keskaegses Eestis sündinud kullasepakunsti teoseks on Tallinna kullasepa H a n s R y s s e n b e r c h'i loodud monstrants Tallinna Niguliste kirikule aastast 1474, praegu Eremitage'i muuseumis Leningradis (Peterburis). Monstrants on teostatud hõbedast peenetes ja kunstikülllastes gooti arhitektuurvormides ning on üle kullatud. Ta on 112 sm kõrge, 30 sm laiuse alusega ja läbimõõdult 38 sm laiuse peaosaga. Monstrants kuulus Niguliste kirikule kuni aastani 1711, mil Tallinna raad ta raske südamega kinkis kindralkubernerile vürst

Menšikov'ile lootuses, et viimane kaasa mõjub linna privileegide kinnitamiseks tsaar Peeter I poolt. Menšikov'i omandusest läks monstrants tsaari kätte, kes ta üle andis Eremitage'i väärisesemete galeriile.

Hans Ryssenberch'ist enesest ei ole palju teada. Aastal 1450 mainitakse teda Tallinna kodanikuna ja 1455. aastal majaomanikuna Pikal tänaval. Aastal 1465 valitakse ta Tallinna kullaseppade ameti (tsunfti) ja 1488. aastal Kanutuse gildi vanemaks. Ta nimi omas tol ajal nii laialdase kuulsuse, et samal aastal Moskva suurvürst talle kutse saatis oma teenistusse astuda, mis ettepanekut aga Ryssenberch ei võtnud vastu. Teist korda oli Ryssenberch kullaseppade ameti vanemaks 1492.—1494. aastani. Hiljemini mainitakse teda veel 1497. aastal.

Kuulus meister kullasepaameti alal oli ka H a n s R y s s e n b e r c h - n o o r e m, eelmise poeg. Ta oli kaks korda, nimelt 1498.—1502. ja 1518.—1522. aastani Tallinna kullaseppade ameti vanemaks. Et ta oma võimetelt isast nähtavasti maha ei jäänud, tõendab tõsiasi, et tal muu seas valmistada tuli monstrants Uusikirkko (Nykyrka) kirikule Soomes. See teos pole kahjuks säilinud. Tõenäoliselt sattus Uusikirkko monstrants, kui kuningas Gustav I Soomes laskis ära korjata katolikuaegsed kirikuriistad, kuninglikku varakambri, kus ta arvatavasti sulatati ja muuks otstarbeks ära kasutati. — Ryssenberch'id olid rahvuselt sakslased. Eestlastele oli kullasepa-amet üldse kättesaamatu, sest tsunfti põhikirja järgi ei tohtinud meistrid õpilasteks vastu võtta mittesakslasi ja sündinuid väljaspool abielu.

Eestis säilinud keskaegsetest kullasepatöödest on tähelepanuväärseim hõbekarikas aastast 1435 Tallinna Niguliste kirikus. Karikas omab laia, kuueksiiruse-kujulise jala, mille üht välja kaunistab krutsifiks. Olgu tähendatud, et Niguliste kiriku praegugi veel hinnaline, kuid enamikult 16. ja 17. sajandist pärit hõberiistade kogu sisaldas keskaja lõpul rea esmajärgulisi meistriteoseid. Nii suure ülekullatud Madonna-kuju aastast 1508, mis valmistati

vaeste naiste ja teenijatüdrukute annetatud veeringute eest, edasi p. Nikolause suure hõbedase figuuri ja kantava risti-krutsifiksi. Kõik kolm teost anti 1560. aastal linna müntmeistri Paulus Gulden'i korraldusse sõjapidamiseks venelastega vajalise raha löömiseks. Sama teed läks 1576. aastal ka kiriku teine monstrants — Lüübeki kullasepa Andreas Söteflesch'i teos aastast 1503; linn oli sunnitud ka selle võõrandama kirikult raha löömiseks.

Teistelt metallplastika aladelt on meie päevini püsinud mõned väärtuslikud ja kunstikaunid pronksi-, vase- ja medalikunsti teosed. Pronkstöödest on kõige vanem Laiuselt leitud lõvikujuline akvamaniil, s. o. kirikuriistveekann, millest messi ajal valati preestrile vett kätele pesemiseks. See akvamaniil on pärit varasest keskajast, vahest veel 13. sajandi lõpult, ning on tõenäoliselt toodud Saksamaalt. Teine akvamaniil — veekatlakujuline — leiti 1911. aastal Adavere mõisa lähedal Põltsamaal. Seda kirikuriista ümbritseb keskel ehisvööt gooti minusklites tekstiga *Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum* ning aastaarvuga 1515. Kirjavöödist kõrgemal kummalgi katlapoolel üks eenduv naise pea. Kus kohal see akvamaniil on valmistatud, selle kohta teos ise kindlamat pidet ei paku, kuid arvata võib, et ta on balti päritoluga. Lõpuks tuleb mainida kaht stiilset uksekoputit Tallinna börsihoone, endise Suure Gildi maja portaali ustel. Mõlemad uksekoputid on valmistatud 1430. aastal, tundmatuks jäänud, kuid vaevalt kaheldavalt kohaliku meistri poolt. Kumbki neist kujutab stiliseeritud lõvipead, mille hammaste vahelt ripub kolmiksiirusvormiline koputrõngas; lõvipea ümber sõõrina gooti minusklites kirjavööt.

Keskaegse kunstilise vasetöö alalt omab kaks väljapaistvat teost Niguliste kirik Tallinnas. Need on suur seitsmeharuline seisev lühter aastast 1519 ja mõnevõrra vanem, veel 15. sajandisse kuuluv ristimisvaagen, mõlemad messingist (valgest vasest). Lühtri tüviosaks on rõngastega (tüvesevõrudega) ilmestatud sambake, millelt

kummalegi poole hargnevad kolm haru, igaüks neist kroonitud mustervöödiga küünlahoidjast. Sambakese lõpetab ülal kahekülgne Madonna-figuur lapsega, olles seitsmendaks küünlahoidjaks. Ristimisvaagen, läbimõõdult 37,8 sm, omab 5,6 sm laiuse, kahe tähekestereaga kaunistatud ääre. Peakaunistiseks on taondtehnikas teostatud reljeefne põhi Maria kuulutamise kujutisega, mida sõõrina ümbritseb gooti majuskelkirjas raamvööt mingi — tolleaegsetele ristimisvaagnatele õige sageda — salapärase, dešifreerimata tekstiga.

M e d a l i k u n s t i alalt, mille parimateks saavutisteks pitserid, on säilinud rida kunstipeeni teoseid, osalt originaalpitseritena, osalt — ja seda peamiselt — nende ehtsate jäljenditena vanadel dokumentidel. Medalikunst ei olnud õieti iseseisev kunstiharu, vaid kuulus kullasepatööde hulka; vähemalt olid nende valmistajateks kullasepad. Valitsejate, linnade ja korporatsioonide pitserid olid kujult ümmargused, kirikute, kloostrite ja vaimulikkude omad aga eranditult teravovaalsed ning tavaliselt kaunistatud mingi piibliteemalise kujutisega. Säärastest olgu välja tõstetud Eesti Kunstimuuseumile Tallinnas kuuluv Pirita kloostri originaalpitser, mis on väljatöötuselt omal alal esmajärguline kunstiteos. Teda kaunistab reljeef Jeesus-lapse ees põlvitavate p. Maria ja p. Brigitta'ga, nende kohal tore gooti baldahhiin. Suurima Eesti keskaegsete pitsatite kogu, peamiselt jäljendites, omab Provintsiaalmuuseum Tallinnas.

EESTI KESKAEGSE KUNSTI SEISUKOHT PÕHJAMAADE KUNSTI ARENGULOOS. Tänu vanematele balti-saksa kunstiteadlastele eesotsas W. Neumann'iga valitseb meil isegi veel asjaomastes ringides arvamus, nagu oleks Eesti ning üldse Vana-Liivimaa keskaegne kunst peaaegu kõigis oma avaldustes iseloomult Saksa koloniaalkunst. Selle arvamuse omaaegne tekkimine tohiks olla iseenesest hästi mõistetav, kui tuletada meele, et ka Skandinaavia maade keskaegset kunsti varemini, nimelt saksa

kunstiteadlaste poolt, hinnati kui mitte just otse Saksa koloniaalkunstina, siis ometi saksa kunsti loova ideeringi raamides arenenud vähe algupärase loominguna. Viimane vaade on ammugi juba revideeritud. Tänapäeva kunstiteadus, juure arvatud ka saksa oma, ei vaatle enam Saksamaast põhjapool asuvaid maid endise saksa kunstiekspansiooni territooriumina, vaid on, eeskätt teeneterikka rootsi kunstiteadlase J. Roosval'i uurimuste tulemusena, kogu keskaegse Põhja-Euroopa kunstiajalooliselt jaganud kaheks eriilmeliseks kunstiterritoriaalseks ühikuks, millel kunstide areng sündis enam-vähem iseseisvalt ning mille loov vaim oma laadi järgi ümber kujundas ka möödapääsematud välismõjud. Ühel neist kunstiterritoriaalseist ühikuist, nn. A t l a n d i - P õ h j a - a l a l *(Atlantiska Norden, der atlantische Norden)*, mille kujundavad, resp. kujundasid Norramaa, Briti saared (Inglis-, Šoti- ja Iirimaa) ja Island, ei ole keskaegse Eestiga kokkupuudet. Teine aga — B a l t i - P õ h j a - a l a *(Baltiska Norden, der baltische Norden)*, kuhu kuuluvad Põhja- ja Loode-Saksamaa, Taani, Rootsi ja Soome, haarab samaväärsetena ka Baltimaad umbes tänapäeva Eesti ja Läti territooriumi ulatuses. Kõigil neil Balti-Põhja-ala maadel kandis kunstiloming 12. sajandist kuni 16. sajandi alguseni enamvähem ühtlast iseloomu ning arenes tihedas seoses, ühises suunas ja ühistel, õige tähtsal määral vastastikustel mõjustustel, misjuures selle neist maadest koosneva suure kunstigeograafilise ühiku mõjuvõimsaimaks kunstikeskuseks oli 12. sajandist kuni 14. sajandi keskpaigani Ojamaa oma pealinna Visbiga ja osalt Skåne, edasi peamiselt Lüübek.

Oleme öelnud v a s t a s t i k u s t e l mõjustustel, tegemata erandit ühelegi mainitud Balti-Põhja-kunstiala maadest, ka mitte Eestile. Kas pole vahest ehk liialdus omistada mõjustavat osa ka Eestile? Kuigi uurimused ses sihis on seni puudunud, tuleb küsimusele siiski kindlasti vastata — liialdus see e i o l e. Keskaegne Eesti, eriti tema esmatähtsusega kaubandus- ja kunstilinn Tallinn, ei

ole olnud kunsti alal mitte üksi vastuvõtjaks, vaid ka andjaks. Selleks omame, hoolimata kõigest, siiski mõned kaalukad tõendused. Tallinna raidurite-kivimeistrite tegevus ulatus pidevalt Põhja-Saksamaale, eeskätt hauakivide ning ehitiste raiddetailide valmistamise alal, Tallinna-lähedasest Pirita kloostrist algatati Lüübeki-lähedase p. Brigitta kloostri ehitamine, Tallinna kindlusehitiste ning Eesti ordu- ja piiskopilinnuste mõju on selgesti konstateeritav Soome kindlusarhitektuuri arengus, Tallinna kullaseppade tegevusväljaks oli Eesti kõrval ka Soome. Need üksikud, kuid iseloomult laiaulatuslikud näited, mille lähem käsitlus ei kuulu käesoleva raamatu ülesandesse, tohiks olla küllaldaseks tõenduseks, et keskaegne Eesti ei osutu kunstiajalooliselt ei Saksa ega ka teiste tema kunsti arengut inspireerinud ja mõjustanud Lääne merd ümbritsevate maade koloniaalalaks, vaid täisväärtuslikuks osaks selles suures Põhjamaade kunstigeograafilises ühikus, mida tänapäeva kunstiteadus tunneb Balti-Põhja-kunstiala nime all.

KIRJANDUS.

Bruiningk, H. v. Livländische Maler im Mittelalter. *SB Riga 1904.*

„ Das auf dem Gut Addafer aufgefundene kirchliche Giessgefäss (Aquamanile). *SB Riga 1911.*

Bruns, F. Meister Bernt Notkes Leben. *Nordelbingen* Bd. 2. Flensburg 1923.

Buchholtz, A. Goldschmiedearbeiten in Livland, Estland und Kurland. Lübeck 1892.

Ederberg, E. Ein spätmittelalterlicher Flügelaltar aus der Kirche zu Pönal. *Beiträge* XV Bd., 1. Heft (1929).

Frey, J. Die mittelalterlichen Aquamanilen und der Laissche Fund. *SB GEG 1904.*

Friedenthal, A. Die Goldschmiede Revals. Lübeck 1931.

Gahlnbäck, J. Mittelalterliche Wandmalereien in den Kirchen zu Mohn und zu Karris auf der Insel Ösel. *SB Riga 1913.*

Goldschmidt, A. Lübecker Malerei und Plastik bis zum Jahre 1530. Lübeck 1890.
„ Rode und Notke, zwei Lübecker Maler des 15. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Bildende Kunst* Heft 2. u. 3., 1900.
Hausmann, R. Die Monstranz des Hans Ryssenberg in der K. Ermitage zu St. Petersburg. *Mittheilungen* XVII Bd., 2. Heft (1899).
„ Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. *Mittheilungen* XVII Bd., 2. Heft (1899).
Heise, C. G. Lübecker Plastik und Malerei. *Lübecker Heimatbuch,* Lübeck 1926.
„ Lübecker Plastik. Bonn 1926.
Kjellin, H. En gotländsk fabeldjursfunt på Ösel och en gammal handelsväg österut. Stockholm 1926.
„ Die Kirche zu Karris und ihre Beziehungen zu Gotland. Lund 1928.
Loeffler, H. Die Grabsteine, Grabmäler und Epitaphien in den Kirchen Alt-Livlands vom 13.—18. Jahrhundert. Riga 1929.
Neumann, W. Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste und des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland. Reval 1887.
„ Werke mittelalterlicher Holzplastik und Malerei in Livland und Estland. Lübeck 1892.
„ Die mittelalterlichen Holzschnitzereien am Gestühl des Rathauses und der heil. Geistkirche zu Reval. *SB Riga 1903.*
„ Verzeichnis baltischer Goldschmiede, ihrer Merkzeichen und Werke. *SB Riga 1904.*
„ Riga und Reval. Leipzig 1908.
„ Über einige Altertümer aus Öselschen Kirchen, ausgestellt im städtischen Kunstmuseum. *SB Riga 1911.*
„ Der ehemalige St. Annenaltar der Kirche Pühhalep auf der Insel Dagö. *SB Riga 1913.*
Nottbeck, E. v. und Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bde II u. III. Reval 1899 u. 1904.
Roosval, J. Die Steinmeister Gottlands. Stockholm 1918.
„ Das baltisch-nordische Kunstgebiet. *Nordelbingen* Bd. 6. Flensburg 1927.
Sild, O. Mõningaid vanu hauakive meie maalt. Tartu 1928.

Pild. 153.
Pirita kloostri pitsat (jäljend).

The Seal of St. Bridget's Monastery.

Cachet de l'abbaye Ste-Brigitte.

Siegel des Brigittenklosters.

Register.

Registrisse on võetud ainult raamatus käsiteldud või mainitud Eesti keskaegsed ehitis- ja kunstimälestised ning Eestis töötanud kunstnikkude ja siinset kunsti otseselt mõjustanud väliskunstnikkude nimed.

Adavere.
Akvamaniil 279.
Ambla.
Kirik 130, 132—133, 140, 143, 188.
Anseküla.
Ristimiskivi 232—234.

David, Geraerd 272.

Edise.
Loss (linnus) 183.

Haapsalu.
Piiskopilinnus 46, 48—50, 75, 80, 156, 158, 194; lossikirik 48, 49, 78, 156—159, 162, 171, 178, 180, 186, 194, 240; end. Kellatorn 49, 159; end. Vahitorn, nüüdne Kellatorn 50; ristimiskabel 158; hauakivid 240—241; piiskopp Joh. Kyvel'i mälestuskivi 245.
Hageri.
Kirik 179.
Haljala.
Kirik 128, 142.
Hanila.
Kirik 178—179, 190.
Harju-Jaani.
Kirik 86, 179.
Harju-Madise.
Kirik 180.
Heide, Henning von der 260.
Helme.
Kirik 144.
Ordulinnus 42.

Juuru.
Kirik 179.
Järva-Jaani.
Kirik 184.
Järva-Madisė.
Kirik 184.
Jõelehtme.
Kirik 120, 122—123, 142.
Jõhvi.
Kirik 183—184; krüpt 183.
Jüri.
Kirik 179; altar Tallinna Provintsiaalmuuseumis 258—259.

Kaarma.
Kirik 90, 146, 152—154, 170; end. altarid 258, 259, 260.
Kadrina.
Kirik 128, 142.
Kanne, Johann 62.
Karja.
Kirik 171—175, 176, 188, 269; raidskulptuurid 172, 173, 174, 175, 176, 231, 270; ristimiskivi 232, 234; seinamaalingud 267, 268, 269.

Karksi.
Ordulinnus 42.
Karuse.
Kirik 170—171.
Kastre.
Uus-Kastre linnus 55—56.
Vana-Kastre linnus 55.
Keila.
Kirik 90, 146, 148—151, 152.
Kihelkonna.
Kirik 176—177.
Kirbla.
Kirik 170, 171.
Kiviloo.
Linnus 56.
Koeru.
Kirik 130, 132, 133, 136, 138, 143, 188, 202.
Kolga.
Tsistertslaste konvent 122.
Kolovere.
Linnus 55.
Kose.
Kirik 180.
Kuimets.
Naistsistertslaste kindlustatud kloostrimõis 60.
Kullamaa.
Kirik 178.
Kuresaare.
Piiskopilinnus 50, 52—55, 80, 154; Stürvolt 54; Pikk Hermann 54; lossikirik (kabel) 54, 80, 154.
Kuusalu.
Kirik 179.
Kärkna.
Tsistertslaste klooster 56, 57—58, 154, 196, 198, 201; kloostrikirik 58, 154; allkirik (krüpt) 154.
Laiuse.
Akvamaniil 279.
Ordulinnus 42, 55.
Lihula.
Linnus 42.
Naistsistertslaste klooster 196, 198, 202.
Lääne-Nigula.
Kirik 178; end. altar 258, 259—260.
Lüganuse.
Kirik 183, 184.

Maasilinn.
Ordulinnus 43.
Martna.
Kirik 178.
Memling, Hans 273.
Mihkli.
Kirik 178.
Muhu.
Kirik 176, 269; seinamaalingud 267, 268, 269.
Märjamaa.
Kirik 178.

Narva.
Dominiiklaste klooster 196, 198, 200.
End. linnakirik, nüüdne Issandamuutmise katedraal 128, 129—130; hauakivid 129, 241; end. altariskulptuurid 260.
Linnakindlustused 62, 70.
Ordulinnus 34, 38—40; Pikk Hermann 38, 39.
Nissi.
Kirik 179.
Notke, Bernt 254, 256—258, 261, 270.
Nõo.
Kirik 142—144.

Otepää.
Piiskopilinnus 46, 56.

Padise
Tsistertslaste klooster 56, 58—60, 75, 152, 182, 196, 198, 201, 234; kloostrikirik 58, 180—182; krüpt 154, 182; raidreljeefid (konsoolid) 181, 228.
Paide.
Ordulinnus 34, 40—41, 43; Pikk Hermann 40.
Paistu.
Kirik 144.
Palamuse.
Kirik 144.
Peeterristi.
Kirik 184.
Peetri.
Kirik 130, 132, 134—136, 138.
Pillistvere.
Kirik 136—138, 142.
Pirita.
Klooster 123—126, 198, 204, 282; kloostrikirik 123—126; kloostri pitser 280.
Porkuni.
Linnus 56.
Puhja.
Kirik 185.
Pärnu.
Linnakindlustused 62, 70; Punane torn 70.
Niguliste kirik 90, 116, 118, 144, 190.
Ordulinnus 34, 41—42, 154; lossikirik (kabel) 154.
Pärnu-Jakobi.
Kirik 185.
Põltsamaa.
Ordulinnus 42, 55.
Pöide.
Kirik 175—176; raidskulptuur (konsool) 176, 232; hauakivid 238, 240.
Ordulinnus 42, 43, 175.
Püha.
Seinamaalingud 268.
Pühalepa.
End. altar 260.

Rakvere.
Frantsisklaste klooster 196, 198, 203.
Kirik 128.
Ordulinnus 34, 38, 75, 154; lossikirik 154.
Rannu.
Kirik 144—145.
Rapla.
Kirik 86, 179.
Ridala.
Kirik 86, 162, 168—170, 171, 178, 186; seinamaalingud 267, 268, 269.
Risti.
Kirik 90, 146, 152, 154.
Rode, Hermen 254, 261, 270, 271.
Ryssenberch, Hans, vanem 277, 278.
Ryssenberch, Hans, noorem 278.

Saha.
Kabel 180, 182, 184; kivist altarilaud 182.
Simuna.
Kirik 126—128.
Suure-Jaani.
Kirik 136, 138—139, 142, 170.
Söteflesch, Andreas 279.

Tallinn.
Börsihoone, vt. Suure Gildi maja.
Dominiiklaste klooster 121, 196, 198—200; p. Katarina kloostrikirik 120—122, 199, 200, 274; krüpt 122; hauakivid 238—240; Mustpeade altar 272—273, 274.

Ehiskivi Viru tänavalt 228.

Kanutuse gildihoone 210.

Linnakindlustused 60—69, 70, 74, 75; Paks Margareta 64, 66, 68, 75; Kiek in de Kök 64, 66, 75, 76; Saunavärav 66, 70; Harjuvärav 66, 75; Karjavärav 66; Viruvärav 66, 68; Väike Rannavärav 66, 75; Suur Rannavärav 66, 68, 75, 78, 214; raidvapp Suurel Rannaväraval 79, 244; Nunnevärav 68.

Majadegrupp „kolm venda" 219—220.

Majadegrupp „kolm õde" 218—219.

Maja Pika ja Pagari tänava nurgal (lammutatud) 220.

Maja Vene tänaval nr. 17 220; Joh. Viant'i mälestuskivi 244.

Mihkli (Rootsi) kirik 90, 146—147.

Naistsistertslaste Mihkli kloostер 60, 66, 147, 196, 202; end. kloostrikirik, nüüdne Issandamuutmise kirik 90, 146, 147—148, 202; hauakivid 241.

Niguliste kirik 62, 86, 90, 100—104, 106, 190, 276; Antoniuse (Maria) kabel 104, 154; raidreljeef Püha Jüri lohega 228; hauakivid 238; end. altarid (loend) 246; end. peaaltar 254, 261, 270; Antoniuse altar 271—272, 274; Surmatants 274; Madonna-pilt (hävinud) 276; end. monstrants 277—278; karikas 278; hõberiistade kogu (hävinud) 278—279; seitsmeharuline lühter 279—280; ristimisvaagen 279, 280.

Niguliste kiriku maja 220.

Olause gildihoone 210.

Oleviste kirik 90, 94—100, 102, 103, 106, 190, 210; Breemenlaste kabel 94, 96, 97, 98—99, 242; koorivõlvi lõppkivi 94—95, 230; Hans Paulseni kenotaaf 242—244.

Ordulinnus (Väike kindlus) 28—34, 36, 40, 60, 78, 80, 83, 198; Pikk Hermann 28, 30, 78; Pilsticker (Schneckenthurm, Tigutorn) 30, 60; Landskrone 30; Stüür den Kerl (Piltorn) 30, 34; palas 30, 32, 78, 226; palase raidreljeefid Riigikogu hoones 78, 226, 228.

Piiskopimaja 218, 219; maalingud fassaadiviilul 218, 274—276.

Püha Jüri figuur Eesti Kunstimuuseumis 260.

Pühavaimu kirik 86, 90, 146; end. peaaltar 254, 256, 261, 270; altar Tallinna Provintsiaalmuuseumis 258—259; nikerdised 266.

Raekoda 206—208; nikerdised 264—266.

Suure Gildi maja, nüüdne Börsihoone 208—210; uksekoputid 279.

Toomkindlus 28—34, 46; Suur kindlus 28, 32, 34; Toomvärav (Kellatorn) 32; Pika Jala värav 34; Lühikese Jala värav 34.

Toomkirik 86, 90, 91—94, 96, 98, 100, 102, 110, 120, 186, 190.

Toompea loss, vt. ordulinnus.

Tartu.
Dominiiklaste klooster 196, 200; kloostrikirik 200.
Frantsisklannade klooster 196, 203—204.
Frantsisklaste klooster 196. 203.
Jaani kirik 90, 112—114, 115, 118; hauakivid 241.
Linnakindlustused 48, 62 70, 75; Valge ringtorn 75; Vene (Moskva) ringtorn 75; Jakobi värav 75, 203; Riia värav 75.
Maarja kirik 115, 119.
Naistsistertslaste klooster 196, 202—203.
Piiskopilinnus 46—48, 56, 75, 78, 83.
Toomkirik 90, 106—112, 114, 190, 191; hauakivid 238, 241.
Tarvastu.
Kirik 144.
Ordulinnus 42.
Toolse.
Ordulinnus 44—46.
Türi.
Kirik 130, 132, 133—134, 138, 143, 188.
Urvaste.
Kirik 90, 116—118.
Uus-Kastre, vt. Kastre.
Valjala.
Kirik 86, 152, 162—168, 170, 176, 178, 179, 186; ristimiskivi 226—228, 231, 232, 234; hauakivid 238, 240; seinamaalingud 268.
Vana-Kastre, vt. Kastre.
Vasknarva.
Ordulinnus 44, 75.
Vastseliina.
Piiskopilinnus 50—52, 56, 79, 154; lossikabel 154.
Vawsack (Vowsak, Vousack), Johann 276.
Viljandi.
Frantsisklaste klooster 196, 198, 203.
Linnakindlustused 62, 70.
Ordulinnus 34, 36—38, 77—78, 83, 119, 154; lossikirik 78, 119, 142, 154, 186.
Virtsu.
Linnus 55.
Viru-Jakobi.
Kirik 126—128.
Viru-Nigula.
Kirik 128.
Vormsi.
Madonna-figuur 250—252.
Väike-Maarja.
Kirik 128, 136, 140, 143.

Oskussõnastik.

Aamvõlv — Tonnengewölbe
Aknasmüür — Fenstermauer
Allkirik — Unterkirche
Altarikapp — Altarschrein
Altaripealmik — Altaraufsatz
Apsiid — Apsis
Apsiidivõlvik — Apsisjoch
Arkaadikaar — Arkadenbogen
Arkaaditulp — Arkadenpfeiler

Eelkaitse, kaitseõu — Zwinger
Eelkindlus — Vorburg
Ehisviil — Ziergiebel
Etik — Beischlag

Haldustorn — Belfried, prants. *beffroi*
Hammasfriis — Zahnfries
Haritorn — Dachreiter
Hoobpalk — Göpelbalken

Kaar — Bogen
Kaareväli — Bogenfeld
Kabellööv — Kapellenschiff
Kahelööviline — zweischiffig
Kaitsekäik — Wehrgang
Kaitseõu, eelkaitse — Zwinger
Kandekaugus — Spannweite
Kandesüsteem — Tragsystem
Kandja — Träger
Kapiitlisaal — Kapitelsaal
Kapiteel — Kapitell
Kappaltar — Schreinaltar, Altarschrein
Karikkapiteel — Kelchkapitell
Kavatis — Anlage
Kelpkatus — Walmdach
Kesklöövi — Mittelschiff
Kesktelg — Mittelachse
Kivimeister — Steinmeister
Kiviraidur, raidur — Steinmetz
Kodaehitis — Hallenbau
Kodakirik — Hallenkirche
Kodatüüp — Hallentypus
Kodukirik — Hauskirche
Kolmelööviline — dreischiffig
Kolmikkaar — Dreibogen
Kolmiksiirus — Dreipass
Kolmveerandsammas — Dreiviertelsäule
Koor — Chor
Kooriapsiid — Chorapsis
Kooriarkaad — Chorarkade
Koorihoone — Chor, Chorbau
Koorilõpmik — Chorabschluss
Koorivõlvik — Chorjoch
Koputrõngas — Klopfring
Korvkaar — Korbbogen
Krüpt — Krypta
Kuueksiirus — Sechspass
Kumervööt, ümmarvööt — Rundstab
Kõrgustikulinnus — Höhenburg
Külglööv — Seitenschiff
Külgpiit — Seitenpfeiler

Lahkjoon — Scheitellinie
Laskepilu — Schiessscharte
Langevõre — Fallgatter
Lausmaalinnus — Flachlandburg
Linnus — Burg
Linnuskloster — Klosterburg
Lööv — Schiff
Lõpmik — Abschluss
Lõppkivi — Schlussstein

Maaling — Gemälde
Mõigas — Wulst
Mõigasroie — Wulstrippe

Neliksiirus — Vierpass
Nurgaleht — Eckblatt
Nurgapiit — Eckpfeiler
Nurgasammas — Ecksäule

Palestik — Laibung
Petik — Blende
Petikaken — Blendfenster
Petikmuster — Blendmuster, Blendenmuster
Petikniš — Blendnische
Piginukk — Pechnase
Piit, tulp — Pfeiler
Pikihoone — Langhaus
Pikkehitis — Langbau
Poolsammas — Halbsäule
Pultkatus — Pultdach
Pungkapiteel — Knospenkapitell
Põikvööt — Quergurt

Raamistik — Masswerk
Rahvakirik — Laienkirche
Raidur, kiviraidur — Steinmetz
Rindvõre — Brüstung
Ringmüür — Ringmauer
Ringtorn — Rundel, Rondeel
Rinnatis — Brustwehr
Rippliseen — Hängelisene
Rippsambake — Hängesäulchen, Hängekolonnette
Ristihoov — Kreuzhof
Ristikäik — Kreuzgang
Ristimiskivi — Taufstein
Ristlillik — Kreuzblume
Ristlööv, põiklööv — Querschiff
Ristroidevõlv — Kreuzrippengewölbe
Ristvõlv — Kreuzgewölbe
Roie — Rippe
Roidesüsteem — Rippensystem
Ruumiareng — Raumentwicklung

Sadulkatus — Satteldach
Sambatüvi — Säulenschaft
Sammas — Säule
Segmentkaar — Stichbogen
Seinapiit — Wandpfeiler
Servjoon — Grat
Siirus — Pass
Sõõrpetik — Kreisblende
Süvarihv — Hohlkehle

Talum — Kämpfer
Telg — Achse
Telkkatus — Zeltdach
Telkkiiver — Zelthelm
Teravkaar — Spitzbogen
Teravovaalne — spitzoval
Tiibaltar — Flügelaltar
Tornikiiver — Turmhelm
Tornkindlus — on tarvitatud tähenduses Bergfried, Bergfrit (prants. *donjon*), tuleb aga kui ebakohane asendada sõnaga v a l d u s t o r n
Tugipiit — Strebepfeiler
Tulp, piit — Pfeiler
Turp — Dienst
Tähtvõlv — Sterngewölbe
Tõstesild — Zugbrücke
Tüvesevõru — Schaftring, Wirtel

Uksekoputi — Türklopfer

Vahemüür — Scheidemauer
Vahevõre — Lettner
Valdustorn — Bergfried, Bergfrit, prants. *donjon*
Vesilinnus — Wasserburg
Viieksiirus — Fünfpass
Viielööviline — fünfschiffig
Viil — Giebel
Viilhoone, viilmaja — Giebelhaus
Viiluhari — Giebelfirst
Viiluväli — Giebelfeld
Väär — Empore
Võidukaar — Triumphbogen
Vööt — Gurt
Vöötkaar — Gurtbogen
Võlv — Gewölbe
Võlvik — Gewölbejoch, Travée
Võlvikaar, vöötkaar — Gurtbogen
Võlviroie — Gewölberippe
Võlvitugi — Gewölbestütze
Vürfelkapiteel — Würfelkapitell

Ühelööviline — einschiffig
Ülapealis — Bekrönung
Ümbriskäik — Umgang
Ümmarkaar — Rundbogen
Ümmartulp — Rundpfeiler
Ümmarvööt, kumervööt — Rundstab

KUNSTGESCHICHTE ESTLANDS I
MITTELALTER

REFERAT

I.

DIE BAUKUNST, ALLGEMEINES. Die Eroberung des Ostbaltikums (des jetzigen Estlands und Lettlands) durch den Schwertbrüderorden und Waldemar II, den König von Dänemark, bringt hinsichtlich der materiellen Kultur vor allem die Baukunst mit sich. Sie entwickelt sich hier unmittelbar nach den Vorbildern des Westens, da die Baukunst der besiegten Völker, der Esten, Letten und Liven, auf einer zu primitiven Stufe stand, um die eingeführten Architekturformen zu beeinflussen. Der grösste Einfluss kam aus Deutschland, besonders aus Westfalen, den preussischen Ordensländern und der Hansastadt Lübeck. Doch auch die Baukunst Schwedens, vornehmlich Gotlands, war nicht von geringer Bedeutung. Was Dänemark anbetrifft, kann man hier, obwohl Reval (estn. Tallinn), Harrien und Wierland sich mehr als hundert Jahre unter dänischer Herrschaft befanden, keinen direkten Einfluss dänischer Baukunst erkennen.

Die Bauten des Mittelalters in Estland * zeigen im allgemeinen eine grössere Schlichtheit als durchschnittlich genommen ihre Vorbilder in Deutschland und Skandinavien. Die Ursache dieser Erscheinung ist verständlich, da das von den Esten bewohnte Gebiet wie überhaupt Alt-Livland den Eroberern des Landes eine ferne Provinz bezw. Kolonie mit einer der Regierung feindlich und aufständisch gesinnten Bevölkerung war, wo zur Ausführung höherer künstlerischer Aufgaben eine günstige Lage fehlte. Auch waren die Eigenschaften des Baumaterials nicht ohne Einfluss auf die Entwicklung der Bauformen. Der im Norden und Westen des Landes in reichlichen Schichten vorkommende Kalkstein, als Baumaterial genügend stark und haltbar, wegen seiner geringen Kompaktheit aber nicht zur Ausführung komplizierterer Formen und feinerer Details geeignet, führte in seinem weiten Verbrei-

* Die Benennung Estland ist hier und weiterhin immer für das ganze von den Esten besiedelte Land gebraucht und bedeutet nicht die frühere Provinz Estland.

tungskreise natürlich zu einfachen und formenarmen Architekturaufgaben. Die in diesem Gebiet stellenweise vorhandene festere und zu Steinmetzarbeiten mehr taugliche Steinart, wie der marmorartige Flies von Ösel und Wassalem, konnte der schwierigen Transportbedingungen halber an entfernteren Orten nur in begrenztem Masse, hauptsächlich zu Verzierungen, Verwendung finden. Im Süden gebrauchte man als bestes Baumaterial Ziegel, weil dort ein natürlicher Bruchstein fehlte. In grösserem Masse benutzte man ihn, wahrscheinlich wegen Schwierigkeiten des Brennens, nur in den Städten, bei Landbauten aber wurde er gewöhnlich nur zu Gewölben, Pfeilern und Bögen verwandt; die Mauern errichtete man aus unbearbeiteten Feldsteinen (runden Granitblöcken).

In Formenbildung und Stilentwicklung erscheint im Mittelalter auch in Estland, wie in den anderen nordischen Ländern, die kirchliche Baukunst als die ausdrucksvollste und künstlerischste von allen Arten der Architektur; doch die eigenartigen Kolonialbedingungen, die das künstlerische Schaffen im ganzen hemmten, wiesen ihr einen bedeutend minderwertigeren Platz zu, indem sie die Schaffensenergie der Erbauer in weit grösserem Masse, als in den anderen Ländern des Nordens, auf die künstlerisch weniger entwicklungsfähige Kriegsbaukunst richteten und zugleich auch die Profanarchitektur lähmend beeinflussten. In Anbetracht der geschichtlichen Entwicklung der Baustile, können wegen der Entfernung und Abgeschiedenheit weder Estland noch der übrige Teil Alt-Livlands mit den Ländern, welche die Richtung ihrer Kunst bestimmten, Schritt halten. Während in Deutschland schon in den 50-er Jahren des 13. Jh. der gotische Stil zur Herrschaft gelangte, bleibt hier der Übergangsstil noch über ein halbes Jahrhundert bestehen, um dem gotischen Stil erst in den 20-er Jahren des 14. Jh. Platz zu machen. Desgleichen währt der gotische Stil hier länger als in Deutschland, um erst um die Mitte des 16. Jh. dem Renaissancestil zu weichen.

KRIEGSBAUKUNST, ALLGEMEINES. Da die Eroberung des Baltikums auf kriegerischem Wege geschah, wobei die endgültige Unterwerfung der Esten ihres besonders zähen Widerstandes wegen sich lange hinzog, war es natürlich, dass der Schwerpunkt der Bautätigkeit der Deutschen und Dänen sich zuerst auf die Errichtung von Festungsbauten — B u r g e n und S t a d t b e f e s t i g u n g e n konzentrierte. Ihrer Anlage und ihrem Verteidigungssystem nach glichen die mittelalterlichen Ordensburgen auf den von Esten sowie von Letten bewohnten Gebieten den preussischen Ordensburgen. Da sie, wie jene,

klosterartige befestigte Ritterkasernen, den halbgeistlichen Ordensrittern zum gemeinschaftlichen Wohnsitz dienten, besassen sie wegen ihrer gemeinsamen Aufgabe auch ein mehr oder weniger sich gleichendes Gesamtgepräge und eine gleiche innere Raumverteilung. Im Hauptgebäude der Burg befanden sich gewöhnlich folgende Räume: die Wohnräume des Burgherrn (des Komturs, des Vogts u. s. w.), das Dormitorium der Ordensbrüder, das Refektorium oder der Remter, der Kapitelsaal und die Kapelle oder die Hauskirche. Die Raumverteilung der Bischofsburgen unterschied sich, ungeachtet ihrer oft grösseren Räumlichkeiten, nicht viel von derjenigen der Ordensburgen.

Die Eigenschaften der Landschaft bedingten die Einteilung der Burgen in Höhen- und Wasserburgen. Ausserdem erscheinen noch zahlreiche, einem Zwischentypus angehörige, Flachlandburgen. Die Burgen, abgesehen vom Typus, bestanden meistens aus zwei Hauptteilen — der Hauptburg oder dem Schlosse (auch Konventsbau genannt) und der Vorburg. Die Hauptburg war ein vierflügeliges, zwei- oder dreistöckiges Gebäude mit einem viereckigen Innenhof (Burghof). Die Vorburg bestand aus einem, das Schloss von allen vier oder nur von einigen Seiten umfassenden grossen, mit einer Ringmauer versehenen Hof und den zwischen der Ringmauer und dem Schlosse gelegenen Nebengebäuden. In die Vorburg gelangte man durch ein in der Ringmauer befindliches, nicht selten turmartiges, stark befestigtes Tor und über eine vor dasselbe errichtete Zugbrücke, welche über einen äusseren, trockenen oder mit Wasser gefüllten Graben führte. Ein ähnliches Turmtor oder auch nur ein mit eisenbeschlagenen Türen und einem Fallgatter versehener gewölbter Gang in einem der Schlossflügel vereinigte die Vorburg mit der Burg, bezw. dem Burghof. Die grösseren Burgen besassen zwei oder drei Vorburgen, wogegen bei kleineren solche zuweilen fehlten; in dem Falle waren sie durch einen vorburgartigen, mit einem Graben und palissadierten Erdwall umgebenen Zwinger geschützt.

Das Hauptstockwerk des Schlosses besass an seiner Hofseite eine alle Räume verbindende, gewölbte Galerie — den Kreuzgang. Bei grösseren Schlössern war der Kreuzgang zwei- oder dreistöckig, je nach der Höhe des Schlosses. Grosse, symmetrisch geordnete Bogenfenster erleuchteten den Kreuzgang von der Hofseite. Die übrigen Schlossfenster waren, den Verteidigungsaufgaben entsprechend, klein und schmal. Das Dach war gewöhnlich pultartig mit der Neigung zum Schlosshof.

Im Gesamtbilde der Burgen waren architektonisch von hervorragender Bedeutung die Türme, welche die Burgmauer und auch öfters die Hauptburg verteidigten. Einer von den Türmen, der grösste und stärkste, war der Hauptturm, welcher den Bewohnern als letzter Verteidigungspunkt diente. In manchen Fällen war er eine bedeutende und mächtige Festung für sich — der Bergfried. An den oberen Teilen der Ringmauer, der Burg und der Türme befand sich ein offener oder gedeckter Wehrgang, der nach aussen hin mit einer mit Zinnen oder Schiessscharten versehenen Brustwehr geschützt war. Ausserdem befanden sich an der Ringmauer, den Türmen und auch am Schloss erkerartige, hochgelegene Anbauten — die Pechnasen, von wo aus man den Feind mit siedendem Pech übergiessen konnte. Die Pechnasen waren am häufigsten über den Toren angelegt.

Annähernd nach denselben Grundsätzen und Verteidigungsanlagen war das System der Stadtbefestigungen errichtet. Auch die Städte wurden mit einer hohen und starken Wehrmauer eingefasst und, wo es möglich war, auch noch mit einem tiefen und breiten Wassergraben umgeben. Vor den Graben häufte man einen palissadierten Erdwall mit steilen Abhängen. Die Mauer befestigte man mit drei- oder vierstöckigen, zuweilen sogar höheren Türmen, die öfters vorspringende Aussenseiten hatten, um eine möglichst wirkungsvolle Flankenbestreichung ausüben zu können. Die Tore bildeten jedes für sich eine Befestigung. Sie bestanden meistens aus dem sich in der Stadtmauer befindlichen mächtigen turmartigen Haupttor mit Pechnase und Zugbrücke und dem vor dieses, gewöhnlich jenseits des Stadtgrabens, errichteten Vortor oder wenigstens dem mit einem palissadierten Wall umgebenen Zwinger.

DIE DOMFESTUNG ZU REVAL. Die grösste und eigenartigste Erscheinung mittelalterlicher Militärarchitektur Estlands war die Domfestung zu Reval, anfangs einfach *castrum danorum,* dann *Revel* oder *Revele* (estn. *Tallinn,* d. h. Dänenstadt) genannt. Im Sommer 1219 von Waldemar II, an der Stelle der Estenburg *Lindanisse,* auf hohem Felsenhügel (später nach der dort errichteten Domkirche Domberg oder Dom genannt) unweit des Seestrandes gegründet, bestand sie aus zwei zusammengehörigen, ihrem Charakter nach sich jedoch gänzlich unterscheidenden Bautengruppen: aus der grossen Festung *(castrum magnus, dat grote hus),* welche eigentlich nur der mit einer Ringmauer eingefasste Stadtteil des Bischofs und des Adels war, und aus der auf dem südwestlichen Teil des

Hügels errichteten kleinen Festung *(castrum minus, dat lütteke hus)* — der eigentlichen Burg, welche bis 1347 als Sitz des dänischen Statthalters, später des Ordenskomturs diente. Daher auch ihre historische Benennung — die Ordensburg Reval.

Die vielfach veränderte, soeben noch mächtig die Stadt überragende ehemalige Ordensburg hatte eine beinahe trapezförmige, über 20 m hohe und durchschnittlich 2,5 m dicke Ringmauer, befestigt mit Ecktürmen (Abb. 2 u. 4). Der nach Südwest gerichtete, noch gut erhaltene, monumentale runde Bergfried — der *Lange Hermann* — beinahe 46 m hoch, hat ein weitausladendes Konsolengesims mit schönem, die Brustwehr tragendem Spitzbogenfries (Abb. 3). Von den anderen Türmen sind noch der kleine Wachtturm *Pilsticker* (auch *Schneckenturm* genannt) an der Nordwest-, und die umfangreiche *Landskrone* an der Nordostecke der Ringmauer erhalten. Der vierte Turm, der viereckige *Stüir den Kerl* (auch *Pilturm*) wurde 1772—88 mitsamt dem grössten Teil der östlichen und südlichen Mauer weitläufiger Umbauten wegen abgebrochen. Neben diesem Turm im östlichen Teil der Ringmauer befand sich das Burgtor. Im Norden und Osten umgab die Burg ein 15 m breiter trockener Graben.

Auf dem Burghof, in der Nähe des *Langen Hermann,* stand der an die westliche Mauer gebaute Palas des dänischen Statthalters — ein langes (55×15 m) zweistöckiges Gebäude mit einer an der Hauptseite auf den zweiten Stock führenden breiten doppelarmigen Freitreppe. Im unteren Stock dieses ersten, längst nicht mehr vorhandenen Hauptgebäudes der Burg lagen wahrscheinlich die Wohnräume des Statthalters und seiner nächsten Umgebung, wogegen eine grosse Festhalle das obere Stockwerk einnahm, deren einstiges Vorhandensein die drei grossen Fensteröffnungen in der Ringmauer bestätigen.

Die Burg, die während der Dänenregierung aus der mit Türmen versehenen Ringmauer, dem Palas und einigen Nebengebäuden bestand, erlitt, nachdem Reval dem Deutschorden zugefallen war, grössere Veränderungen. Neben den Palas baute man den Konventsbau des Ordens auf — ein mächtiges, vierflügeliges, zweistöckiges Schloss mit einem viereckigen Innenhofe. Dadurch erlangte man eine Teilung der Burg in zwei Festungsteile — das Schloss und die dasselbe von Norden, Osten und Süden umzingelnde Vorburg, wodurch die Widerstandsfähigkeit beträchtlich erhöht wurde.

Im unteren Geschosse des Ordensschlosses befanden sich Wirtsschaftsräume und wahrscheinlich auch Räume für die Kriegsknechte, im Hauptgeschoss aber die Wohnräume des Kom-

turs und der Ordensbrüder, der Kapitelsaal und die Kapelle. Unter dem Aussenrande des Pultdaches zog sich ein Wehrgang hin und bildete somit das dritte Stockwerk des Schlosses. Das zweischiffige Dormitorium im Westflügel des Hauptstockwerkes war in direkter Verbindung mit dem in veränderter Form erhaltenen grossen viereckigen Seitenbau, dem Dansker (der Latrine), welcher bis zur Höhe des Schlosses und der Ringmauer reichte. Das obere Geschoss des Danskers diente Verteidigungszwecken und war mit dem Wehrgange des Schlosses und der Ringmauer unmittelbar verbunden. Zwei niedrigere und kleinere Danskerbauten besass auch der Palas. Ein zweigeschossiger Kreuzgang umschloss den Innenhof des Schlosses von allen vier Seiten.

An der Ostseite war die Burg mit einem ausgedehnten, von einer Wehrmauer umgebenen Zwinger verbunden. Von diesem gelangte man durch die turmartige *Dompforte* (anders *Glockenturm* genannt) in den bischöflichen Stadtteil oder in die grosse Festung, in die untere Stadt aber durch zwei Tore: das bis jetzt beinahe unverändert erhaltene Turmtor am Langen Domberge (Abb. 5), bis 1380 ein Holzbau, und das Tor am Kurzen Domberge (Abb. 6), das damals, wie auch heutzutage, nur für Fussgänger bestimmt war. Ausser diesen hatte der Zwinger, in der Nähe des Turmes *Stüür den Kerl,* noch ein Südtor. Dieses vermittelte der Dombewohner direkten Verkehr mit der Aussenwelt.

Das Hauptgebäude der ehem. Ordensburg diente während der Russenherrschaft als Gefängnis und brannte i. J. 1917 nieder. Anstelle desselben wurde 1923—1924 das estnische Parlamentsgebäude errichtet.

ORDENSBURGEN. Bald nach der Gründung der Domfestung zu Reval, noch im zweiten Viertel des 13. Jh., mögen die Dänen die Burgen W e s e n b e r g und N a r v a gegründet haben, obwohl die erstere 1252 und die zweite 1256 erstmals urkundlich erwähnt werden. Beide Burgen mögen jedoch während der dänischen Herrschaft kleine Bauten gewesen sein und erst, übergegangen in den Besitz des Deutschordens (1346), durch Umbau und Erweiterungen zu mächtigen kriegerischen und administrativen Zentren geworden sein. Im Süden des Landes gründet der Schwertbrüderorden i. J. 1224 F e l l i n, doch wie die von den Dänen gegründeten Burgen erreicht auch diese Burg ihre endgültige Gestalt erst während der Herrschaft des Deutschordens (nach 1237). Dieser Orden entwickelt eine rege Bautätigkeit. Noch im dritten Viertel des 13. Jh. errichtet er die Burgen W e i s s e n s t e i n und P e r n a u und baut, hauptsächlich in Südestland, auch in demselben Jahrhundert eine Reihe von verhältnismässig

starken Burgen. Ausserdem bringt der Orden in die Anlage und das Verteidigungssystem der baltischen Burgen festere Prinzipien, die durch die Kreuzzüge ins Morgenland erworben wurden.

Eine ausnahmsweise starke Festung war die Ordensburg F e l l i n (estn. *Viljandi*). Erbaut auf einem hohen, zu einem See hinabfallenden Landrücken, der durch natürliche grabenartige Vertiefungen in drei Hügel geteilt wurde, bestand sie aus einem Schloss und drei Vorburgen (Abb. 7). Die Hauptgruppe der Burgbauten bildeten das quadratisch angelegte Schloss mit einer Seitenlänge von 55 m, und die erste, das Schloss umgebende Vorburg, beide auf dem höchsten Südhügel des Landrückens. Auf dem nächsten, nördlichen Hügel befand sich die zweite Vorburg, wohin ein Tor und eine Zugbrücke von der ersten Vorburg über einen Graben, der die beiden Burgteile trennte, führte. Ein Turmtor der zweiten Vorburg führte auf eine Brücke mit drei starken Pfeilern über einen Graben zur dritten Vorburg. Erst von der dritten Vorburg gelangte man durch ein starkbefestigtes Tor im westlichen Teil der Mauer in die Aussenwelt; ein zweites Tor im nördlichen Teil der Mauer vermittelte den Verkehr mit der Stadt. Auch hier trennte ein Graben mit einer Steinbrücke diese Vorburg von der Stadt. Von der Burg, zerstört im Nordischen Kriege, sind nur spärliche Reste erhalten.

Die Burg W e s e n b e r g *(Rakvere)*, seit dem 17. Jh. in Ruinen, war ebenfalls eine Höhenburg. Sie bestand aus einer quadratischen Hauptburg und einer nach dem Süden gelegenen grösseren Vorburg. Als die Russen im J. 1558 Wesenberg eroberten, umgaben sie den ganzen Burgberg mit einer aus Balken und Steinen errichteten Mauer, deren Anlage wir auf dem i. J. 1683 von S. Waxelberg gezeichneten Plane (Abb. 8) sehen können.

Die Ordensburg N a r v a, gewöhnlich Hermannsfestung genannt, ist auf einem niedrigen Felsenhügel auf dem linken Ufer des Narveflusses erbaut. Die Hauptburg und die nach Norden gelegene Vorburg sind verhältnismässig gut erhalten, obwohl sie einigen Veränderungen in der Neuzeit nicht entgangen sind. Westlich von den beiden dehnt sich eine zweite, weit grössere Vorburg aus, deren Ringmauer und andere Wehrbauten durch spätere Veränderungen meistenteils vernichtet worden sind. Das Hauptgebäude der Burg, ein typischer, um einen kleinen Schlosshof gebauter vierflügeliger Bau, ist seinen Architekturformen nach wenig bemerkenswert, wirkt aber durch seine wohlgruppierten mächtigen Baumassen (Abb. 9). Was aber der Burg ein eigenartiges und monumentales Gepräge gibt, ist der aus dem Anfange des 16. Jh. stammende riesige, siebenstöckige Bergfried,

der *Lange Hermann.* Er bildet die Nordwestecke des Schlosses und erhebt sich aus der Mitte der Burganlage, wo die zwei Vorburgen mit dem Schlosse zusammenstossen (Abb. 10).

Der Anlage nach glich die Burg Weissenstein *(Paide)* gewissermassen Narva. Sie bestand auch aus einer Hauptburg mit zwei Vorburgen und einem gewaltigen Bergfried, der sich noch heute zwischen den wenigen Ruinenresten in fast unveränderter Gestalt erhebt (Abb. 11). Er ist achteckig, 30 m hoch, und besteht aus fünf übereinanderliegenden Räumen, von denen der unterste tief in die Erde dringt und mit einem jetzt verfallenen unterirdischen Gange verbunden ist.

Die nach dem Nordischen Kriege vollständig verfallene Burg Pernau *(Pärnu)* bestand aus einer Hauptburg und zwei Vorburgen (Abb. 12). Die erste Vorburg umfasste das vierflügelige Schloss von allen Seiten, wogegen die zweite die erste nur von drei Seiten — von Osten, Süden und Westen — einschloss. Die Ringmauern beider Vorburgen bildeten jede für sich ein unregelmässiges Viereck. Die äussere Mauer hatte vier, die innere zwei runde Ecktürme. Die Ringmauer der inneren Vorburg war zudem an der einzigen Aussenseite mit einem halbrunden Turm befestigt.

Von anderen im 13. Jh. erbauten Ordensburgen waren die bemerkenswertesten Helmet, Tarwast, Oberpahlen, Lais, Karkus und Peude. Die kürzeste Zeit bestand Peude *(Pöide),* — im J. 1343, während des grossen Befreiungsaufstandes der Esten, wurde die Burg zerstört. Tarwast *(Tarvastu)* und Helmet *(Helme)* wurden durch Pulverexplosionen zu Ruinen verwandelt — die erste Ausgang des 16. Jh., die zweite i. J. 1658. Oberpahlen *(Põltsamaa)* und Karkus *(Karksi)* verloren ihre Verteidigungsfähigkeit im 17. Jh. und Lais *(Laiuse)* im Nordischen Kriege. Von den Ruinen wurde später (ca 1760) nur Oberpahlen als unbefestigtes Schloss aufgebaut. Als ein Bauwerk des Ordens kann auch Leal *(Lihula)* betrachtet werden. Anfangs als unbedeutende Befestigung Residenz des ersten Bistums Estland, wurde Leal bald nach 1238 zu einer festen Burg mit zwei Vorburgen neu aufgebaut und war gemeinsamer Besitz des Ordens und des Bistums Ösel-Wiek.

Im Vergleich zum 13. Jh. verliert das Errichten neuer Ordensburgen in den folgenden zwei Jahrhunderten viel an Intensität. Es entstehen im 14. Jh. in den Ordensländern gar keine neuen grösseren Burgen; man erweitert und verstärkt jedoch ältere, von denen einige, wie z. B. Weissenstein, erst jetzt zu gewaltigen Burgen werden. Als Neubauten kommen hinzu nur einige Vasallenschlösser, mit Ausnahme von Soneburg oder Sühne-

burg *(Maasilinn)*, welche zum Schutz und zur Verwaltung des Ordensgebiets, nach der Zerstörung von Peude, auf Ösel errichtet wurde. Das Erbauen kleinerer Schlösser auf dem Ordensgebiet erstreckt sich auch auf das 15. Jh., sie waren jedoch mehr befestigte Herrenhäuser als Burgen. Ausserdem gründet man jetzt zwei Burgen von wichtiger Bedeutung — das Neuschloss und die Tolsburg.

Die Burg Neuschloss *(Vasknarva)* wurde i. J. 1427 in der Nähe des Peipussees am linken Ufer der Narve erbaut, — an dem gleichen Ort, wo der Orden schon i. J. 1349 ein „befestigtes Haus" errichtet hatte, welches aber die Pleskowiter bei einem Kriegszuge alsbald zerstörten. Der Grundriss des neuen dreigeschossigen Schlosses war viereckig, mit einer Seitenlänge von 23×15 m, wie wir es eben noch an den Mauern der Ruinen sehen können. Das Schloss war mit einem vorburgartigen Zwinger (68×36 m) umgeben und hatte nach Norden in der Ringmauer ein stark befestigtes Tor, nach Nordwest aber einen runden, vermutlich aus dem Ausgang des 15. Jh. stammenden Kanonenturm.

Die Tolsburg (anfangs Fredeborg genannt, estn. *Toolse*) stammt aus den Jahren 1471—73. Das Schloss, direkt an das Meeresufer gebaut (Abb. 13), bildete einen von Osten nach Westen gerichteten länglichen viereckigen Bau mit einem runden und drei viereckigen Ecktürmen, ohne Innenhof. Im Süden wurde das Schloss von zwei vorburgartigen, mit Wällen und Gräben umfassten Zwingern geschützt. Schon seit Ausgang des 17. Jh. sind das Neuschloss und die Tolsburg als Ruinen bekannt.

BISCHOFSBURGEN. Fast gleichzeitig mit der Gründung der ersten Dänen- und Ordensburgen, beginnt auch die Bebauung der Länder, welche in den Besitz der Bischöfe übergegangen waren. Das geschieht in den beiden Bistümern aber nicht in gleichem Masse. Im Bistum Dorpat entwickelt sich die Bautätigkeit viel intensiver und schon i. J. 1224 gründet man hier die Burgen Dorpat und Odenpäh, zur Zeit, wo das Bistum Ösel-Wiek tatsächlich nicht vorhanden war. Erst in d. J. 1265—79 erhält dieses Bistum mit der Burg Hapsal eine ständige Residenz.

Die Burg Dorpat *(Tartu)*, die Residenz des gleichnamigen Bistums, ist vollständig verschwunden und über ihre architektonische Gestalt ist daher nichts bekannt; nach alten Plänen und Urkunden ist es nur möglich eine annähernde Vorstellung von ihrer Grundanlage zu erhalten. Die Burg befand sich auf dem Südteil des Domberges, ungefähr auf der Stelle der heutigen Sternwarte. Sie hatte eine den Bergabhängen folgende Ringmauer

und bestand aus einem festen Schloss und einer westlich gelegenen Vorburg. Von Osten schützte das Schloss eine zweite kleine, zwingerartige Vorburg. Der Südteil der Ringmauer war im Osten und Westen mit der Stadtmauer verbunden, eine direkte Fortsetzung derselben bildend. Dadurch befand sich die ganze Burg innerhalb der Stadtmauer. Was die Burg Odenpäh *(Otepää)* anbetrifft, so ist auch sie gänzlich verschwunden und sogar ihr Planschema ist bisher unbekannt.

Die Burg Hapsal *(Haapsalu)* ist nicht gänzlich verfallen; die wichtigsten Bauteile sind als Ruinen grösstenteils erhalten, die renovierte Schlossskirche sogar in ihrer fast ursprünglichen Gestalt. Die Burg bestand aus einem, um einen länglichen vierseitigen Innenhof gelegenen dreistöckigen Schloss und einer, es im Osten, Süden und Westen umgebenden Vorburg, die von einer hohen und starken Ringmauer umfasst war (Abb. 16). An der Aussen-, wie auch an der Innenseite umgab ein breiter Graben die Ringmauer, welche durch sieben Türme verstärkt wurde. Einige von ihnen, wie auch teilweise die Mauer selbst, haben sich beinahe in der ursprünglichen Höhe erhalten. Dem neben dem umfangreichen Wehrturm an der Nordostecke der Ringmauer befindlichen Haupttore war ein starker, jetzt längst verschwundener Zwinger vorgelagert; an der Mauer, hoch über dem Toreingange, haben sich zwei eigenartige Pechnasen gut erhalten (Abb. 14).

Der Konventsbau der Burg unterscheidet sich durch seine Anlage merklich von denen der Ordensburgen, da hier die Kirche, Domkirche des Bistums, den ganzen monumentalen Südflügel des Schlosses einnimmt. Neben der Sakristei aus der Mitte der Vorburg erhob sich der viereckige *Glockenturm,* dem vermutlich die Verteidigung des Schlosses oblag. Von den drei übrigen Flügeln des Konventsbaues ist ausser der äusseren Umfassungsmauer nicht viel erhalten. Aus der Mitte des Westflügels tritt der schlanke, runde, ca 38 m hohe *Wachturm,* jetzt *Glockenturm* genannt, hervor (Abb. 15). Der Ostflügel war noch stärker befestigt, offenbar um den gewölbten Torweg, der durch den Innenhof führte, zu schützen, — ein breiter Zwinger mit einem zweitürmigen Tor war diesem Flügel vorgelagert.

Während im 14. Jh. in den Ordensländern keine neue Burgen von weitreichender Bedeutung mehr entstehen, werden in den Bistümern noch zwei grosse und architektonisch hervorragende Burgen erbaut: Neuhausen, die Grenzfeste des Bistums Dorpat gegen Russland, und die zweite Residenz der Bischöfe von Ösel-Wiek — Arensburg auf Ösel. Aus diesem und auch aus dem 15. Jh. sind ausserdem noch einige kleine Vasallenburgen bekannt.

Neuhausen *(Vastseliina)*, gegründet i. J. 1342, lag auf einer Erhebung zwischen dem Flusse Bümse und einem in denselben mündenden Nebenflusse und war somit von drei Seiten mit Wasser umgeben. Die Hauptgruppe der Burgbauten bildete das um einen länglichen Innenhof gebaute Schloss und ein aus seiner Mitte sich erhebender, viereckiger, bergfriedartiger Stubenturm. Ein fast ebenso grosser, aber runder Turm schützte die Nordostecke des Schlosses und ein ähnlicher, kleinerer Turm die Südwestecke; ausser diesen hatte das Schloss noch drei kleine viereckige Wehrtürme. Ein schmaler vorburgartiger Zwinger, dessen Ringmauer mit zwei viereckigen und einem runden Turm verstärkt war, umschloss die ganze Bautengruppe. Ausnahmsweise stark befestigt war der an der Südwestecke der Burg befindliche, aus drei sich folgenden Toren zusammengesetzte Haupteingang. Von der Burg sind nur malerische Ruinen erhalten (Abb. 17), welche mit symmetrisch ausgeführten fensterartigen Blendnischen, Kreisblenden, Gurten und anderen Verzierungsmotiven versehen sind und eine gewisse Vorstellung von mittelalterlichen architektonischen Schmuckformen der Gotik an Backsteinbauten geben.

Die Burg Arensburg *(Kuresaare)*, erstmals i. J. 1381 erwähnt, ist wahrscheinlich Mitte des 14. Jh. errichtet. Am niedrigen Ufer des späterhin versandeten Meerbusens stehend und von einem tiefen und breiten, ins Meer auslaufenden Graben umgrenzt, war Arensburg im Mittelalter eine Wasserburg. Sie hat durch Zerstörungen wenig gelitten und ist auch von grossen Veränderungen verschont geblieben. Die Anlage des Schlosses ist eine regelmässige. Der Grundriss bildet ein Quadrat mit einer Seitenlänge von 42,5 m. Das Schloss (Abb. 18 u. 19) erhebt sich als dreistöckiger Bau um einen beinahe quadratischen Innenhof. Die beiden Ecken des Nordflügels des Schlosses gehen oben in zwei niedrige Türme über. An der Hofseite hat es einen dreistöckigen, geschlossenen Kreuzgang.

Die Einteilung der Innenräume ist typisch für grössere baltische Burgen der gotischen Zeit, insbesondere im Hauptstockwerke (Abb. 20). Den grössten Raum bildet hier der zweischiffige Kapitelsaal (Abb. 21) im Südflügel. Er ist an der Ostseite mit einer an Bodenfläche mehr als zweimal kleineren, jedoch durch zwei Geschosse reichenden Schlosskapelle verbunden. Den Westflügel des Hauptgeschosses nehmen die Wohnräume des Bischofs ein, im Nordflügel liegt das Dormitorium und im Ostflügel liegen die übrigen gemeinsamen Gemächer. Ausser dem neben der Kapelle befindlichen Refektorium sind alle Gemächer zweischiffig.

KLOSTERBURGEN. Neben den Ordens- und Bischofsburgen sind auch zwei Klöster, die Cisterzienserabteien Falkenau und Padis, als Burgen zu betrachten. Falkenau *(Kärkna)*, im Bistum Dorpat, war eine Wasserburg und unter ihresgleichen die grösste im Lande. Errichtet in d. J. 1228—33, stand sie bis zum J. 1558, bis die Russen sie zerstörten. Am Flusse Embach bei der Mündung des Ammebaches angelegt, war sie von drei Seiten von fliessendem Wasser umgeben; ein Graben, zwischen den beiden Flüssen gezogen, schützte sie von der vierten Seite. Ausserdem hatte der Klosterbering eine fast ein Quadrat bildende, 2,6 m starke Ringmauer, die mit je einem Eckturme im Nordwest und Nordost befestigt war. Ein zweitürmiges Tor im westlichen Teil der Mauer führte in den Klosterbering. Den Nordflügel des Konventsbaues nahm die Kirche vollständig ein. Ein Torgang im Westflügel vereinigte den Kreuzhof mit der Vorburg.

Das Kloster Padis *(Padise)* wurde i. J. 1310 von den aus Dünamünde nach Harrien übergesiedelten Mönchen gegründet. Ihr erstes Kloster war ein Holzbau. Erst im J. 1317 begannen sie eine Klosterburg in Stein zu bauen, die sie im J. 1448 noch mit neuen Anbauten befestigten. Sie bestand aus einem dem Hauptbau der Ordensburgen gleichenden Konventsbau und einer an Bodenfläche dreimal grösseren Vorburg, welche sich im Norden und Osten an den Konventsbau schloss. Um die Vorburg zog sich eine Ringmauer mit einem Graben. Ausserdem schützte noch ein Graben den Konventsbau selbst. Im Jahre 1559 wurde das Kloster säkularisiert und etwa Hundert Jahre später begann sein Verfall.

Von der ganzen Klosterburg sind, abgesehen von einigen geringen Resten der Vorburg, nur der Ost- und der Nordflügel des Konventsbaues als Ruinen erhalten. Den grössten Teil des Nordflügels behauptet die Klosterkirche, von deren Nordostecke sich ein Erkerturm erhebt (Abb. 23). Besonders bemerkenswert war das im Nordflügel neben der Kirche errichtete Haupttor (Abb. 22), das in den Kreuzhof des Klosters führte. Dieser, wohl aus dem J. 1448 stammende und erst kürzlich eingestürzte, gewaltige, viereckige Torturm hatte zwei nebeneinanderstehende Eingänge, von denen der grössere mit einer Zugbrücke mit zwei Göpelbalken versehen war; der andere, kleinere, nur für Fussgänger bestimmte, hatte eine Zugbrücke mit einem Göpelbalken.

Ausser den Klosterburgen Falkenau und Padis ist Kuimetz in Harrien, ein befestigter Cisterziensernonnenhof, Gut des St. Michaelsklosters in Reval, bekannt. Er war ein burgartiger Bau mit ausgekragten Ecktürmen und einem Zwinger.

STADTBEFESTIGUNGEN. Von allen Städten Alt-Livlands hat nur Reval den grössten Teil seiner mittelalterlichen Stadtmauer und Wehrtürme bewahrt. Die Befestigung der Stadt mit der Ringmauer begann in den 70-er Jahren des 13. Jh. nach den Bestimmungen der Königin Margarethe. Die erste Wehrmauer mag wohl provisorisch gewesen sein. Die Errichtung der neuen Stadtmauer beginnt erst im nächsten Jahrhundert und wird seit d. J. 1310 vom Gesandten des Königs Erich Menved, einem Ritter Johann Kanne, geleitet, der als Autor des grundlegenden, später vielfach vervollständigten Planes der Stadtbefestigung betrachtet werden kann. Die Mauer um die Stadt wird mit fünf Türmen und sechs Toren in der Mitte des 14. Jh. zur Vollendung gebracht. In den Jahren 1354—1410 wird diese Befestigung durch das Errichten von 16 neuen Mauertürmen erweitert, 1410—1532 kommen noch sieben hinzu, und so hat Reval zu Ende des Mittelalters im ganzen 28 Wehrtürme, die Tortürme nicht einberechnet.

Die Stadtmauer, so weit sie erhalten, ist nicht von gleicher Höhe. Bedingt durch Unebenheiten des Bodens und Sonderaufgaben der Verteidigung, erhebt sie sich mit der Brustwehr von 10,5 m bis 16 m, mit einer durchschnittlichen Höhe von 15 m; die Stärke der Mauer schwankt zwischen 2,2 und 2,4 m. Der 1,5 m breite und durchschnittlich 2,5 m hohe Wehrgang hatte eine 0,7 m starke Brustwehr, in der sich Schiessscharten 2,75 bis 3 m voneinander entfernt befanden. Von dem Wehrgange ist nur die Brustwehr teilweise erhalten.

Die Türme (Abb. 25, 26 u. 27) erhoben sich in ungleichen Abständen voneinander. An der Ost- und Südseite der Stadt dehnt sich der Abstand von 95 bis 100 m, an der West- und Nordseite aber von 37 bis 55 m; die Höhe der Türme schwankt zwischen 20 und 30 m. Dem Grundriss nach sind sie verschieden: quadratisch, kreisrund und hufeisenförmig. Die Türme mit quadratischer und kreisrunder Grundform stammen aus der ersten Hälfte des 14. Jh., die hufeisenförmigen aus den folgenden anderthalb Jahrhunderten. Die Mehrzahl der Türme hat vier Stockwerke, teils gewölbt, teils mit Balkendecken versehen. Alle Türme waren mit hohen Zeltdächern aus Ziegelsteinen bedeckt.

In dem Befestigungsgürtel der Stadt waren durch ihre Mauerstärke und ihre riesigen Masse besonders bemerkenswert die Bastionstürme *Dicke Margarethe* und *Kiek in de Kök*. Beide sind erhalten, die erstere jedoch etwas verändert und ein wenig verfallen. Die *Dicke Margarethe* (Abb. 29), erbaut ca 1518—32, war kein Turm im eigentlichen Sinne des Wortes, sondern eine einen dreiviertel Kreis bildende hohe Bastionsmauer, die

eine Kurtine, den Kanonenstand, umgrenzte. Die Stärke der nach aussen zugekehrten Mauer beträgt 4,7 m, verringert sich aber an beiden der Stadt zugekehrten Enden bis 2,1 m. Erst Anfang des 18. Jh. wurde die *Dicke Margarethe* in einen vierstöckigen geschlossenen Turm verwandelt und mit einem zeltförmigen Dache bedeckt; dann baute man sie auch ungefähr 3 m höher. Das Dach und die eingebauten neuen Teile verlor der Turm im J. 1917. Der *Kiek in de Kök* (Abb. 28), erbaut i. J. 1533, ist gleichfalls ein früherer Kanonenturm, aber ein geschlossener Bau, wie auch die anderen Türme der Stadtbefestigung. Er ist 36 m hoch, 17,4 m breit, die Stärke der Wandmauern beträgt durchschnittlich 3,8 m. Von kreisförmigem Grundriss, hat er sechs mit Kuppelgewölben überdeckte Geschosse und ist als der höchste und stärkste Wehrturm im Befestigungsgürtel Revals bekannt.

Die sechs Stadttore (das kleine, nur von lokaler Bedeutung schon im 15. Jh. zugemauerte *Badstubentor* im gleichnamigen Turme bei dem St. Michaelskloster der Cisterzienserinnen nicht einbegriffen) bestanden anfangs wahrscheinlich nur aus einem starken viereckigen Torturm in der Stadtmauer und einem vorgelagerten, von einem Wall umgebenen Zwinger. Später, wahrscheinlich Ende des 14. und Anfang des 15. Jh., verstärkte man die *Schmiede-, Karri-, Lehm-,* die *Kleine* und *Grosse Strandpforte* mit auf der anderen Seite des Grabens stehenden und mit zwei Seitentürmen versehenen Vortoren. Das Haupttor wurde mit dem Vortore durch eine Steinbrücke verbunden, die aber einige Meter kurz vor dem Haupttore endigte, um einer Zugbrücke Raum zu geben. Den festen Teil der Brücke verstärkten auf beiden Seiten niedrige Mauern mit Brustwehr.

Von den fünf beschriebenen Toren unterschied sich merklich das sechste — die *Süsternpforte.* Ihr ältester Teil — das Haupttor in der Stadtmauer — war ein den anderen Toren ähnlicher viereckiger Turmbau, als neuen Teil erhielt sie aber ein Vortor mit nur einem grossen hufeisenförmigen Seitenturm an der Nordseite, denn an der Südseite war sie offenbar durch den steilen Abhang des Domberges genügend geschützt. Nach einiger Zeit verstärkte man die *Süsternpforte* noch durch ein zweites Vortor, so dass sie zuletzt aus drei mit einander verbundenen Einzeltoren bestand (Abb. 31). Bald übertraf sie an Widerstandsfähigkeit die *Grosse Strandpforte,* als anstelle ihres östlichen Seitenturmes der Bastionsturm die *Dicke Margarethe* erbaut wurde (Abb. 30). Von allen Stadttoren sind allein die beiden Seitentürme des Vortors der *Lehmpforte* und die *Grosse Strandpforte,* richtiger ihr Vortor, erhalten.

Mit ihrer strengen Schlichtheit und ihrem Verzicht auf Detailformen weist die Stadtmauer Revals wenig Künstlerisches auf, wirkt aber durch ihre ausserordentliche Imposantheit und ihr grossartiges malerisches Gesamtbild. Bei ihrer Errichtung haben als Vorbild und Ideegeberin bis zu Ende des 14. Jh. am meisten Einfluss die Stadtmauer Visbys, später die Stadtbefestigungen Lübecks und die Wehrbauten anderer Hansastädte gehabt.

II.

KIRCHLICHE BAUKUNST, ALLGEMEINES. Die ersten Kirchen auf dem Gebiet des jetzigen Estlands werden schon im zweiten Jahrzehnt des 13. Jh. erbaut; sie mögen aber nur kleine provisorische Holzbauten gewesen sein. Lebhafter und ausgedehnter wird das Errichten der Kirchen erst nach dem Entstehen der bedeutendsten strategischen und administrativen Zentren und der Gründung der ersten Klöster. Während gleich anfangs in den Städten zum Erbauen der wichtigsten Kirchen als Baumaterial Stein verwandt wird, beginnt man auf dem Lande das Erbauen der Steinkirchen in grösserem Umfange erst gegen Ende des 13. Jh., und zu Anfang des 14. Jh. wird Stein dominierendes Material der Sakralbauten. Keine einzige mittelalterliche Holzkirche hat sich bis heute erhalten, — die letzten von ihnen sind wahrscheinlich im Nordischen Kriege zu Grunde gegangen.

Von den mittelalterlichen Steinkirchen hat sich der grösste Teil bewahrt, doch gibt es nur wenige, die in ihrer ursprünglichen Gestalt erhalten sind. Die überwiegende Mehrzahl hat schwer unter Kriegsverwüstungen gelitten und ist beim Wiederaufbau und Renovieren, das besonders umfangreich in den 17., 18. u. 19. Jahrhunderten stattfand und das in vielen Fällen mit grosser Pietätlosigkeit geschah, mehrfach verändert worden.

Schon allein diese Umbauten und Veränderungen haben die Baugeschichte der mittelalterlichen Kirchen Estlands sehr kompliziert gestaltet. Es ist aber zu beachten, dass viele Kirchen auch vor dieser Periode nicht als einheitliche Bauwerke zu betrachten sind; sie wurden im Mittelalter bemerkenswerten, manchmal sogar von grundlegender Bedeutung Veränderungen unterworfen. Eine oft vorkommende Erscheinung war damals das Erbauen der Kirchen in Teilen und ohne einen Gesamtplan während eines langen Zeitraums. Zuerst baute man den Chor, dann das Langhaus und zuletzt den Turm, oder sogar zu Anfang den Chor, dann das Langhaus mit einer provisorischen Holzdecke, weiter die Gewölbe und endlich den Turm. Die Bauperioden folgten oft erst nach Jahrzehnten auf einander und

der neue Teil unterschied sich dem Stil und der Formensprache nach häufig von dem früheren. Nicht selten veränderte man beim Neubau das Vorhandene, auch das vollständige Umbauen einer schon beendigten Kirche gehörte nicht zu den ausnahmsweisen Erscheinungen. Anlass zu Umbauten gaben oft Brände, besonders in den Städten, und das Neuerrichten geschah gewöhnlich in diesem Falle unter dem Zeichen einer grösseren Schönheit, Monumentalheit und Raumweite.

Dem System und der Anlage nach teilt man die mittelalterlichen Kirchen Estlands in vier Typen. Den ersten Typus bilden die dreischiffigen Basiliken. Mit Ausnahme von Urbs im Werroschen Gebiet gibt es basilikale Sakralbauten nur in den Städten, nämlich in Reval, Dorpat und Pernau. Als den zweiten Typus kann man die dreischiffigen Hallenkirchen betrachten, die hauptsächlich auf dem Lande verbreitet sind und in den ehemaligen Ordensländern, im Kreise Fellin, Jerwen und Wierland, dominieren. Zum dritten Typus gehören die zweischiffigen Kirchen. Im Vergleich mit den anderen Typen kommt diese Art am wenigsten vor — drei Kirchen in Reval, zwei in Harrien und eine auf Ösel. Den vierten, zahlreichsten Typus bilden die einschiffigen Kirchen. Sie überwiegen im ehemaligen Bistum Ösel-Wiek und auch in Harrien, anderwärts nur als Einzelerscheinungen vorkommend.

BASILIKALE KIRCHEN REVALS. Von den drei Basiliken Revals ist die Domkirche (Abb. 33 u. 34), erstmals schon i. J. 1233 urkundlich erwähnt, die älteste und gleichfalls auch eine der ältesten Kirchen Estlands. Ihre Anlage ist sehr einfach: das Langhaus mit drei aus vier Gewölbejochen bestehenden Schiffen, der dem Mittelschiff im Osten anschliessende quadratische, mit einer aus fünf Seiten eines Achtecks gebildeten Apsis verlängerte Chor und der vom westlichen Gewölbejoch des Mittelschiffes sich erhebende viereckige massive Turm bilden die eigentliche Kirche. Diese Anlage erhielt die Kirche aber erst in der Mitte des 15. Jh. nach mehrfachen Umbauten.

Es kann mit Sicherheit angenommen werden, dass die Domkirche in der Dänenzeit eine Hallenkirche war, doch mit den bis heute erhaltenen Umfassungsmauern und der jetzigen Raumeinteilung des Langhauses. Den grossen Westturm erhielt sie wahrscheinlich gegen Ausgang des 14. oder Eingang des 15. Jh. Im Jahre 1433 verwandelte ein Brand die Kirche samt dem grössten Teil der Stadt in Trümmer. Obwohl Nachrichten fehlen, ist nicht zu zweifeln, dass beim Wiederaufbau der Kirche grosse Veränderungen stattfanden, an erster Stelle ihre Verwandlung in eine Basilika durch die Erhöhung des Mittelschiffes, und die Ver-

längerung des bisher mit einem geraden Abschluss endenden Chores mit der Apsis.

Der Schlichtheit der Kirchenanlage entspricht eine noch grössere Schlichtheit der Innen- wie auch Aussenarchitektur. Die Schiffe, von denen das mittlere, basilikale, etwas breiter ist, sind mit Kreuzgratgewölben gedeckt; starke viereckige Pfeiler mit schmalen Kämpfern tragen die Gewölbe und Scheidemauern, die Gurtbogen gehen an den Wänden in kurze mit einem Sims endende Hängelisenen über, die sich auf pyramidale Konsolen stützen. Bedeutend schöner und detailreicher ist der Altarraum. Das Chor- wie auch das Apsisgewölbe haben wulstartige Rippen, die im Chore von Eckpfeilern auf steigen, in der Apsis aber von schlanken Hängekolonetten. Der Triumpfbogen stützt sich mittels engelgeschmückter Konsolen auf die Pfeilerwandungen. In der ganzen mittelalterlichen Aussenarchitektur der Kirche wirkt am schönsten der Chor, dessen Mauerflächen von abgestuften Strebepfeilern geteilt sind. Der Oberteil des Turmes und sein bauchiger Barokkhelm stammen aus d. J. 1778, ebenso auch der kleine Dachreiter auf dem Ostgiebel des Langhauses; vordem besass der Westturm einen gotischen zeltförmigen Helm, der aber bei dem Brande i. J. 1684 vernichtet wurde. Die Kapelle an der Nordseite des Langhauses, die Sakristei, so wie die Vorhalle am Haupteingange an der Südseite gehören wahrscheinlich in das 15. Jh., die anderen Anbauten stammen aus jüngerer Zeit.

Die Olaikirche, erstmals im Jahre 1267 urkundlich erwähnt, ist in ihrem monumentalen Gesamtbilde, ihren gut gruppierten Massen und besonders mit ihrem 139 m hohen Turm eine der hervorragendsten Kirchen im ganzen Ostbaltikum. Die Kirche hat mindestens drei Bauperioden mit weitreichender Bedeutung überlebt. Die erste scheint mit dem Jahre 1330 zu enden, wo die Erbauung der Kirche zu einem gewissen Abschluss gelangt sein musste, nach einem nach dem Brande i. J. 1820 gefundenen Schlussstein eines Chorgewölbes zu urteilen, auf dem die Halbfigur eines Engels mit der Jahreszahl 1330 skulptiert ist. Die zweite Bauperiode fällt in den Ausgang des 14. und Eingang des 15. Jh. Über ihre Resultate, die grössenteils im Brande d. J. 1433 zu Grunde gegangen sind, besitzt man, dank den Forschungen des Architekten A. v. Howen, eine nähere Übersicht.

A. v. Howen stellte nach verschiedenen Materialien, hauptsächlich nach den Nähten und Verbindungsstellen der Mauern fest, dass die Kirche schon vor dem Brande i. J. 1433 die jetzigen Umfassungsmauern hatte und dass das Langhaus nicht in drei, sondern fünf Schiffe geteilt war (Abb. 35). Der Haupteingang

der Kirche befand sich an der Südseite, wie auch bei der Domkirche; der Chor, zu der Zeit mit runden Gewölbestützen, war mit dem Langhaus durch merklich grössere und breitere Öffnungen verbunden. Die Aussenarchitektur unterschied sich von der heutigen vor allem durch das Fehlen der Strebepfeiler, auch besass die Kirche einen viel kleineren Westturm, der erstmals im J. 1364 erwähnt wird. Die nach dem genannten Brande ca 1437—1450 erfolgten Wiederaufbauungsarbeiten bilden die dritte und bedeutendste Bauperiode in der Geschichte der Olaikirche. Dieser Wiederaufbau gestaltete sich tatsächlich zu einem vollständigen Umbau, da die Kirche in die jetzige dreischiffige Basilika (Abb. 36) verwandelt wurde. Aus dieser Bauperiode stammt auch der riesige Westturm, der aber erst um das J. 1470 vollendet wurde, dessen Höhe damals sogar bis 179 m reichte und dessen Helm nach dem zweiten grossen Brande i. J. 1625 seine heutige Gestalt mit vier kleinen Ecktürmchen erhielt.

Künstlerisch hervorzuheben ist die stilreine Aussenarchitektur der Olaikirche, in monumentalen, dabei jedoch leichten und schlichten Formen durchgeführt (Abb. 37). Das Innere der Kirche (Abb. 38 u. 39) ist weniger einheitlich und ihr periodenweiser Bau dort mehr bemerkbar. Wegen der unlogischen Höhe des Mittelschiffes, — es ist fast zweimal höher als die Seitenschiffe und der Chor, — fehlt der Kirche die aufgelöste architektonische Raumentwicklung. Diese Unvollkommenheit wird durch die Absonderung des Chores, der nur durch drei schmale Öffnungen mit dem Langhause verbunden ist, noch betont. Der Chor, der eine reiche und fein ausgeführte Formensprache aufweist, ist mit Sterngewölben, die auf vier schlanken achteckigen Pfeilern ruhen, überspannt, während starke viereckige Pfeiler die Gewölbe des Langhauses — im Mittelschiffe Sterngewölbe, in den Seitenschiffen Kreuzgratgewölbe — tragen.

Von den Anbauten ist am bemerkenswertesten die aus dem Eingange des 16. Jh. stammende *Bremerkapelle*, die als der schönste spätgotische Sakralbau des Landes zu betrachten ist. Die mittleren Absätze ihrer dreimal abgestuften Strebepfeiler tragen profilierte Umrahmungen, Konsolen und Baldachine. Unter dem Dachgesims zieht sich ein durch Fialen in Felder geteilter Spitzbogenfries hin. Das Innere der Kapelle ist mit fast demselben Formenreichtum ausgestattet. Es ist mit Sterngewölben, die von geschmackvoll skulptierten Konsolen aufsteigen, bedeckt.

Die dritte Basilika Revals, die Nikolaikirche, wird erstmals i. J. 1316 urkundlich erwähnt, doch den Anfang ihres Baues kann man mit Recht in die 80-ger Jahre des 13. Jh. verlegen. Auch sie hat ihre endgültige Baugestalt nach mehrfachen

Umbauten erhalten. Von den beiden beschriebenen älteren Kirchen unterscheidet sie sich durch ihre Chor- und Turmanlage: der mit fünf Seiten eines Zwölfecks geschlossene Chor entwickelt sich aus der ganzen Breite des Langhauses; der Turm erhebt sich aber nicht über dem Westjoch des Mittelschiffes, sondern ist an die Westfassade der Kirche angebaut (Abb. 40). Ihrer Aussenarchitektur nach ist sie viel einfacher als die Olaikirche, im Inneren aber in leichteren Formen und einer viel grösseren Einheit der Raumgestaltung durchgeführt, als man es bei der Olai- und auch der Domkirche sehen kann. In ihrer Formensprache gleicht sie im wesentlichsten den beiden Kirchen: Arkadenpfeiler mit quadratischem Grundriss und schmalen Kämpfern, Kreuzgewölbe mit scharfen Graten und in kurze, konsolenartige Lisenenstreifen endende Gurtbögen (Abb. 41).

Von ihrer ursprünglichen Baugestalt hat die Nikolaikirche nur die Umfassungsmauern des Langhauses bewahrt, — der Chor, die Gewölbe und die Gewölbestützen des Langhauses erhielten ihre jetzige Gestalt während eines in der Mitte des 15. Jh., wahrscheinlich in zwei Abschnitten, stattgefundenen Umbaues. Der ursprüngliche Chor war viel schmäler und glich demjenigen der Domkirche; das Mittelschiff, jetzt fünfjochig, hatte gleich den Seitenschiffen vier Gewölbejoche, auch fehlte der monumentale Westturm, und die Kirche selbst mag wohl ein Hallenbau gewesen sein. Der Turm, erwähnt schon am Anfang des 15. Jh., scheint mehrere Bauphasen überlebt zu haben, bis sein i. J. 1510 errichteter Steinbau die heutige Höhe erhielt, während der Turmhelm erst fünf Jahre später vollendet wurde. Im Jahre 1650 kamen die beiden oberen Geschosse des Turmes samt dem Helme wegen Baufälligkeit zum Abbruch. Beim Wiederaufbau, mit dem man i. J. 1695 zu Ende kam, erhielt er den jetzigen grosszügigen Barockhelm. Von den Anbauten ist die grösste die an der Südseite des Turmes errichtete zweischiffige Antoniuskapelle, i. J. 1492 eingeweiht. Ungefähr eine ebenso grosse Kapelle besass die Kirche im 15. Jh. auch an der Nordseite des Turmes.

Ungeachtet ihrer Eigentümlichkeiten, sind alle drei basilikalen Kirchen Revals mehr oder weniger nach gemeinsamen Vorbildern entstanden, als welche bis zum Ende der frühgotischen Stilperiode (ca 1370) die Sakralbauten Westfalens und Visbys zu betrachten sind. Zu Anfang der hochgotischen Stilperiode steigen als neue Vorbilder die deutschen Hansastädte mit Lübeck an der Spitze auf, — wenigstens der Olaikirche gab die Lübecker Marienkirche den Anstoss zum Unternehmen eines grosszügigen Umbaues (des Turmes und des Langhauses). Durch

die regen Handelsbeziehungen bedingt, waltet der dominierende Einfluss der wichtigsten norddeutschen Hansastädte (Lübeck, Wismar, Rostok, Stralsund) während der ganzen hochgotischen Stilperiode (1370—1470), doch ohne das Eindringen anderer Einflüsse völlig verhindern zu können. So eint sich mit jenem kurz vor dem Antritt der spätgotischen Stilperiode (1470—1550) der Einfluss der preussischen Ordensbaukunst, den man am deutlichsten am Chor der Olaikirche wahrnehmen kann; seine reiche Innenarchitektur zeigt eine enge Verwandtschaft mit dem Remter des Hochmeisters in Marienburg. Weiter kann man mit Sicherheit annehmen, dass beim Umbau des Chores und wahrscheinlich auch des Langhauses der Nikolaikirche die Domkirche zu Åbo in Finnland als Ideegeberin und Vorbild diente.

DIE BASILIKEN SÜDESTLANDS. Von den Basiliken Südestlands war die grösste, eigenartigste und schönste die Domkirche zu Dorpat, die seit dem im Juni d. J. 1624 stattgefundenen Brande in Ruinen dasteht (Abb. 45). Ihr Planschema (Abb. 42) ist in den Grundzügen das folgende: ein dreischiffiges Langhaus mit je acht Gewölbejochen im Schiff, das Mittelschiff mehr als zweimal breiter als die Seitenschiffe, als Gewölbestützen achteckige Pfeiler mit Rundstäben an den Ecken. neben den beiden Seitenschiffen je ein niedriges Kapellenschiff; an der Westseite des Langhauses zwei massige viereckige Türme, zwischen denen eine Vorhalle mit dem Hauptportal, im Osten aber der aus einem Vierzehneck geschlossene und mit einem in der Breite der Seitenschiffe sich fortsetzenden Umgang versehene Chor — ein Hallenbau, dessen sechs Seiten den Chorabschluss bilden; Gewölbestützen wie im Langhaus.

Diese Baugestalt erhielt die Kirche, deren Gründung in das letzte Viertel des 13. Jh. zu setzen ist, aber erst zu Ende des 15. Jh. Sie war ursprünglich eine merklich einfachere Hallenkirche ohne Kapellenschiffe und das grosse Turmpaar; das Mittelschiff war ungefähr um ein Viertel niedriger als seine spätere Höhe, die Arkadenpfeiler hatten keine Rundstäbe an den Ecken; in der Aussenmauer der Seitenschiffe befand sich in jedem Gewölbejoch je ein Fensterpaar. Auch besass die Kirche anstatt des oben beschriebenen Chores einen Bau, von dem nichts Näheres bekannt ist.

Ungefähr 120—130 Jahre mag die Dorpater Domkirche in dieser ursprünglichen Gestalt bestanden haben. Dann, wahrscheinlich zu Anfang des 15. Jh., wurde ein grosszügig angelegter Umbau des Langhauses durchgeführt. Man erhöhte das Mittelschiff, erhellte es mittels Fenster im neugebauten oberen Mauer-

teil; die Arkadenpfeiler wurden mit Rundstäben versehen, die sich nach oben in Rippen und Gurten der Gewölbe fortsetzten; auch wurden jetzt die Kapellenschiffe angelegt. So entstand aus dem ehemaligen anspruchslosen Hallenbau eine imposante Basilika (Abb. 43 u. 44).

Dieser Umbau war aber nur die zweite Entwicklungsstufe in der Baugeschichte der Domkirche, — ihr folgten bald noch zwei: die Errichtung des mächtigen Turmpaares an der Westfassade des Langhauses und, etwas später, um d. J. 1472, des neuen Chores. Jener, ein hoher geräumiger Hallenbau, an Bodenfläche nur unbedeutend kleiner als das Langhaus der Revaler Domkirche, muss von sehr wirkungsvoller Raumentfaltung und besonders reicher Beleuchtung gewesen sein, die von der seltenen Arkadenpfeilerordnung bedingt war: die Chorarkade endigte nicht mit einem Pfeilerpaar, wie es in den Kirchen Norddeutschlands und Skandinaviens üblich, sondern mit einem Einzelpfeiler in der Mittelachse des Chores.

Ihrer Architektur nach zeigt die Domkirche zu Dorpat eine nahe Verwandtschaft mit den norddeutschen Backsteinkirchenbauten, dabei, mit Ausnahme des Chores, auf eine direkte Abhängigkeit von der Marienkirche zu Lübeck hinweisend. Das Vorbild des Chores muss man wohl unter den nach französischen Mustern errichteten Sakralbauten Süddeutschlands suchen. In d. J. 1804—1807 wurde der Chor durch einen pietätlosen Umbau zum Gebäude der Universitätsbibliothek verwandelt und im J. 1928 durch die Zerstörung von einem Teil der Ruinen des Langhauses noch erweitert.

Die zweite Basilika Dorpats, die Johanniskirche (Abb. 46), ist das einzige aus dem Mittelalter erhaltene Gebäude dieser Stadt. Die Kirche, deren Gründung man nach stilistischen Mutmassungen in den Wechsel des 13. und 14. Jh. stellen muss, scheint ursprünglich eine Hallenkirche mit erhöhtem Mittelschiff gewesen zu sein und ihr Bau muss wohl um die Mitte des 14. Jh. in dieser Gestalt zu Ende gebracht worden sein. Architektonisch weist das Innere der Kirche nichts Bemerkenswertes auf. Ihr Mittelschiff, mehr als zweimal breiter als die Seitenschiffe und schon seit längerer Zeit ohne Gewölbe, ist nur mit einer Holzdecke versehen. Die acht Arkadenpfeiler haben einen viereckigen Querschnitt und sind ausserordentlich massiv. Der eine Fortsetzung des Mittelschiffes bildende Chor ist fünfseitig geschlossen und bei einer völligen Formennüchternheit des Inneren von aussen durch strenge wohlverteilte Proportionen imposant wirkend.

Die Aussenarchitektur der Kirche wirkt überhaupt mehr künstlerisch. Das Hauptportal in der Turmfassade ziert ein Giebel, der aus Nischen gebildet ist, die je eine Terrakottafigur enthalten (Abb. 47). Oberhalb des Portals zieht sich um den Turm ein Fries aus vierblattartig geformten kleinen Nischen hin, in welchen Medaillonköpfe angebracht sind. Dieser Fries setzt sich längs dem Langhause und dem Chor fort. Der Turm ist reich noch an anderen Verzierungen. Über dem Fries wird er durch eine Gruppe von Spitzbogenblenden mit Kreisen in den Zwickeln belebt — ein Motiv, das auch an der Westfassade des Dorpater Domes benutzt wird; etwas höher befinden sich noch eine Reihe von Nischen mit Halbfiguren Heiliger und über denselben drei grössere Nischen mit je einer Standfigur, von denen die mittlere einen Bischof darstellt.

Ein basilikaler Bau in Dorpat war auch die nicht mehr vorhandene Marienkirche, die älteste, vermutlich im dritten Viertel des 13. Jh. erbaute Pfarrkirche der Stadt. Sie befand sich auf der Stelle des jetzigen Hauptgebäudes der Universität, glich der Johanniskirche, war aber viel grösser und schwerfälliger.

Von allen bisher betrachteten Kirchen ist die aus dem Eingang des 14. Jh. stammende Nikolaikirche zu Pernau (Abb. 48 u. 49) die kleinste und einfachste. Bis zum Umbau gegen das Ende des 15. Jh. ein Hallenbau, besitzt sie ein Langhaus mit je drei Gewölbejochen im Schiff, wobei die Seitenschiffe halb so schmal sind als das Mittelschiff, einen Chor mit quadratischem Grundriss und einen vom Westjoche des Mittelschiffes sich erhebenden Turm. Die Kirche ist mit aus dem Umbau stammenden Sterngewölben überspannt; die kreuzförmigen Gewölbestützen mit rechteckigen Diensten zwischen den Kreuzarmen gehören, wie auch die Umfassungsmauern, dem ersten Bau an. Der Turm wurde erst in d. J. 1672—83 errichtet.

Die einzige basilikale Landkirche, die Kirche zu Urbs (*Urvaste*, Abb. 50), erbaut am Ende des 15. oder zu Anfang des 16. Jh., ist wohl die einzige, die gleich als Basilika gegründet wurde. Sie hat ihre Gwölbe nicht bewahrt; im übrigen ist sie in ihrer ursprünglichen Gestalt erhalten, mit Ausnahme des Ostteiles, der ein an der Stelle des ehemaligen Chores zur Verlängerung der Kirche im Jahre 1889 ausgeführter Neubau ist.

Wenn die Architektur der Dorpater Johanniskirche direkt auf norddeutsche Vorbilder hinweist, so gehören die Pernauer Nikolaikirche und die Kirche zu Urbs der nach dem dominierenden Einfluss Nordwestdeutschlands geschaffenen Kirchengruppe des südlichen Teils Alt-Livlands, dem jetzigen Lettland, an. Dabei zeigt die Pernauer Nikolaikirche in ihrer Hallenkirchen- wie

auch Basilikaperiode eine unmittelbare Abhängigkeit von der Rigaer Jakobikirche, die Kirche zu Urbs aber von der Kirche zu Rujen, die wiederum ihrerseits auch die Jakobikirche zu Riga zum Vorbild hatte.

DREISCHIFFIGE HALLENKIRCHEN, NORDESTLÄNDISCHE GRUPPE. Die Hauptzahl der dreischiffigen Hallenkirchen besteht aus Landkirchen; als Stadt- und Klosterkirchen kommen sie nur in Einzelfällen vor. Diesen Kirchentypus kann man gewissermassen als Ordenskirchentypus betrachten, da er hauptsächlich auf dem ehemaligen Gebiete des Deutschordens verbreitet ist. Man kann die dreischiffigen Hallenkirchen Estlands in drei territoriale Gruppen teilen — die nordestländische (Harrien und Wierland), die mittelestländische (Jerwen mit Umgebung) und die südestländische Gruppe.

Von der ersten Gruppe war die St. Katharinenkirche des Dominikanerklosters (Abb. 93, 94 u. 95) der grösste Sakralbau Revals und neben der Revaler Domkirche (in ihrer Hallenbauperiode) auch das einflussreichste Vorbild der meisten anderen nordestländischen Hallenkirchen. Von der Kirche sind nur geringe Reste erhalten, doch geben die wertvollen Forschungen des Architekten E. Kühnert eine fast vollständige Übersicht über ihre frühere Baugestalt. Der Architektur nach stand sie den deutschbeeinflussten Kirchen Visbys nah, insbesondere der dortigen Nikolaikirche. Da urkundlich der Prior Daniel aus Visby als Gründer des Klosters bekannt ist und auch andere Nachrichten aus der zweiten Hälfte des 13. Jh., also gerade zur Zeit der Gründung des Klosters (ca 1246—1254), auf nähere Beziehungen zwischen diesem Kloster und Gotland deuten, ist bei der architektonischen Gestaltung der Katharinenkirche zu Reval an dem einflussreichen Anteil der Sakralbauten Visbys nicht zu zweifeln.

Die Katharinenkirche war ein Langbau mit achtjöchigen Schiffen und hatte entsprechend sieben Paar viereckiger Pfeiler als Gewölbestützen. Der als Chor dienende östliche Teil des Langbaues war im 15. Jh. durch eine nach dem Vorbilde der Nikolaikirche zu Visby errichtete fünfseitige Apsis verlängert. Das Mittelschiff war mehr als zweimal breiter als die Seitenschiffe, doch von den letzteren nicht viel höher, denn die Gewölbe in jedem Schiffe setzten in gleicher Höhe an. Unter dem um einige Stufen höher als der Fussboden des Langhauses gelegenenen Chor befand sich eine vierschiffige Krypta. Von der Südostecke des Chores erhob sich ein kleiner viereckiger Turm. Von den Kirchenresten ist nur ein Teil der Westfassade mit zwei schönen gotischen Portalen hervorzuheben.

In Harrien befinden sich zwei dreischiffige Hallenkirchen — die Parochialkirche zu Jegelecht und die Klosterkirche zu Brigitten. Die Kirche zu Jegelecht (estn. *Jõelehtme*) vertritt den ältesten Typus der Hallenkirchen Deutschlands und der nordischen Länder. Sie hat einen quadratischen Grundriss und ist durch vier viereckige Pfeiler in neun Gewölbejoche geteilt. Das Mittelschiff ist ein wenig breiter als die Seitenschiffe. Alle drei Schiffe, auch der aussergewöhnlich grosse quadratisch angelegte Chor, sind mit Kreuzrippengewölben bedeckt. Als Erbauer der Kirche kann man einen Cisterziensermönch des Klosters Roma (Guthvallia) auf Gotland annehmen. Zu diesem Kloster gehörte seit Anfang des 13. Jh. nicht weit von der Kirche ein der Grösse nach einem Kirchspiel entsprechender Landbesitz mit einem Konventsbau auf dem jetzigen Gute Kolk.

Noch deutlicher ist der Einfluss des schwedischen Architekturgedankens an der Klosterkirche zu St. Brigitten (richtiger Birgitta, estn. *Pirita)* zu erkennen. Da das Kloster i. J. 1405 oder 1407 gegründet wurde und seine Einweihung i. J. 1436 stattfand, stammt auch die Kirche aus derselben Zeitperiode. Seit dem J. 1577 eine Ruine, ist sie neben den Klosterkirchen zu Vadstena, Gnadenberg und Danzig der hervorragendste Sakralbau des Brigittenordens. Sie war eine Hallenkirche *par excellence* — mit drei Schiffen von gleicher Höhe, dabei der grösste Hallenbau Estlands (innere Länge 55,92, innere Breite 23,88 m). Durch vierzehn viereckige Pfeiler in ca 15 m hohe achtjöchige mit Kreuzrippengewölben bedeckte Schiffe geteilt, von denen das mittlere ein wenig breiter war, und von allen Seiten durch hohe Fenster erleuchtet, mag die Kirche einen aussergewöhnlich grosszügigen und wirkungsvollen Raum gebildet haben. Von der Kirche des Stammklosters Vadstena unterschied sie sich im wesentlichen durch das Fehlen eines selbständigen Chorbaues und im Gegensatz zu den nach Westen orientierten Kirchen des Brigittenordens diente ihr als Chor die ganze östliche Hälfte des Kirchenraumes.

Die Klöster des Brigittenordens waren Doppelklöster, für Mönche und Nonnen zum gemeinsamen Aufenthalt bestimmt und von einer Äbtissin geleitet. Beide Geschlechter lebten in streng voneinander geschiedenen Sondergebäuden und durften nicht zusammentreffen, sogar nicht in der Kirche. Um das zu vermeiden, war im Chorteil des nördlichen Schiffes eine auf vier achteckigen Pfeilern ruhende Galerie errichtet — die Nonnenempore, wohin man unmittelbar aus dem Nonnenkonvent gelangte. Zum Aufenthalt der Mönche während des Gottesdienstes war

der Altarraum (das Presbyterium) bestimmt, d. i. die ganze östliche Hälfte der Kirche, während die westliche Hälfte als Laienkirche diente.

Künstlerisch hervorzuheben ist die gut erhaltene Westfassade mit dem Hauptportal, drei Fenstern und dem formenreichen Mauergiebel, der eine grosszügige Blendenkomposition nach dem Vorbilde der Giebeldekorationen der Revaler Profanbauten aufweist (Abb. 51). Die anderen Kirchenmauern sind formenarm und mehr verfallen, doch mit ihren hohen Fenstern und schweren, ungegliederten Strebepfeilern imposant wirkend. Zwei mittlere östliche Chorfenster besitzen noch heute im Bogenteil mittelalterliche stilvolle steinerne Masswerke (Abb. 52). Wie in Vadstena, waren auch in Brigitten die Kirchengewölbe aus Backsteinen ausgeführt.

Der Mehrzahl der acht aus dem Mittelalter stammenden Hallenkirchen Wierlands haben die Umbauten und Veränderungen nach den Russisch-Livischen und Nordischen Kriegen und im besonderen die im 19. Jh. erfolgten Umbauten und Erweiterungen nicht viel von ihrer ursprünglichen Gestalt erhalten. St. Simonis *(Simuna)*, eine der ältesten Kirchen Nordestlands, und Jakobi *(Viru-Jakobi)* verloren durch die Verlängerung des Langhauses, die erstere i. d. J. 1885—86, die zweite 1877—78, ihre früheren Proportionen und Bauformen. Ungefähr 200 Jahre früher erlebte Maholm *(Viru-Nigula)* einen grundlegenden Umbau, nachdem der Kriegszug der Russen i. J. 1658 die Kirche in Trümmer verwandelt hatte. Die zu gleicher Zeit mit Maholm von den Russen fast vollständig zerstörte und i. d. J. 1684—91 auf den alten Grundmauern aufgebaute Kirche zu Wesenberg kann man aber überhaupt nicht als ein mittelalterliches Baudenkmal ansehen.

Ausser der Kirche zu Klein-Marien, die der Architektur nach der mittelestländischen Gruppe angehört (sie befindet sich an der Grenze Jerwens), sind noch zwei Landkirchen — St. Katharinen und Haljall — und die ehemalige Stadtkirche zu Narva zu betrachten. Die Kirche zu St. Katharinen *(Kadrina)*, ein guterhaltener Bau, gibt die deutlichste Vorstellung von den Hallenbauten Wierlands. Ihre Anlage ist sehr einfach — ein aus dreijöchigen Schiffen bestehendes Langhaus mit einem geräumigeren Mittelschiffe, im Osten als Fortsetzung desselben ein viereckiger Chor und im Westen ein gewaltiger viereckiger Turm. Die Kirche ist mit rippenlosen Kreuzgewölben bedeckt; als Gewölbestützen dienen viereckige Pfeiler mit Kämpfern, wie sie in den ältesten Kirchen Revals vorkommen. Ihren Bau kann man in den Anfang des 14. Jh. verlegen. Haljall *(Haljala)*,

nach demselben Grundriss wie St. Katharinen angelegt, besass wahrscheinlich anfangs keinen Turm. Sie hat als Gewölbestützen achteckige Pfeiler und scheint wohl später, im letzten Viertel des 14. Jh., erbaut zu sein.

Die ehemalige Stadtkirche zu Narva, die jetzige griechisch-orthodoxe Kathedrale, muss schon am Anfang des 14. Jh. existiert haben, den unter dem Holzboden befindlichen alten Grabsteinen nach zu urteilen, von denen einer die Jahreszahl 1314 trägt. Ihre auffallend schöne, dem Anfang der spätgotischen Stilperiode charakteristische Innenarchitektur (Abb. 53) konnte die Kirche aber erst gegen das dritte Viertel des 15. Jh. erhalten haben, und auch nur sie allein ist an dieser Kirche interessant. Hier hat die Kirche noch ihre alten Bauformen erhalten, während ihr Äusseres bei dem Übergang i. J. 1708 an die griechisch-orthodoxe Gemeinde zufolge vieler Umbauten ihr früheres mittelalterliches Gepräge verloren hat. Das Langhaus wird in Schiffe geteilt durch fünf Paar achteckiger Pfeiler, die achtteilige Kreuzgewölbe tragen. Alle Schiffe sind gleich hoch und auch von fast gleicher Breite. Das Mittelschiff ist im Osten mit einem viel niedrigeren, wohl aus dem nach dem im J. 1708 erfolgten Umbau stammenden Chor verbunden. Äusserlich hat die Kirche eine den orthodoxen Sakralbauten eigene, jedoch künstlerisch wertlose Gestalt.

DIE HALLENKIRCHEN MITTEL- UND SÜDESTLANDS. Die Hallenkirchen Mittelestlands sind bedeutend formenreicher und homogener als die nordestländischen. Ihre künstlerischste Gruppe bilden die Kirchen zu Ampel, Marien-Magdalenen, Turgel und St. Petri in Jerwen. Alle vier sind aus Kalkfliess gebaut und bestehen aus einem mit wohlgelöster Raumwirkung vollführten dreischiffigen Langhause, einem geradgeschlossenen, mit dem Mittelschiff verglichen etwas breiteren Chor und einem viereckigen Westturm. Bei den drei ersten Kirchen ist das Mittelschiff anderthalb Meter höher als die Seitenschiffe und zweimal breiter; das Mittelschiff der Kirche zu St. Petri ist aber nur einen Meter höher als die Seitenschiffe und fast ebenso breit. In allen vier Kirchen beginnen die Gewölbe in gleicher Höhe; dem Typus nach sind es kuppelähnliche rippenlose Kreuzgewölbe. In Marien-Magdalenen und Turgel bestehen alle Schiffe aus drei Gewölbejochen, in Ampel (Abb. 54) hat wegen der Turmanlage das Mittelschiff drei und die Seitenschiffe vier Joche, in St. Petri aber, die viel grösser als die anderen Kirchen ist, haben alle Schiffe vier Joche. Als Gewölbestützen besitzen Ampel, Marien-Magdalenen und Turgel schlanke Säulen, St. Petri aber starke Rundpfeiler. In Ampel und

St. Petri sind die Türme gleichzeitig mit den Kirchen erbaut, in Marien Magdalenen viel später und in Turgel erst i. d. J. 1865—67.

Die Kirche zu Ampel *(Ambla)*, erbaut um d. J. 1290—1300, ist die schönste und formenreichste und man kann sie als Musterbau der Hallenkirchen Jerwens betrachten. In ihrer mit Sorgfalt durchgeführten Innenarchitektur (Abb. 55) ziehen die Aufmerksamkeit auf sich die feinen stilvollen Details der Säulen und die viereckigen mit abgerundeten Ecken degenerierenden Würfelkapitelle. Sie sind mit romanischen Blattmustern verziert, was auf eine nahe Verwandschaft mit dem entsprechenden Skulpturschmuck der Kirchen zu Helgvi und Barlingbo auf Gotland hinweist. Nach Gotland weist auch die Architektur des ganzen Baues hin und es erscheint möglich, dass die Kirche zu Ampel von einem aus Gotland gebürtigen Meister erbaut ist.

Die folgenden Kirchen, die ca 1300—1310 erbaute zu Marien-Magdalenen *(Koeru,* Abb. 56) und die ca 1320 zu Turgel *(Türi)* gleichen dermassen der Kirche zu Ampel, dass ihre Erbauen nach dem Vorbilde der letzgenannten deutlich erkennbar ist. Dabei fehlen bei beiden Kirchen nicht einige Besonderheiten und Eigentümlichkeiten. So sieht man an den Säulen zu Marien-Magdalenen (Abb. 57), wie in Ampel, degenerierende Würfelkapitelle, doch ist ihnen hier eine mehr abgerundete und an Ornamentik schlichtere Gestalt gegeben. Die Kapitelle in Turgel haben eine noch einfachere Form — sie sind unter einer viereckigen Platte ganz abgerundet.

Die Architektur der Kirche zu Turgel weist auch auf einen bemerkbaren Einfluss der Rigaer Domkirche. Das ist einerseits am Südportal zu erkennen, das offenbar vom prächtigen Nordportal des Domes zu Riga inspiriert ist. Es ist zu beiden Seiten mit zwei Dreiviertelsäulen geschmückt, die in halber Höhe durch dreiteilige Schaftringe geteilt sind und sich im Bogenteil als Wülste fortsetzen. Dieselbe Formenbildung muss auch das seine ursprüngliche Gestalt verlorene Westportal der Kirche gehabt haben. Weiter weist direkt auf die Rigaer Domkirche das reiche Blendenmuster des Ostgiebels des Chores hin — eine vereinfachte Variation der Dekoration am Nordgiebel der westlichen turmtragenden Vorhalle des Rigaer Domes.

Die Architektur der beschriebenen Kirchen gibt die beste Vorstellung über die Formensprache der Spätperiode des estländischen Übergangsstils. Den Beginn der gotischen Stilperiode zeigt schon die um d. J. 1330 erbaute Kirche zu St. Petri *(Peetri)*. Während in den drei älteren Kirchen Jerwens der gedrückte Spitzbogen herrscht, sieht man hier überall den fast reinen Spitzbogen (Abb. 58). Die Rundpfeiler sind anstatt mit Kapitellen

mit Kämpfern versehen, die aus einer achteckigen Platte, einer tiefen Hohlkehle und einem Rundstab bestehen. Eine interessante Eigenart von St. Petri sind die gurtbogenstützenden Hängelisenen an den beiden Seitenmauern des Langhauses, an der Ostmauer aber, an den beiden Seiten des Triumphbogens, die Hängekolonetten — Details, deren Ausgangsort gleichfalls die Domkirche zu Riga zu sein scheint.

Ausser den vier Kirchen Jerwens sind zu den mittelestländischen Hallenkirchen auch die Kirchen zu Pillistfer und Gross-Johannis im Nachbarkreise Fellin, und die nicht weit von der Grenze Jerwens stehende Kirche zu Klein-Marien in Wierland zu zählen. Die Kirche zu Pillistfer *(Pillistvere,* Abb. 59), der Anlage und dem Äusseren nach fast eine genaue Wiedergabe der Kirche zu Marien-Magdalenen, offenbart zugleich in der Formensprache der Innenarchitektur eine direkte Verwandtschaft mit der Kirche zu St.-Petri, ungeachtet dessen, dass das Innere in neuerer Zeit durch die Übermauerung der Gewölbestützen in formlose viereckige Pfeiler verunstaltet ist. Die Kirche, die in dem ersten Jahrzehnte des 14. Jh. erbaut zu sein scheint, hat überhaupt viel gelitten. Die Gurtbögen endigten wahrscheinlich alle in früherer Zeit an den Wänden mit zierlichen Hängekolonetten; bis heute hat sich nur eine an der Nordmauer des Langhauses unversehrt erhalten, und ausser dieser noch eine halbe Hängekolonette neben dem Triumphbogen an der südlichen Arkadenlinie.

Noch grössere Verwüstungen kann man im Innern der Kirche zu Gross-Johannis *(Suure-Jaani)* verfolgen, — die Gewölbe und Gewölbestützen sind verschwunden und das Langhaus nebst dem Chor mit Holzdecken versehen. Die Spuren des verschwundenen Gewölbesystems sind jedoch deutlich an den Wandmauern zu erkennen, woraus man scheinbar auf dieselbe Raumeinteilung des Langhauses, wie in Pillistfer, schliessen kann. Sie muss sogar eine gleichartige Formenbildung besessen haben, denn die Ostmauer des Langhauses zeigt an den beiden Seiten des Triumpbogens Reste von Hängekolonetten. Damit wäre die Verwandtschaft zwischen der Innenarchitektur der Kirche zu Gross-Johannis und der Kirche zu St. Petri ungefähr in demselben Masse bestätigt, wie sie auch zwischen der letzteren und der Kirche zu Pillistfer festgestellt ist.

Äusserlich gleicht die Kirche zu Gross-Johannis (Abb. 60) fast vollständig der Kirche zu Marien-Magdalenen, den Einzelformen nach aber auch der Kirche zu Turgel. Sie besitzt mit der letztgenannten gleiche Portale, deren Laibungen mit durch Schaftringen gegliederte Dreiviertelsäulen dekoriert sind, die sich

im Bogenteil als Wülste fortsetzen (Abb. 62). Die Turmfassade ist ausserdem über dem Portal mit einer eigenartigen Kreisblende versehen, die mit zwei durch Schaftringe gegliederten Wülsten verziert ist (Abb. 61). Was die Bauzeit der Kirche anbetrifft, so muss man dieselbe stilistischen Erwägungen nach ungefähr in das dritte Jahrzehnt des 14. Jh. setzen.

Klein-Marien, i. J. 1346 erbaut, ist die jüngste unter den mittelestländischen Hallenkirchen. Ihr Langhaus mit dreijöchigen Schiffen ist in reinen frühgotischen Formen ausgeführt und zeigt eine hervorragend einheitliche Raumgestaltung bei einer äusserst geringen Formenbildung. Ihren Säulen fehlen selbst Kapitelle oder Kämpfer, und die Gewölbe steigen unmittelbar von den Säulenschäften auf, nur mit einem schmalen Halsring am Gewölbeansatz versehen.

Ausser den Landkirchen Gotlands und dem Rigaer Dom ist bei der Entwicklung der Hallenkirchenarchitektur Mittelestlands der sichere Miteinfluss der nicht mehr vorhandenen Schlosskirche zu Fellin in Betracht zu ziehen. Diese älteste, um die Mitte des 13. Jh. erbaute formenreiche zweischiffige Säulenhalle Mittelestlands, musste zweifellos als ein inspirierendes Vorbild der betrachteten Kirchengruppe dienen.

Die Gruppe der dreischiffigen Hallenkirchen Südestlands vertritt am besten die Kirche zu Nüggen *(Nõo)* im Kreise Dorpat, die einzige, die mehr oder weniger ihre ursprüngliche Gestalt bewahrt hat. Dem Grundriss nach unterscheidet sie sich nicht viel weder von den Hallenkirchen Mittelestlands, noch von den dem Hallentypus angehörenden Landkirchen Nordestlands, aber in ihrer Formengestaltung ist sie vielfach abweichend. Die Gewölbe werden von Pfeilern mit kreuzförmigem Grundriss getragen, die in den Seitenschiffen von vorspringenden Wandpfeilern wiederholt sind, und die einen dreiviertelkreuzförmigen Grundriss haben. Zusammen mit starken Gurtbögen gibt dieses Gewölbesystem dem Innern der Kirche eine eigenartig düstere Schwerfälligkeit, was gewissermassen der freien Raumeinheit der Hallenkirchen Jerwens entgegengesetzt wirkt. Mit der Schwerfälligkeit der Innenarchitektur stimmt die massive strenglinige Einheit des Äussern überein, das noch bedeutend durch das Fehlen des üblichen grossen Westturmes erhöht wird. Anstatt desselben besitzt die Kirche einen i. J. 1819 errichteten kleinen Dachreiter. Leider beschränken sich die neueren Veränderungen nicht nur allein auf die Erbauung des Dachreiters, sondern auch die Fensteröffnungen des Langhauses sind vergrössert und das eigenartige Südportal ist durch einen Umbau zerstört worden. Als Besonderheit der Aussenarchitektur erweisen sich die Backsteinfriese an den beiden

Giebeln des Langhauses und am Ostgiebel des Chors. Die aus der Mitte oder aus dem dritten Viertel des 14. Jh. stammende Kirche ist nach denselben Vorbildern erbaut, wie die in ihrer Hallenbauperiode verwandte St. Nikolaikirche zu Pernau.

Von der ursprünglichen Baugestalt der anderen Hallenkirchen Südestlands sind sogar überall die Umfassungsmauern nicht mehr vorhanden. Soviel man ohne nähere Forschungen urteilen kann, mussten die Kirchen zu Helmet *(Helme)*, Paistel *(Paistu)* und die neuerdings (1929) restaurierte Kirche zu Bartholomäe *(Palamuse)* in den Hauptzügen der Kirche zu Nüggen geglichen haben.

Ein abweichendes Planschema sieht man bei den Kirchen zu Randen *(Rannu)* und zu Tarwast *(Tarvastu)*. Beide hatten ein quadratisch angelegtes Langhaus und bestanden aus zweijöchigen Schiffen mit je zwei Pfeilern als Gewölbestützen. Das Langhaus zu Randen hat einige bemerkenswerte, dem 15. Jh. angehörige und auf den Rigaer Dom hinweisende Details bewahrt, ebenso der Chor, der nach denselben zu urteilen, mit einem von Hängesäulchen aufsteigenden Sterngewölbe bedeckt war.

ZWEISCHIFFIGE KIRCHEN. Die zweischiffige Anlage fand in der Architektur der mittelalterlichen Kirchen Estlands keine besondere Anwendung, jedenfalls nicht bei Pfarrkirchen. Sie kommt hauptsächlich bei den Hauskirchen (Kapellen) in den Ordens- und Bischofsburgen vor. Von den selbständigen Bauten sind nur die Kirche zu Kegel und die zu Kreuz als Predigerkirchen gegründet. Karmel, die bisher, doch ohne nähere Beweise, als eine Klosterkirche angesehen wurde, war ursprünglich einschiffig. Von den übrigen drei Kirchen, die in Reval sich befanden, sind die heil. Geistkirche und die St. Michaelskirche frühere Spitalkirchen, die der griechisch-orthodoxen Gemeinde angehörige Kirche der Verklärung Christi aber die ehemalige Klosterkirche der Cisterzienserinnen.

Die heil. Geistkirche, erstmals i. J. 1316 erwähnt, erhielt ihre jetzige Gestalt wahrscheinlich erst zu Ende des 14. Jh. Der Architektur nach äusserst einfach, wirkt sie von Aussen doch vornehm, dank ihrem um die Mitte des 17. Jh. in Renaissanceformen errichteten Turme. Von innen ist sie die formenärmste Kirche Revals (Abb. 63); auch verhindern die vier zu starken viereckigen Gewölbestützen das Langhaus mit dem Chor als eine Raumeinheit zu verschmelzen. Eine Besonderheit der Kirche ist die Stellung des Chores, der später als das Langhaus angelegt ist. Er ist nicht wie üblich der Mitte der Ostseite des Langhauses angebaut, sondern bildet eine Verlängerung des Nordschiffes.

Die Bauzeit der St. Michaelskirche fällt in den Anfang des 16. Jh. Als niedriger, in den umstehenden Gebäudekomplex eingeschlossener turmloser Bau, fehlt ihr vollständig ein einer Kirche entsprechendes Äusseres. Merklich übertrifft sie aber die heil. Geistkirche in ihrer einheitlicheren inneren Raumgestaltung. Die Kirche ist mit zehn in der Mittelachse auf vier achteckige Pfeiler gestützten Kreuzgewölben überspannt, die von niedrigen, in Korbbögen ausgeführten Gurten getragen werden. Ein Chorbau fehlt und der Altar ist deshalb vor dem letzten südlichen Pfeiler aufgestellt; die Kirche ist nämlich nach Süden orientiert.

Viel interessanter als die beiden beschriebenen Kirchen muss zu seiner Zeit der dritte zweischiffige Sakralbau Revals, die im Jahre 1249 gegründete Kirche des St. Michaelsklosters der Cisterzienserinnen, die jetzige griechisch-orthodoxe Kirche der Verklärung Christi, gewesen sein. Von der ursprünglichen, nach dem i. J. 1433 stattgefundenen Brande errichteten Baugestalt (von der noch früheren fehlen jegliche Angaben) sind nur noch die Hauptmauern und die Raumeinteilung erhalten. Das Äussere des Baues wurde i. d. J. 1828—32 entsprechend dem russischen Kirchenstile vollständig verunstaltet. Das Innere der Kirche hat die frühere Anlage, eine Halle mit vierjöchigen Schiffen, beibehalten, deren schlichte Kreuzgewölbe in der Mittelachse drei Pfeiler tragen.

Die Kirche zu Kegel *(Keila)* übertrifft die drei beschriebenen Kirchen Revals durch ihre komplizierte Baugeschichte und die Anmut ihrer Architektur. Im Vergleich zu den anderen Kirchen der betrachteten Gruppe weist sie die vollkommenste Lösung der Raumaufgabe auf und ist zugleich eines der interessantesten frühgotischen Bauwerke im mittelalterlichen Estland. Die Kirche (Abb. 64 u. 65) musste zur Erlangung ihrer jetzigen Gestalt wenigstens drei Bauperioden überleben. Den ältesten und bemerkenswertesten Teil der Kirche bilden das Langhaus und der Chor, — beide kann man aus dem zweiten Viertel des 14. Jh. datieren, am wahrscheinlichsten aus d. J. 1330—40. Das Langhaus, in der Mittelachse durch drei viereckige Pfeiler geteilt, hat eine frühgotische Formenbildung und eine geschickt ausgeführte Raumeinheit. Als eine Besonderheit des Tragsystems der Gewölbe sind die inneren Strebepfeiler hervorzuheben. Bemerkenswert ist noch die gut erfundene Verbindung des letzten Gewölbepaares des Langhauses mit der Triumphbogenmauer durch ein dreieckiges Zwischengewölbe.

Anstelle des jetzigen massiven Turmes besass die Kirche früher einen von der Westfassade sich erhebenden und sich auf

zwei Wandpfeiler stützenden, erkerartigen, Verteidigungszwecken zugedachten Mauerturm. Dieser Turmtypus, bekannt nur in Harrien und in der Wiek, scheint nach dem grossen Befreiungsaufstande der Esten i. d. J. 1343—45 in Anwendung gekommen zu sein, und ungefähr i. d. J. 1345—50 konnte die Errichtung des festen Glockenturmes auch hier erfolgt sein.

In der nach diesen zwei genannten Bauperioden erhaltenen Gestalt besteht die Kirche vermutlich ohne grössere Veränderungen bis zum Ende des 15. Jh. Dann, wahrscheinlich nach dem Beispiele der an den grösseren Revaler Kirchen vollzogenen Umbauten, verlängert man den bisher geradlinig geschlossenen Chor durch einen dreiseitig endenden apsisartigen Anbau und beginnt den Bau des jetzigen Turmes, dessen Steinbau jedenfalls schon im Mittelalter beendet sein musste. Seine jetzige Gestalt und den Helm erhält die Kirche erst im Jahre 1851.

Ein völlig abweichendes Planschema zeigt die um d. J. 1310—1320 erbaute Kirche zu Kreuz *(Risti)*. Ihr Langhaus bildet einen fast mit quadratischem Grundriss ausgeführten Bau, aus vier Gewölbejochen bestehend, die um eine Gewölbestütze, einen viereckigen Pfeiler, gruppiert sind (Abb. 66). Obwohl im Osten dem Langhaus ein den Landkirchen üblicher geradlinig geschlossener Chor angebaut ist, kann dieser den kapellenartigen Charakter des Innern der Kirche kaum merklich verbessern, denn der Kirchenraum ist mit dem Chor durch einen ausnahmsweise niedrig gewölbten Triumphbogen verbunden.

Ihrer eigenartigen Anlage nach hat die Kirche zu Kreuz nur einen verwandten Sakralbau im Ostbaltikum — die aus d. J. 1185 stammende Kirche zu Uexküll bei Riga. Von dieser ältesten, durch die vom Bischof Meinhard herbeigerufenen Steinmetzen Gotlands erbaute Kirche Alt-Livlands stammt wahrscheinlich auch das Planschema der Kirche zu Kreuz, nach Harrien gebracht von den Cisterziensermönchen, den Gründern des Klosters Padis.

Die Kirche zu Karmel *(Kaarma)*, ungefähr i. d. J. 1270—80 erbaut, bestand einschiffig bis zum Übergang des 14. und 15. Jh., bis die zu grosse Spannweite vermutlich den Zusammenbruch der Gewölbe des Langhauses verursachte. Da dabei auch die Umfassungsmauern der Kirche stark gelitten hatten, erwies sich vermutlich eine Erneuerung der früheren Gewölbe als unmöglich, und man baute die Kirche zweischiffig auf, mit drei achteckigen Pfeilern in der Mittelachse. Dabei verstärkte man die Kirche mit ausserordentlich massiven inneren und äusseren Strebepfeilern und später auch mit einem gewaltigen Westturm. Die estnische Inschrift über dem Portal: *Diese Kirche ist vollendet am Petritage d. J. 1407* drüfte die rechte Vollendungszeit des Um-

baues angeben, da die Formensprache der erneuerten Innenarchitektur dem Anfange des 15. Jh. vollständig entspricht.

Da mit den beschriebenen sechs Kirchen die zweischiffigen Sakralräume der Burgen und Klöster sich als gewisse Parallelerscheinungen erweisen, sei bemerkt, dass auch ihre Verbreitung nicht besonders zahlreich war. Von den zerstörten Burgen besass Fellin eine längliche, durch drei Pfeiler geteilte Schlosskirche, eine noch länglichere Wesenberg, wo die Hauskirche den grössten Teil des Hauptstockwerkes im Ostflügel des Schlosses einnahm. Der grösste zweischiffige Sakralraum gehörte jedoch dem Kloster Falkenau an. Unter der einschiffigen Kirche, die den Nordflügel des Konventsbaues bildete, zeigt R. Gulecke eine der Bodenfläche nach ebenso grosse Unterkirche, geteilt durch neun viereckige Pfeiler.

Von kleineren, dem Planschema nach mit dem Langhause der Kirche zu Kreuz gleichartigen Schlosskapellen sind nur drei bekannt, nämlich die zerstörten Kapellen der Burgen Pernau und Neuhausen, und die vorhandene der Burg Arensburg (Abb. 67).

EINSCHIFFIGE KIRCHEN. Aus der Reihe der einschiffigen Kirchen tritt wegen ihrer mit Sorgfalt ausgeführten formenreichen Architektur die Kirchengruppe von Ösel-Wiek hervor. Die künstlerische Ausgestaltung dieser Gruppe ist durch zwei begünstigende Bedingungen zu erklären. Vor allem durch das ausnahmsweise gute Material, den sogenannten Öselschen Marmor, der auch den Aufgaben der Steinskulptur entspricht. Zweitens, durch die nahe Nachbarschaft mit Gotland und Riga. Wenn Gotlands Nähe die Mitarbeit der dortigen Steinmeister, d. i. Baumeister, die auch gewöhnlich Steinbildhauer waren, vornehmlich bei der Ausschmückung der Kirchen auf Ösel hervorrief, war Riga, wo im 13. Jh. auf dem Gebiete der Architektur die Mönche des Cisterzienserordens die Richtung angaben, die Verbreiterin der Architekturtraditionen dieses bauerfahrenen Ordens in der Wiek, wie auch auf Ösel.

Unter den Kirchen von Ösel-Wiek nimmt die ungefähr i. d. J. 1270—75 erbaute Schlosskirche zu Hapsal, die Domkirche des Bistums, eine zentrale Stellung ein. Ihr Äusseres hat beim Renovieren i. d. J. 1886—89 sehr stark gelitten, das Innere der Kirche hat aber vollständig seine monumentale und formenschöne, aus der Frühzeit des Übergangsstils stammende Architektur bewahrt (Abb. 68). Aus drei gleichgrossen Gewölbejochen bestehend, von denen zwei das Schiff bilden, das dritte den Chor, stellt die Kirche einen wohlgelungenen imposanten Raum dar. Eine innere Länge von 36,6 m und eine innere Breite von 11,5 m besitzend, ist die Schlosskirche zu Hapsal die grösste einschiffige

Kirche Alt-Livlands und des ganzen mittelalterlichen deutschen Baugebiets.

An ihren Fenstern und Gewölben herrscht der gedrückte Spitzbogen; die Eckpfeiler mit halbkreisförmigem Grundriss und die an den von pilasterartigen Wandpfeilern vorspringenden Dreiviertelsäulen angebrachten Kapitelle und Basen sind aber noch vollständig in reinen spätromanischen Stilformen ausgeführt, wie auch die Gewölberippen und Schlusssteine. In Übereinstimmung mit der formenfeinen Innenarchitektur der Kirche war auch das mit einem Ziergiebel versehene rundbogige Portal an der Westfassade, das aber bei dem erwähnten Renovieren zerstört wurde. An die südliche Chorseite schliessen sich zwei Anbauten: das geräumige kreisrunde Baptisterium, das einzige in seiner Art im Ost-Baltikum, und die niedrige längliche zweijöchige Sakristei, beide zu gleicher Zeit mit der Kirche erbaut.

Neben der Schlosskirche zu Hapsal nehmen in der Kirchengruppe Ösel-Wiek noch zwei ältere Kirchen — die zu Wolde und zu Röthel — eine führende Stellung ein. Die Kirche zu Wolde (*Valjala*, Abb. 69 u. 70) ist ihrer Baugeschichte nach eine der kompliziertesten unter den einschiffigen Kirchen. Schon allein das Langhaus lässt zwei Bauperioden erkennen. In der ersten, die wahrscheinlich ein Jahrzehnt nach der Unterwerfung der Öseler, jedenfalls nicht später als in der Mitte des 13. Jh. stattfand, erhielt die Kirche eine gleichartige ungegliederte dreijöchige Anlage, wie die später erbaute Schlosskirche zu Hapsal. Diese erste, noch der romanischen Stilperiode angehörige Kirche war bedeutend niedriger als die jetzige und auch durch paarweise angebrachte Fenster erhellt, die aber der Höhe der Kirche entsprechend mehr als zwei Meter niedriger angelegt waren. Die zweite Bauperiode erlebte die Kirche stilkritischen Mutmassungen nach ungefähr i. d. J. 1260—65. Man erhöhte die Kirche, entsprechend auch die Fenster; die östliche Mauer wurde durchbrochen und ein selbständiger, schmälerer Chor angebaut, wodurch das bisher als Chor dienende östliche Kirchenjoch sich in einen organischen Teil des Schiffes verwandelte. So bestand die Kirche bis zum Ende des 15. Jh., als der Chor durch eine fünfseitig geschlossene spätgotische Apsis verlängert wurde. Zum Schluss errichtete man um die Mitte des 18. Jh. an der Südseite des Chores einen massiven viereckigen Turm.

Die Kirche zu Wolde nimmt in der Baukunst Estlands eine Ausnahmestellung ein. Ihre Architektur weist einerseits das Ende der Estland nur wenig berührenden romanischen Stilperiode auf, anderseits aber den Anfang des Übergangsstils. Ausser den Umfassungsmauern und zwei schon längst zugemauerten Seitenpor-

talen stammt aus der romanischen Zeit auch das prächtige Hauptportal in der Westfassade (Abb. 71 u. 72). Es ist mit einem von den vorspringenden pilasterartigen Aussenseiten der Laibungen aufsteigenden Ziergiebel gekrönt, in dessen Mitte sich eine in Kleeblattbogen geschlossene Nische befindet, und dessen unteren Rand ein feinstilisierter skulptierter Blattmusterfries begrenzt. Die Portallaibungen waren anfangs mit zwei Säulen geschmückt, die sich in dem Bogenteil als Rundwülste fortsetzten, von denen aber nur die mit fünf dreiteiligen Schaftringen gegliederte äussere Wulst erhalten ist.

Eine erste, bescheidene Erscheinung des Übergangsstils bildet die an den Fenstern, Gewölben und in der Blendenkomposition der Westfassade auftretende, dem Spitzbogen sich nähernde Bogenform, die besonders deutlich in dem Triumphbogen und den Gurtbögen bemerkbar ist. Die Gewölbe sind mit Wulstrippen und skulptierten Schlusssteinen verziert; der Schlussstein des Chorgewölbes (Abb. 92) ist ausserdem noch von einem Kreis in Rippenprofil umzogen. Im Langhause steigen die Rippen von runden mit Kapitellen gekrönten Diensten auf, im Chorjoch von kurzen Konsolen und in der Apsis von schönen Hängesäulchen. Die Gurtbögen stützen sich auf halbkreuzförmige, mit einfachen Kämpfern versehene Wandpfeiler.

Hinsichtlich der Kirche zu Wolde, der ältesten auf Ösel, wäre es sehr interessant auf die Frage, welche Vorbilder die Architektur der Kirche bestimmt haben mögen, eine Antwort zu finden. Es scheinen zu gleicher Zeit mehrere gewesen zu sein, jedenfalls in den zwei ältesten Bauperioden. Das Langhaus und der Chor weisen der Formensprache nach einerseits auf den Rigaer Dom in dessen erster Bauperiode hin, anderseits auf Gotlands und Schonens Sakralarchitektur, im ganzen aber erkennt man die Bautraditionen der Cisterzienser. Danach kann man annehmen, dass während der beiden erwähnten Perioden Cisterziensermönche aus demselben Kreise, wie die Erbauer der Rigaer Domkirche, die Hauptmeister gewesen sein mögen, die Ausführer aber—schwedische Steinmetze.

Die Kirche zu Röthel *(Ridala)*, der Bauweise nach mehr oder weniger gleichartig mit der Kirche zu Wolde, jedoch von schlichterer Formensprache, zeigt in der Anlage keine bedeutenden Abweichungen. Ihr Langhaus besteht aus zwei Jochen, und wird, wie auch das schmälere und niedrigere Chorquadrat, nicht durch paarweise, sondern durch einzeln angebrachte Fenster erhellt. Sie sind ebenso in fast runder gedrückter Spitzbogenform gewölbt. Diese Bogenform, doch mehr gotisiert, herrscht auch in den Gewölben und im Gurt-, wie auch Triumphbogen. Das Chorgewölbe hat Wulstrippen. Im Schiff kommen keine Wülste vor,

hier stammt nur das an den Chor sich schliessende Gewölbe aus der Erbauungszeit der Kirche, das andere gehört der neuesten Zeit an. Die den Gurtbogen tragenden Wandpfeiler sind, wie in Wolde, von halbkreuzförmigem Grundriss.

In der Aussenarchitektur ist das Westportal (Abb. 73) hervorzuheben. Es zeigt denselben Typus wie dasjenige in Wolde, doch ist es merklich gotisiert. Der Ziergiebel ist formenarmer, doch mit einer gut erhaltenen Kreuzblume am Giebelfirst. So erweist sich Röthel als ein völlig dem frühen Übergangsstil angehöriger Bau, ungefähr aus d. J. 1265—70, mit Ausnahme des an der Südseite des Langhauses sich befindlichen Turmes, der wahrscheinlich aus dem 18. Jh. stammt.

Die anderen dem Übergangsstile angehörigen Kirchen der Gruppe Ösel-Wiek, — es sind drei, wenn man auch Karmel mitzählt, — unterscheiden sich wenig von den vorherigen. Vor allem Karmel. Ursprünglich einschiffig, war sie, mit Ausnahme der Einzelfenster, fast die genaue Wiederholung der Kirche zu Wolde, doch viel grösser angelegt und in bedeutend gotisierender Formensprache augenscheinlich etwa 10—20 Jahre nach der zweiten Bauperiode der Kirche zu Wolde erbaut. Auch in Karmel ist das Westportal der schönste Teil der Aussenarchitektur. Es gehört demselben Typus an wie die Hauptportale zu Wolde und Röthel, ist in Spitzbogen ausgeführt, hat ein zweistufiges Grundprofil, aber keinen Ziergiebel. Es gleicht somit dem Turmportal der Kirche zu Gross-Johannis auf dem Festlande.

Die zwei übrigen Kirchen — zu Karusen *(Karuse)* und zu Kirrefer *(Kirbla)* — sind merklich formenarmer, ausserdem schlechter erhalten. Die Anlage der Kirche zu Karusen wiederholt diejenige der Kirche zu Röthel. Ihr Chorjoch ist unverändert, von dem Langhause gehören in die Erbauungszeit aber nur die Umfassungsmauern. Der eigenartigste Teil der Kirche, der von zwei starken und hohen Mauernpfeilern sich erhebende Westturm, scheint nicht aus der gleichen Zeit mit der Kirche zu stammen, sondern aus der Mitte oder dem dritten Viertel des 14. Jh. Die Kirche selbst ist ungefähr zu gleicher Zeit mit der Kirche zu Röthel erbaut. Kirrefer, ein kleiner, kapellenartiger, um ein Jahrzehnt jüngerer Bau als Karusen, besitzt einen mit der letztgenannten gleichartigen Turm, ihr Langhaus und Chor bilden aber eine einheitliche ungegliederte Gestalt, wie diejenigen der Schlosskirche zu Hapsal. Der Turm ist hier ein jüngerer Anbau.

Die frühgotische Stilperiode erzeugt als künstlerisches Hauptwerk der Kirchengruppe Ösel-Wiek — die Kirche zu Karris *(Karja)*. Ein kleiner turmloser Bau (Abb. 74 u. 78), erweist sie

sich ihrer ausnahmsweise stilvollen, formenreichen und fein ausgeführten Architektur nach als die schönste Landkirche Alt-Livlands. Der Anlage und Raumeinteilung nach gleicht sie Röthel und einigen anderen frühgotischen Kirchen auf dem Festlande. Aber der Ausführung nach kennt sie keine Rivalin, jedenfalls nicht der Innenarchitektur nach. Das Innere ist aus mit Sorgfalt gehauenen und gleichmässig verbundenen Steinquadern aufgeführt und hat einen ausserordentlich reichen steinernen Skulpturschmuck, besonders an den Pfeilern des Triumphbogens (Abb. 75 u. 76). Diese erheben sich von schön profilierten Sockeln, sind mit durch Schaftringe gegliederten Dreiviertelsäulen verziert und besitzen beide am Bogenansatze eine mit einem pyramidenartigen Turm gekrönte Skulpturgruppe. Diese Turmpyramiden sind an den Seiten mit Dreieckgiebeln verziert, an den beiden Aussenecken aber mit einem kleinen Turm; ausserdem befinden sich am Giebel der Vorderseite je ein weit vorragender Baldachin. Unter dem Baldachin der südlichen Pfeilergruppe ist die Standfigur des heil. Nikolaus angebracht, an seiner rechten Seite das Symbol der Unanfechtbarkeit, ein Festungsturm (Abb. 77). Den Bischof umgeben verschiedene sein Leben und seine Tätigkeit charakterisierende kleinere Personenfiguren. Unter dem Baldachin der gegenüberstehenden Pfeilergruppe sieht man die heil. Katharina, um sie eine grosse Anzahl kleinerer Figuren, unter anderen St. Petrus und St. Paulus.

Mit dem Triumphbogen ist die ganze Innenarchitektur des Chores und Schiffes in Einklang gebracht. Die Rippen des Chorgewölbes steigen von Eckpfeilern auf, die mit Dreiviertelsäulen dekoriert sind, an den Säulen noch einen teilenden Schaftring besitzend. Die Rippen der Schiffsgewölbe werden im Osten und Westen von ebensolchen Eckpfeilern, doch ohne Schaftringe, getragen; in der Mitte des Baues steigen sie aber zu den Kämpfern der den Gurtbogen tragenden pilasterartigen Wandpfeiler nieder. Am südlichen Wandpfeiler endet der Gurtbogen mit einem Hängesäulchen. Am nördlichen Pfeiler ist das entsprechende Hängesäulchen zerstört, und der Gurtbogen stützt sich auf eine Figurenkonsole — das Kapitell des zerstörten Säulchens. Diese Konsole (Abb. 79) ist sehr eigenartig, sie bildet eine humoristische Reliefkomposition aus zwei Klatschbasen, dem Teufel und einem schweigenden Manne, neben dem letztgenannten das Verschwiegenheitssymbol — eine geöffnete Rose.

Die Aussenarchitektur der Kirche, an der im Gegensatz zu den betrachteten älteren Kirchen erstmals als organischer Teil Strebepfeiler vorkommen — je einer zu beiden Seiten, ist imposant wirkend in ihrer streng ausgeführten Einheit. Beide Por-

tale, eines (Abb. 80) an der West-, das andere an der Südfassade, sind mit einem dem Innern der Kirche entsprechenden Formenreichtum behandelt. Das Südportal, vor das in neuerer Zeit eine Vorhalle gebaut ist, besass ehemals einen prächtigen Ziergiebel, dessen Hauptschmuck ein die Kreuzigung darstellendes Steinrelief (Abb. 121) war. Beim Bau der Vorhalle wurde der Giebelteil mit der Kreuzigung abgenommen und an der Aussenwand der Vorhalle über dem Eingang eingemauert. Sonst besteht die Kirche in vollem Umfange in ihrer ursprünglichen Gestalt.

Wer hat die Kirche zu Karris erbaut? H. Kjellin, der der Kirche eine ausführliche Monographie gewidmet hat, hält für ihren Hauptmeister einen vielgereisten Architekten-Gotländer, der vor seiner Ankunft auf Ösel eine zeitlang in Riga, Skåne und sogar in Baden geweilt hatte. Diese Meinung scheint ein wenig zu gesucht, um glaubhaft zu sein, besonders wenn man die Tatsache nicht vergisst, dass in der Architektur der Kirche sich bei weitem mehr Verwandtes mit der deutschen, als mit der gotländischen Baukunst findet. Doch weisen die Figurenskulpturen der Kirche deutlich auf die gotländische Schule hin, und dass ihr Schöpfer ein Steinmeister Gotlands war, ist nicht zu bezweifeln. Was die Bauzeit der Kirche anbetrifft, so dürfte die Datierung Kjellins, 1345—50, völlig annehmbar sein.

Aus derselben Zeit wie die Kirche zu Karris stammt auch die Kirche zu P e u d e *(Pöide)*. Doch nur teilweise, denn sie ist in den Mauern des Südflügels des im J. 1343 zerstörten Ordensschlosses erbaut, dessen Anlage den eigenartigen ungegliederten Grundriss der Kirche, wie auch den besonderen festungsartigen starken und aussergewöhnlich langen Bau bedingte (Abb. 81). Bei einer Aussenlänge von 52,75 m ist ihre Aussenbreite 13,4 m. Das Innere der Kirche ist in vier gleichgrosse Gewölbejoche geteilt; vom westlichen erhebt sich der massive Turm, die zwei mittleren bilden das Schiff und der östliche bildet den Chor. Die Innenarchitektur ist mit derjenigen der Kirche zu Karris völlig gleichartig, aber nicht so formenreich. Die Gewölbe des Langhauses sind rippenlos; sie werden in der Mitte von einem starken Gurtbogen getragen, der aber an den Seitenmauern nicht auf Pfeiler, sondern auf skulptierte Träger gestützt ist. Am südlichen Träger findet sich als Konsole eine interessante Skulptur — ein realistisch behandeltes öselsches Bauernpaar in Nationaltracht. Künstlerisch ausgestattet sind auch die beiden Portale der Kirche (Abb. 82). Auch ihre Formensprache weist unmittelbar auf die Kirche zu Karris hin, und zusammenfassend muss man annehmen, dass die Kirche zu Peude von demselben Meister (oder denselben Meistern), wie die Kirche zu Karris, erbaut ist.

Die übrigen Kirchen Ösels sind merklich einfacher und ein näheres Interesse bietet nur die Kirche zu Kielkond *(Kihelkonna)*. Sie ist ein verhältnismässig guterhaltener frühgotischer Bau, und wenn auch nicht gleichzeitig mit den beiden vorhergenannten, so doch auch nicht viel später erbaut. Durch ihre schwerfällige Monumentalheit erweist die Kirche zu Kielkond eine gewisse Verwandtschaft mit der Kirche zu Peude, der Anlage nach nähert sie sich aber der Kirche zu Karris. Ihre Anlage zeigt jedoch eine Besonderheit: dem Schiff ist eine etwa der halben Länge eines Gewölbejoches des Langhauses gleichkommende Vorhalle vorgelegt. Zum Schluss vertritt auch die Kirche zu Moon *(Muhu)* den Typus der Kirche zu Karris, von deren Anlage sie sich nur durch eine kleine eigenartige Chorverlängerung mittels eines geradgeschlossenen apsisartigen Anbaues *(aedicula)* unterscheidet (Abb. 83 u. 84). Auch hat sie einen kleinen hölzernen aus d. J. 1764 stammenden Dachreiter. Als Bauzeit der Kirche ist das dritte Viertel des 14. Jh. zu betrachten.

Die frühgotischen Kirchen der Wiek sind hauptsächlich unter dem direkten Einflusse der Schlosskirche zu Hapsal und der Kirche zu Röthel entstanden. Durch ihre Anlage und ihre Proportionen steht, richtiger stand, der ersten am nächsten die Kirche zu Goldenbeck *(Kullamaa)*, denn im J. 1886 und in den folgenden wurde ihre imposante Gestalt durch Anbau des völlig unpassenden Westturmes und des neuen Chores zerstört. Beinahe dieselbe Abhängigkeit von der ehemaligen Bischofskirche zeigt deutlich auch die Kirche zu Merjama *(Märjamaa)*, doch kann sich keine von beiden im Formenreichtum mit der Schlosskirche zu Hapsal messen. Weiter sind auch die Kirchen zu Michaelis *(Mihkli)* und Martens *(Martna)* als von der Schlosskirche zu Hapsal abhängig zu erwähnen. Sie sind gleichfalls verhältnismässig formenarme Bauten.

Nach dem Bautypus der Kirche zu Röthel findet man in der Wiek nur zwei Kirchen — die zu Pönal *(Lääne-Nigula)* aus der frühgotischen, und die zu Hahnel *(Hanila)* aus der hochgotischen Stilperiode. Die erste ist nicht besonders bemerkenswert, das hauptsächlich von ihrem verunstalteten Langhaus bedingt ist; es hat schon seit langem seine Gewölbe verloren. Dagegen ist Hahnel eine der stilreinsten einschiffigen Kirchen auf dem Festlande. Sie ist gut erhalten, doch blieb sie nicht von der Anlage eines Westturmes in neuerer Zeit verschont. Unter anderem ist sie durch ihre paarweise gruppierten Fenster bemerkenswert.

Neben Ösel und der Wiek fand die einschiffige Kirche die grösste Verbreitung in Harrien, doch von den einschiffigen Kirchen dieses Gebiets sind nicht viele erhalten. Die mittelalter-

lichen Kirchen zu St. Johannis *(Harju-Jaani)*, Nissi *(Nissi)* und Rappel *(Rapla)* sind nicht mehr vorhanden, sie wurden beim Erbauen der neuen Kirchen zerstört, die erste i. J. 1860, die zweite i. J. 1871 und die dritte i. J. 1899. St. Jürgens *(Jüri)*, Haggers *(Hageri)*, Jörden *(Juuru)* und Kusal *(Kuusalu)* sind gegen Ende des vergangenen Jahrhunderts in Pseudozentralbauten mit kreuzförmigem Grundriss umgebaut, wenn man in der Anlage den gewöhnlich aus neuerer Zeit stammenden Turm als vierten Kreuzarm ansieht. Die Kirche zu Kosch *(Kose)*, eine der ältesten im Kreise, ist durch Verlängerung des Langhauses gegen Norden, den Anbau des Turmes und die Erneuerung des Innern bis zur Unkenntlichkeit verändert, ebenso auch St. Matthias *(Harju-Madise)*. So gibt es in Harrien keine einzige in ihrer ursprünglichen Gestalt erhaltene einschiffige mittelalterliche Pfarrkirche und die einschiffige Anlage vertreten hier nur zwei in Ruinen stehende und den Sakralaufgaben längst nicht mehr dienende Bauten: die Klosterkirche zu Padis und die Kapelle zu Saag.

Die Klosterkirche zu Padis hat dieselbe Anlage wie die Schlosskirche zu Hapsal und bildet den Hauptteil des Nordflügels des Klosterkonvents. Ihr Inneres weist, ungeachtet der Schlichtheit ihrer Architektur, eine grosszügige Raumeinheit und wirkungsvolle Proportionen auf (Abb. 85). Obwohl die Bauregeln des Ordens der Cisterzienser es verbieten die Kirche mit Darstellungen von Tieren, als heidnischen (ungetauften) Wesen, auszuschmücken, ist hier dieses Verbot übertreten. Als Konsolenverzierungen der Gurtbögen finden sich gerade Reliefdarstellungen von Tieren vor: ein Löwenpaar, ein Elefant, Affen, Hirsche, ausserdem einige bärtige Männerköpfe (Abb. 86 u. 87). Die Reliefs sind primitiv behandelt, doch fehlt ihnen nicht ein gewisses Stil- und Formengefühl. Ihrem Charakter nach gleichen sie am meisten den in der Steinskulptur Gotlands vorkommenden gleichartigen Darstellungen (am öftersten an den Taufsteinen), weshalb ihr Meister am wahrscheinlichsten unter den aus Gotland gebürtigen Mönchen oder Laienbrüdern zu suchen ist. Unter dem als Chor benutzten östlichen Joch der Kirche hat sich eine vierjöchige, in der Mitte von einem achteckigen Pfeiler gestützte Krypta erhalten (Abb. 88).

Die Klosterkirche zu Padis nimmt kunstgeschichtlich eine hervorragende Stellung ein. Ungefähr i. d. J. 1320—25 erbaut (der Bau des Klosters begann im J. 1317), erweist sie sich als die älteste, am genauesten datierbare frühgotische Kirche Estlands und stellt damit auch eine Zeitgrenze zwischen dem Übergangsstile und der Frühgotik fest. Auch hat sie einen bedeutenden

Einfluss auf die Entwicklung der Architektur und die Anlage der Kirchen Harriens ausgeübt, wobei man sicher annehmen kann, dass die Erbauer so mancher dieser Kirchen Mönche des Klosters zu Padis waren.

Als ein bedeutendes Beispiel, das diese Behauptung bestätigt, ist die Kapelle zu Saag *(Saha)* anzuführen. Sie ist ein kleiner zweijöchiger Bau (Abb. 89) mit in der Mitte von einem profilierten Gurtbogen getragenen einfachen Kreuzgewölben gedeckt. Die Innenarchitektur der Kapelle ist völlig in der Formensprache der Klosterkirche zu Padis ausgeführt, mit Ausnahme des hier fehlenden Skulpturschmucks. Die Kapelle ist wohl in der Mitte des 13. Jh. errichtet, doch hat sie ihr jetziges Architekturgepräge während des um die Mitte des 14. Jh. stattgefundenen Umbaues erhalten. Die Kapelle ist noch durch ihren im östlichen Joch erhaltenen steinernen Altartisch bemerkenswert, das einzige vorhandene Beispiel von dem ältesten christlichen Altartypus im Ost-Baltikum (Abb. 90).

Die wenigen einschiffigen Kirchen Ost-, Mittel- und Südestlands bieten nicht viel Neues und Abweichendes, mit Ausnahme der Kirchen zu Jewe und Luggenhusen in Wierland. Die Kirche zu Jewe *(Jõhvi)*, die grösste unter den einschiffigen Kirchen Wierlands, war im Mittelalter befestigt und erwies i. d. J. 1367 und 1558 in den Kämpfen gegen die Russen einen starken Widerstand. Als eine ausserordentliche Erscheinung bei einer Landkirche bezitzt sie unter dem Chorjoch einen kryptenartigen Raum, den man wahrscheinlich nicht zu Sakralaufgaben, sondern als Aufbewahrungsort von Waffen und Speisevorrat im Belagerungsfalle benutzte. Sonst ist die Kirche, wahrscheinlich im zweiten oder dritten Viertel des 14. Jh. erbaut, ein gewöhnlicher formenarmer dreijöchiger Bau mit einem üblichen kleineren Chor und einem viereckigen Turme. Wiederholt verwüstet und renoviert, hat die Kirche viel von ihrem ursprünglichen Gepräge verloren.

Die Kirche zu Luggenhusen *(Lüganuse)*, eine gewöhnliche dreijöchige Anlage, als drittes Joch das kleinere Chorjoch mitgezählt, scheint, nach der Dekoration ihres Westgiebels (Abb. 91) zu urteilen, nach den Vorbildern Finnlands erbaut zu sein. An diesem, von einem in neuerer Zeit errichteten Turme teilweise verdeckt, sieht man eine anderwärts in Estland unbekannte Verzierung: ein grosses Kreuz, und unter dem Kreuze in gotischen Minuskeln einen halbverschwundenen Text, von dem nur drei Wörter lesbar sind: *(h)elp got un(d)*. Obwohl das Kreuz als Dekoration des Kirchengiebels neben Finnland auch in Nord-Deutschland und in Schweden vorkommt, ist die Entnahme dieses Motivs

aus den erwähnten Ländern kaum glaubhaft, befindet sich doch Finnland viel näher und im 14. Jh., in dessen Mitte man die Errichtung der Kirche zu Luggenhusen verlegen muss, waren die Handelsbeziehungen zwischen Finnland und Wierland sehr rege.

Die dritte einschiffige Kirche Wierlands — St. Petri *(Peeterristi)* ist ein der Kapelle zu Saag gleichender kleiner zweijöchiger Bau. Obwohl benutzbar, ist sie schlechter als die letztgenannte erhalten, — aus dem Mittelalter hat die Kirche wahrscheinlich nur die Umfassungsmauern bewahrt.

In noch kleinerer Zahl sind die einschiffigen Kirchen in Jerwen vertreten. Von ihnen findet man hier nur zwei, nämlich St. Johannis *(Järva-Jaani)* und St. Matthäi *(Järva-Madise)*. Beide sind schwerfällige und nüchterne, formenarme frühgotische Bauten. In Südestland, wo der einschiffige Kirchentypus als ausnahmsweise Erscheinung vorkommt, ist nur die Kirche zu Kawelecht *(Puhja)* nennenswert. Wie auch die überwiegende Mehrzahl der anderen dortigen Kirchen, hat sie mit der Zeit viel gelitten. Doch hat sie einen guterhaltenen Chor mit einem schöngestalteten, für die Sakralbauten des südlichen Alt-Livlands charakteristischen Sterngewölbe. Zum Schluss sei noch eine Kirche — die Kirche zu St. Jakobi *(Pärnu-Jakobi)* im Kreise Pernau erwähnt. Aus der spätgotischen Stilperiode stammend, — sie ist im J. 1531 erbaut, — besitzt sie fast gar keine dieser Steilperiode angehörigen Formen; Schlichtheit und strenge Sachlichkeit bilden den Charakter ihrer Architektur. Der Anlage nach nähert sie sich den Kirchen in der Wiek, was damit zu erklären ist, dass der nördliche Teil des Kreises Pernau ehemals zu den Ländern des Bistums Ösel-Wiek gehörte.

III.

KLÖSTER. Die mittelalterlichen Klöster Estlands, mit Ausnahme der früher behandelten Klosterburgen Falkenau und Padis, sind ihrer Baugestalt nach als ein Zweig der Profanarchitektur zu betrachten. Die Mehrzahl der Klöster befand sich in den Städten, nämlich ein Dominikaner- und ein Cisterzienserinnenkloster in Reval, ein Dominikaner-, ein Franziskaner-, ein Cisterzienserinnen- und ein Franziskanerinnenkloster in Dorpat, ein Dominikanerkloster in Narva, ein Franziskanerkloster in Wesenberg und ein Franziskanerkloster in Fellin. Von den übrigen zwei bestand ein Cisterzienserinnenkloster in Leal in der Wiek und das Brigittenkloster zu Marienthal bei Reval in Harrien. Ungeachtet der beziehungsweise grossen Zahl, hat sich bis heute keines in einem solchen Zustande erhalten, der eine eingehende Übersicht ihrer Architektur und Formensprache ermöglichte. Alle

Dorpater Klöster sind, fast ohne jegliche Spur zu hinterlassen, verschwunden, ebenso die Klöster in Wesenberg, Narva, Fellin und Leal, zu denen man noch die Klosterburg Falkenau fügen muss. Ein wenig glücklicher ist in dieser Hinsicht Reval, — von seinen zwei Klöstern sind einige weitreichende Bauteile erhalten. Weiter sind als Ruinen noch das Brigittenkloster und die Klosterburg Padis zu erwähnen.

Die ältesten Klosterbauten wurden in Estland von den Dominikanern und Cisterziensern gegründet. Die Mönche des Dominikanerordens sind zu allererst in Reval bekannt, wo sie schon um d. J. 1229 auf dem Domberge in der Nachbarschaft der „kleinen Festung" einen Konvent besassen. Dieser musste aber zufolge den Nachstellungen des Schwertbrüderordens bald seine Tätigkeit einstellen. Die Neubegründung des Klosters geschah i. d. J. 1246—52, diesmal in der Unterstadt, in der Nähe der östlichen Stadtmauer. Das neue Kloster (Abb. 93, 94 u. 95), dessen Bauzeit teils in das Ende des 13. Jh., teils in den Anfang des 14. Jh. fällt, war eine der grössten Klosteranlagen in Alt-Livland. Dem Hauptbau des Klosters, der früher beschriebenen monumentalen und geräumigen Katharinenkirche, schloss sich der dreiflügelige Konventsbau an, der in seinem Ostflügel, von der Kirche aus gerechnet, folgende Haupträume enthielt: zuerst die Seelenmessenkapelle, dann den quadratischen zweischiffigen Kapitelsaal, die kleine längliche Bibliothek und zuletzt, als Eckraum, den zweischiffigen Remter; neben diesem bestand als vorspringender Teil des Flügels noch ein kleiner, wahrscheinlich Wirtschaftszwecken dienender Raum. Der Hauptraum des Nordflügels war der grosse zweischiffige neue Remter, der Westflügel wurde hauptsächlich von zwei Dormitoriums eingenommen. Die Kirche und der Ost- und Westflügel des Konventsbaues besassen um den inneren Hof einen Kreuzgang (Abb. 96), dessen östlicher Teil zweistöckig war. Der Nordwestecke der Kirche schloss sich als ein Sonderbau das bis heute erhaltene grosse zweischiffige Kornhaus an. Von dem Kloster selbst sind ausser den Kirchenresten der grösste Teil des Kreusganges und einige mit den angrenzenden Neubauten verschmolzene Mauerteile vorhanden. Das Kloster bestand bis zum J. 1532, da es zu gleicher Zeit mit der Austreibung der Mönche in Trümmer niederbrannte.

Ungefähr zu derselben Zeit, als die Neubegründung des Dominikanerklosters in Reval stattfand, kann auch die Gründung des Dominikanerklosters in Dorpat erfolgt sein. Das Kloster war an der Stelle der jetzigen griechisch-orthodoxen Mariä-Himmelfahrtkirche angelegt, ebenso an der Innenseite der Stadtmauer, wie das Dominikanerkloster Revals. Von den Klosterbauten ist

bisher nur das Planschema der Kirche ermittelt worden. Die Kirche, Maria-Magdalena geweiht, war wie die St. Katharinenkirche zu Reval ein dreischiffiger Langbau, mit siebenjöchigen Schiffen. Der Konventsbau war an der Nordseite der Kirche angelegt. Nach dem Bildersturme im J. 1525 war das Kloster gezwungen worden seine Tätigkeit einzustellen. Zu Ende des 17. Jh. war es schon zur Ruine zerfallen.

Was das Dominikanerkloster in Narva anbetrifft, so ist nur soviel bekannt, dass es im Jahre 1520 gegründet wurde und beinahe ein Jahrzehnt bestand. Es scheint, dass man da wegen der Reformationsbewegung bis zur Erbauung der grösseren Klosterbauten überhaupt nicht gelangte.

Fast zu gleicher Zeit mit den Dominikanern und Cisterziensern begannen ihre Tätigkeit die Cisterzienserinnen. Ihre Klöster konnten natürlich nur in Städten oder wenigstens in der Nähe schutzbietender Burgen angelegt werden. So wird auch als erstes das St. Michaeliskloster der Cisterzienserinnen in Reval i. J. 1249 gegründet. Der Klosterbautenkomplex bildete ein um einen länglichen Innenhof angelegtes Viereck (Abb. 97). Der Hauptflügel, gegen Süden gerichtet, bestand aus der Kirche (der jetzigen Kirche der Verklärung Christi) und mit dieser im Westen verbundenen Wohnräumen, von denen die Mehrzahl der Äbtissin gehörten. Der Westflügel des Klosters, an dessen Stelle sich jetzt das Stadtgymnasium für Knaben befindet, enthielt als Hauptraum das zweischiffige Refektorium. Es ist erhalten und wird heutzutage als Aula des Gymnasiums benutzt. Auch die anderen zwei Klosterflügel sind nicht ganz verschwunden, — einige Mauerreste sind noch deutlich in den auf fast dem ganzen Gebiet des früheren Klosterkonvents sich befindlichen Neubauten zu erkennen. Von diesen Resten sind besonders interessant zwei Kellerräume in dem der Bierbrauerei Sack gehörenden Gebäude, das an der Stelle des früheren Ostflügels des Klosters liegt. Sie sind mit Kreuzgewölben bedeckt, die von Säulen mit niedrigen abgerundeten Kelchkapitellen getragen werden, der Formensprache nach den Kapitellen der Kirche zu Marien-Magdalenen in Jerwen gleichend.

Das zweitälteste Cisterzienserinnenkloster befand sich in Leal, unter dem Schutze der dortigen Burg. Dieses Kloster wird zum erstenmal im J. 1293 erwähnt, die Namen seiner Äbtissinnen sind vom J. 1402 bis zum J. 1564 bekannt, von den Klosterbauten aber hat sich nichts Näheres ermitteln lassen. Auch von dem dritten Cisterziennenkloster, das sich in Dorpat in der Nähe der Jakobipforte befand und erstmals im J. 1345 erwähnt

wird, ist ebenfalls beinahe nichts bekannt, obwohl seine Bauten bis zur Schwedenzeit bestanden.

Von allen in Estland wirkenden geistlichen Orden, haben die Franziskaner als Erbauer keine Spuren hinterlassen, offenbar wohl deshalb, weil sie hier ihre Tätigkeit sehr spät begannen — erst im 15. Jh. Von ihren Klöstern, — wie weit und ob überhaupt deren Bauten vollendet wurden, ist sehr fraglich, — befand sich das älteste, nach d. J. 1417 gegründete in Dorpat, das zweite, dessen Gründung vermutlich im dritten Viertel des 15. Jh. stattfand, in Fellin und das dritte, das im ersten Viertel des 16. Jh. erbaut wurde, in Wesenberg. Mit Ausnahme des Klosters in Fellin, das seine Tätigkeit früher einstellte, bestanden die anderen bis zum Eindringen der Russen im J. 1558. Was das einzige in Dorpat gegründete Kloster der Franziskanerinnen anbetrifft, so scheint dieses im ersten Viertel des 16. Jh. gewirkt zu haben.

Zu den früheren Angaben, die bei der Beschreibung der Kirche des Brigittenklosters zu Marienthal bei Reval gemacht worden sind, sei über das Kloster hinzugefügt, dass der Nonnenkonvent als ein dreiflügeliger Bau an der Nordseite der Kirche um einen Innenhof angelegt war, derjenige der Mönche aber ein massiver Bau an der Südseite der Kirche war (Abb. 111). Ausser der Kirche, dem guterhaltenen Kreuzgang der Nonnen an der Nordseite der Kirche (Abb. 98) und den Resten des Kreuzganges der Mönche an der Südseite der Kirche, sind die übrigen Teile der Klosterbauten verschwunden.

PROFANARCHITEKTUR; DAS RATHAUS UND DIE GILDENHÄUSER REVALS. Werke der mittelalterlichen Profanarchitektur im engeren Sinne des Wortes sind in Estland nur in Reval erhalten, dessen Altstadt sogar jetzt noch ein deutlich erkennbares architektonisches Gesamtbild einer Handels- und Kulturstadt der gotischen Zeit bewahrt hat. In diese Zeit versetzt uns vor allem das Rathaus (Abb. 99), das einzig vorhandene mittelalterliche Rathaus Alt-Livlands. Erstmals wird es an der jetzigen Stelle um das Jahr 1340 erwähnt, also wohl bald nach seiner Erbauung, denn stilistischen Mutmassungen nach wäre es kaum möglich die Entstehung des Baues in eine frühere Zeit, als in die 30-ger Jahre desselben Jahrhunderts anzusetzen. Es ist ein schlichter, ungegliederter doch strenger und monumentaler frühgotischer Bau mit einem hohen Satteldach. Seine Schauseite endigt oben mit einem etwas vorspringenden, einer Brustwehr gleichenden Zinnenrande, der dem Baue von schwerfälliger Gestalt ein wohlanstehendes festungartiges Gepräge gibt. Im Mittelalter besass das Rathaus an der Vorderseite einen auf

kräftigen Pfeilern ruhenden offenen Spitzbogengang, eine sog. Laube. Später, vermutlich im 18. Jh., wurde diese gewölbte Galerie in einzelne Ladenräume verwandelt. Den jetzigen schönen und schlanken, mit einem Renaissancehelm gekrönten Turm erhielt das Rathaus im J. 1629.

Das Erdgeschoss des Rathauses enthält vier gewölbte Räume, von denen der grösste, jetzt als Stadtarchiv dienend, einst die Stätte des peinlichen Gerichts, fast die ganze westliche Hälfte des Geschosses einnimmt. Über dem ehem. Gerichtsraum erhebt sich ein hoher und geräumiger Bürgersaal, einer der grössten und wohlwirkendsten bürgerlichen Räume des mittelalterlichen Ost-Baltikums. Leider wurde er zu Anfang des vergangenen Jahrhunderts durch eine Holzdecke in zwei Geschosse geteilt und dieselben durch Querwände wiederum in viele kleine Räume. Aus dem ehemaligen Bürgersaal führt eine Tür in einen kleineren Saal — die Ratsstube, einst der Sitzungssaal des Rats, jetzt derjenige der Stadtverordneten und -verwaltung. Dieser mit zwei Kreuzgewölben überspannte Raum (Abb. 100) hat sich beinahe unverändert erhalten; die Innendekoration stammt meistenteils aus jüngerer Zeit.

Ausser dem Rathause hat sich in Reval noch ein öffentliches Gebäude — das ehemalige Haus der Grossen Gilde, die jetzige Börsenhalle, an der Langstrasse erhalten. Es ist i. d. J. 1407 — 10 errichtet und besteht beinahe völlig unverändert. Es ist, wie auch das Rathaus, ein Langbau mit einem hohen Sattelbach, seine Hauptfassade befindet sich aber an einer Schmalseite (Abb. 101). Das Giebelfeld der Fassade ist mit vier spitzbögigen Fensterblenden dekoriert. Das wohlerhaltene Hauptportal, etwas links von der Mittelachse, hat seinen ehemaligen Beischlag nicht bewahrt. Was das Innere des Baues anbetrifft, so gelangt man aus einer länglichen, jetzt in drei Räume geteilten Vorhalle in den grossen zweischiffigen Gilden-, resp., Börsensaal, dessen acht Kreuzgewölbe von drei profilierten sechseckigen Pfeilern getragen werden. Die Architektur des Saales ist nicht formenreich, doch grosszügig und monumental wirkend. Rechts von der Vorhalle liegt die sog. kleine Gildestube, links aber über dem gewölbten „Börsengang", ein aus dem J. 1413 stammender Anbau — die sog. Akzisekammer.

Vom Hause der ehemaligen Olaigilde, an derselben Strasse belegen, hat sich unverändert nur der stilvolle und stolze, aus dem im J. 1421 stattgefundenen Umbau stammende zweischiffige Saal erhalten. Er ist mit sechs Sterngewölben bedeckt, die denjenigen des Chors der Olaikirche gleichen. Überhaupt zeigt dieser Gildensaal eine direkte Verwandschaft mit dem Chor der

Olaikirche, so dass die Frage der Erbauung der beiden von einem Meister berechtigt ist. Von dem dritten mittelalterlichen Gildehaus Revals, der St. Kanutigilde, das neben dem Hause der Olaigilde stand, ist nichts vorhanden, — seit dem J. 1864 steht an seiner Stelle ein völlig neuer Bau.

PRIVATHÄUSER REVALS. Ungeachtet der in neuerer Zeit stattgefundenen pietätlosen Zerstörungen und Umbauten haben einige mittelalterliche Privathäuser Alt-Revals ihre unveränderte Aussenarchitektur bewahrt. Doch vor hundert Jahren noch hatte die mit einer Wehrmauer umgebene Altstadt in fast vollem Umfange ein mittelalterliches Architekturgepräge, was am besten durch die zahlreichen aus der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts stammenden Gemälde, Zeichnungen und Serien graphischer Werke bestätigt wird (ein Beispiel — Abb. 103).

Die mittelalterlichen Bürgerhäuser der Stadt bildeten mehr oder weniger einen einheitlichen Typus. Die Gebäude, Wohnhäuser und Nutzbauten, wie Speicher, waren in überwiegender Mehrzahl längliche Bauten mit rechteckigem Grundriss, deren eine der Schmalseiten, oben mit einem hohen und spitzen Giebel, der Strasse zugekehrt war, die Hauptfassade bildend. Oft besassen die Häuser zwei Schauseiten, im Falle sie mit der anderen Schmalseite an eine Paralellstrasse stiessen. Die herrschende Dachform war ein steilabfallendes Satteldach, noch in 15. Jh. meistens mit Stroh oder Holz gedeckt, obwohl seit der Mitte des 14. Jh. als Baumaterial der Häuser Stein dominierte.

Die schmale Schauseite mit dem hohen spitzen Giebel war bei weitem nicht durch ein schmales Grundstück bedingt. Auch bei breiten Grundstücken wurde an dieser Fassadenform festgehalten; man baute Häuser mit zwei Giebeln an der Vorderseite, so dass der ganze Bau von der Strasse her den Eindruck zweier miteinander verbundener Häuser hervorrief. Eines von den als Einzelbauten wirkenden Häusern war höher und breiter und dieser Hauptbau wurde das „Grosshaus", im Volksmunde auch „Vaters Haus" genannt, der kleine Nebenbau aber „Kleinhaus", resp. „Sohnes Haus". Bei einem noch breiteren Grundstück waren entsprechende dreiteilige Bauten nicht selten, nämlich aus einem „Grosshause" und zwei „Kleinhäusern" bestehende Bauten. Auch wurde öfters das Nebenhaus mit einem Halbgiebel ausgebildet.

Da nur die der Strasse zugekehrte Giebelfassade dem Blicke völlig zugänglich war, so wurde auch ihrer Ausschmückung besondere Sorgfalt zugewendet. Dem Haupteingange war ein Beischlag vorgelagert. Dieser bildete eine über dem Strassenniveau 1,5—2 m erhöhte kleine, mit einer steinernen Barriere begrenzte

Terrasse, zu der eine Treppe führte. An den Treppenseiten befanden sich zwei hohe skulptierte Steine; auf der Terrasse waren Steinbänke angebracht. Kein einziger Beischlag ist erhalten, sie wurden im ersten Viertel des vergangenen Jahrhunderts als verkehrsstörend entfernt. Aus der Mitte des Beischlags führte in das Haus ein spitzbögiges Portal mit profilierten Laibungen. Als Fensterform war das Rechteck bevorzugt, seltener kam der Spitzbogen vor; er wurde hauptsächlich bei den Hauptfenstern des unteren Geschosses der wichtigsten öffentlichen Bauten verwandt. Neben dem Beischlag und dem Portal waren die Giebelfelder der Schauseiten formenreich ausgebildet, jedenfalls zu Ende des 15. und Anfang des 16. Jh., in welche Zeit meistens die vorhandenen, wie auch nur durch künstlerische Darstellungen bekannte Privathäuser gehören

Die Dekoration der Fassadengiebel war der Formenbildung nach mehr oder weniger einheitlich, aus hohen spitzbögigen Blendnischen bestehend durch Kreis- und Vierpassblenden in den Zwickeln belebt, öfters dazu noch Skulpturschmuck und zuweilen auch Malereien aufweisend. Der Skulpturschmuck war hauptsächlich als Konsolen in der Blendnischenkomposition des Hausgiebels vertreten. Ausser solchen Konsolen befanden sich in den Nischen über dem Portal oder an der Aussenecke des Hauses, — im Falle eines Eckhauses, — Einzelfiguren von Heiligen oder der Madonna. Die Malereien vervollständigten die Architekturdekoration nur am Giebel des Hauses, wie man nach dem sog. Bischofshaus am Alten Markt (Abb. 102) schliessen kann, wo sechs Kreisblenden mit Malereien aus dem Anfang des 16. Jh. ausgestattet sind.

Obwohl der untere Teil der Fassade durch viele Umbauten gründlich verändert worden ist, gibt das „Bischofshaus" noch in der jetzigen Gestalt eine verhältnismässig deutliche Vorstellung vom Typus der spätgotischen Patrizierhäuser Revals. Dieser Bau ist auch bemerkenswert durch sein „Kleinhaus", das nur einen Halbgiebel besitzt. Noch besser vertritt die eigenartige Aussenarchitektur des gotischen Giebelbaues das an der Ecke der Lang- und Zollstrasse belegene Haus, welches mit dem an der Langstrasse sich befindlichen Hause mit zwei Giebeln die sog. Häusergruppe der „drei Schwestern" bildet (Abb. 104). Das Eckhaus, bedeutend grösser und künstlerischer ausgestattet als seine zwei ungeschmückten Schwestern, hat seine mittelalterliche Fassade fast unverändert erhalten, mit Ausnahme des fehlenden Beischlags.

Diesen Formenreichtum, den das „Bischofshaus" und das Hauptgebäude der „drei Schwestern" aufweisen, muss man als eine verhältnismässig ausnahmsweise Erscheinung betrachten. Die

Formensprache der Mehrzahl der Häuser war bedeutend einfacher, doch auch die völlig schmucklosen Giebelfassaden entbehrten nicht einer gewissen künstlerischen Wirkung, dank ihren wohlgefundenen Proportionen. Von diesen ungeschmückten Giebelbauten war bis zur letzten Zeit durch ihre strengen Proportionen und ihre massive Schwerfälligkeit die sog. Häusergruppe der „drei Brüder" an der Breitstrasse am bemerkenswertesten (Abb. 106). Nämlich war, denn der im J. 1929 stattgefundene Umbau des Hauptgebäudes gab der Fassade bei Beibehaltung der früheren Gestalt einen ganz anderen — renaissanceartigen — Charakter.

Weniger Interesse erwecken durch ihre Architektur die viel einfacheren mit Walmdächern bedeckten Bauten — der zweite weniger verbreitete Typus der Stadthäuser. Von den vorherbetrachteten unterscheiden sie sich durch das Fehlen des Giebels, wodurch auch hauptsächlich ihr nüchternes Äussere bedingt ist. Meistens waren sie mit ihrer Längsseite der Strasse zugekehrt. Von den besterhaltenen Häusern dieses Typus sind zwei nennenswert: das ehem. Pfarrhaus der Nikolaikirche — ein niedriger zweistöckiger Langbau mit der zum Kirchenhof gekehrten Hauptfassade (Abb. 107), und das Haus No 17 an der Russstrasse (Abb. 108), ein grosses Handelshaus im Mittelalter. Als Handelshaus war noch typischer das an der Ecke der Lang- und Bäckerstrasse belegene festungsartige starke Haus (Abb. 110), das vor dem Weltkriege beim Bau des jetzigen Kriegsministeriumgebäudes abgebrochen wurde.

Wie die Giebel-, so besassen auch die Walmdachhäuser eine fast gleiche innere Raumeinteilung. Vom Portal aus gelangte man zunächst in die hohe und geräumige, gewöhnlich durch zwei Stockwerke reichende Diele, an deren Wänden in reicheren Häusern Holztäfelung angebracht war. Im Hintergrunde führte eine breite mit geschnitztem Geländer ausgestattete Treppe zu einer offenen Galerie, die in der halben Höhe der Diele oder noch höher sich befand, und von dort weiter in das Hauptgeschoss, wo zum Hof hin die Wohnräume lagen. Diese bestanden gewöhnlich aus einem grossen heizbaren Wohnzimmer und zwei bis drei kalten „Kammern". Die Küche, im Untergeschosse auch zu Hofe zu gelegen, war vielfach nur ein dunkler Raum mit einem offenen Herde. In Häusern, wo der Besitzer Handel trieb, befand sich unten neben der Diele öfters ein kleiner Kontorraum. Den übrigen Teil des Gebäudes, hauptsächlich die zur Strasse belegenen Räume des Hauptstockwerkes, nahmen die Arbeits- und Lagerräume ein. Die geräumigen Bodenräume, die in den Giebelhäusern oft in drei, vier oder sogar fünf Geschosse geteilt waren,

dienten als Warenspeicher. Die Waren wurden durch Luken befördert, an Seilen, die über eine an der Giebelspitze angebrachte weit vorragende Laufrolle liefen. In die tief gewölbten Keller führte eine schmale Treppe in einer inneren Hausmauer.

Im allgemeinen sind die gotischen Privathäuser Revals merklich eigenartiger und von ausländischen Vorbildern weniger abhängig als die Sakralbauten der Stadt. Sie zeigen Verwandtschaftliches nur mit den derzeitigen Häusern Danzigs, die auch einigermassen als Vorbilder in Frage kommen könnten.

In den anderen Städten Estlands sind keine mittelalterlichen bürgerlichen Bauten erhalten, wenigstens nicht in der Art, dass sie die gegebene Übersicht der mittelalterlichen Stadthäuser ergänzen könnten.

IV.

STEINSKULPTUR. Die Steinskulptur, untrennbar von der Steinmetzkunst, konnte nur in Nord- und Westestland heimisch werden, dank dem hier sich vorfindenden Material, dem in vielen Arten vorkommenden Kalkflies. Die Hauptanregung zur Entwicklung der Steinskulptur in Estland kam von Gotland her, dessen Steinmeister, d. i. Baumeister, die gewöhnlich auch zugleich Steinbildhauer waren, höchst wahrscheinlich auch die Gründer der baltischen Steinbildhauerei waren, wie sie auch als Erbauer der Burg und Kirche zu Uxküll den Grund zu Beginn der christlichen Baukunst in Alt-Livland legten. Jedenfalls weisen alle ältesten, noch aus dem 13 .Jh. stammenden Skulpturwerke direkt auf Gotland hin. Es sind nicht viele erhalten, nur drei von ihnen können als Kunstwerke betrachtet werden, doch sind sie vollauf charakteristisch und künstlerisch ausgeführt.

Zwei von ihnen, hohe und schmale Steinreliefs, wurden bei dem i. J. 1922 stattgefundenen Bau des Parlamentsgebäudes in Reval bei den Ausgrabungsarbeiten entdeckt und in die Wände der Vorhalle des Sitzungssaales neben der Tür des Treppenhauses eingemauert. Das eine ist mit einer aus zwei Blättern und acht Trauben bestehenden Weinranke verziert, das andere schmückt eine primitiv stilisierte blühende Distel (Abb. 113 u. 114). Sie stammen aus dem ehemaligen dänischen Palas, gehören in das zweite Viertel des 13. Jh. und können wohl als älteste erhaltene Skulpturen des Landes angesehen werden. Etwas jünger als die beiden ist die dritte Steinskulptur — der Taufstein der Kirche zu Wolde (Abb. 115). Er besteht aus einer mit zwei schönen Blattmusterstreifen verzierten Schale und einem starken, unten viereckigen, mit kurzen Dreiviertelsäulchen belebten Fuss. Er stammt wohl aus der zweiten Bauperiode der Kirche, unge-

fähr aus d. J. 1260—65. Es ist nicht unmöglich, dass er von demselben Meister geschaffen ist, der auch die Schlusssteine der Kirchengewölbe verfertigt hat; doch scheint es glaubhafter zu sein, dass der Taufstein aus Gotland gebracht ist.

Wie lange die Pflege der Steinskulptur in Estland von Gotländern oder der gotländischen Schule angehörigen Meistern ausgeübt wurde, ist wegen der geringen Zahl der erhaltenen Werke schwer festzustellen. Als spätere auf Gotland hinweisende Werke sind hier die Gurtbogenkonsolen (ca 1320—25) der Klosterkirche Padis zu erwähnen (Abb. 86 u. 87) und noch das ungefähr aus der Mitte des 14. Jh. stammende, i. J. 1931 beim Abbrechen eines mittelalterlichen Hauses in Reval entdeckte zweiseitige Steinrelief. Dieses steht dem mit Weinranken geschmückten Relief des Parlamentsgebäudes sehr nahe. Auf seinen beiden Seiten ist dasselbe Motiv ausgeführt, doch wächst hier die Weinranke aus einem Drachenmaule heraus; auf einer Seite ist der Drache vierköpfig dargestellt (Abb. 116). Ungefähr aus derselben Zeit, wie die Konsolen des Klosters Padis, stammt auch das Relief mit St. Georg und dem Drachen in der St. Nikolaikirche zu Reval (Abb. 117), das aber in seiner Ausführung eine von der gotländischen Schule abweichende, aber mit den mittelalterlichen Revaler Grabsteinen direkte Verwandschaft erkennen lässt.

Dieses Relief, wie auch die folgenden zubetrachtenden Grabsteine, vertritt schon die einheimische Schule, deren Träger sichtbar Esten waren, denn dem überlieferten Archivmaterial nach bestand das Revaler Steinhaueramt seit dem Ende des 14. Jh. allem Anschein nach ausnahmslos aus Esten. Neben den Grabsteinen ist als ältestes Skulpturwerk der einheimischen Schule auch der aus d. J. 1330 stammende und mit der Halbfigur eines Engels versehene Schlussstein eines Chorgewölbes der Olaikirche zu betrachten. So muss man annehmen, dass die Übernahme der Steinkunst durch die Esten von den Gotländern oder von den Meistern der gotländischen Schule schon im dritten Viertel des 14. Jh. in Reval stattfinden konnte. Weil aber hier, wie auch in Gotland und in den anderen nordischen Ländern, die Steinbildhauer öfters gleichzeitig auch Baumeister waren, so muss man annehmen, dass die Esten ungefähr seit derselben Zeit auch als Baumeister wirkten, und dass ihr Anteil an der mittelalterlichen Baugeschichte Revals keinenfalls unbedeutend gewesen sein konnte.

Merklich deutlicher als in Reval und Harrien besteht die Schule Gotlands in der Skulptur auf Ösel, dort bis zum dritten Viertel des 14. Jh. herrschend. Neben dem Taufstein der Kirche zu Wolde gehören zu ihren hervorragendsten Werken der früher beschriebene Skulpturschmuck der Kirche zu Karris — die

Skulpturengruppen der Triumphbogenpfeiler (Abb. 75, 76 u. 77), die Gurtbogenkonsole an der Nordwand (Abb. 79) und das die Kreuzigung darstellende Relief über dem Südeingange der Kirche (Abb. 121), weiter das Öseler Bauernpaar an einer Konsole der Kirche zu Peude und zuletzt zwei Taufsteine — einer in der Kirche zu Karris, der andere zu Anseküll. Der Taufstein der Kirche zu Karris ist zu gleicher Zeit mit der Kirche als daselbst ungefähr i. d. J. 1345—50 gehauen zu betrachten. In seiner Ausführung fehlt der dem Taufstein zu Wolde eigene Formenreichtum, er ist mehr von architektonischer als plastischer Wirkung.

Ungefähr aus derselben Zeit stammt auch der Taufstein der Kirche zu Anseküll *(Ansekŭla)*. Er ist bemerkenswert durch seinen eigenartigen Reliefschmuck. Die zehnseitige Aussenfläche der Schale ist in zwei Reihen mit Darstellungen von Fabeltieren und auch mit phantastischen halb menschlichen, halb tierähnlichen Fratzen bedeckt. Ein Seitenfeld ist ausserdem mit einer die beiden Reihen verbindenden Drachenfigur dekoriert. Der Taufstein, auf einen runden, nach oben sich verjüngenden Fuss gestellt, ist ohne Zweifel gotländischer Herkunft. Es sind noch in den Kirchen West- und Nordestlands, wie auch auf den Inseln einige Taufsteine erhalten. Sie sind aber formenarmer und weniger bemerkenswert, gehören teils der zweiten Hälfte des 14. Jh., teils der ersten Hälfte des 15. Jh. an und sind wahrscheinlich einheimischer Herkunft. Die Mehrzahl scheint von den Mönchen oder den Laienbrüdern des Klosters Padis gemeisselt zu sein.

Die grösste Zahl der aus dem Mittelalter erhaltenen Skulpturwerke bilden die Grabsteine, deren wichtigster Herstellungsort Reval mit seinem Amt der zahlreichen Steinhauer war. Hier wurden Grabsteine nicht nur für den Bedarf der Heimat, sondern auch zugleich zur Ausfuhr in das steinöde Norddeutschland gebrochen und gehauen. Die mittelalterlichen Grabsteine Estlands kann man in drei Gruppen teilen: Steine mit Bildnisdarstellungen, Steine mit Wappen und Steine mit freiem Mittelfeld und Inschriften nur längs den Rändern. Die mit Bildnisdarstellungen versehenen Steine sind sehr wenig vorhanden und allem Anschein nach ausnahmslos Geistlichen gewidmet. In viel grösserer Zahl hat sich die zweite Art erhalten, und auch die dritte ist verhältnismässig zahlreich vertreten.

An den älteren, aus dem 13. und 14. Jh. stammenden Steinen sind die Verzierungen und Inschriften in vertieften Konturlinien ausgeführt. Beim Wechsel des 14. und 15. Jh. gehen sie allmählich in eine plastische Flachreliefform über. Auch ersetzen jetzt die gotischen Minuskeln die gotischen Majuskeln der älteren Grabsteine und erhalten sich bis zur Mitte des 16. Jh., um dann

lateinischen Majuskeln zu weichen. Die Länge der Grabsteine schwankt meistens zwischen 2 und 3 Metern, die Breite zwischen 1,5 und 1,8 Metern, bei einer mittleren Dicke von 15—18 cm. Ausser den rechteckigen sind auch einige seltene, fast nur der Frühzeit des Mittelalters angehörige trapezförmige Grabsteine vorhanden, so in den Kirchen zu Wolde und zu Peude auf Ösel.

Am zahlreichsten sind mittelalterliche Grabsteine in Reval vorhanden, die St. Nikolaikirche besitzt derer allein schon um 30. Sie sind aber teils mit Kirchengestühl bedeckt, teils bis zur Unlesbarkeit der Inschriften abgenutzt. Am besten erhalten sind die Grabsteine der St. Katharinenkirche des Dominikanerklosters, die in der Nähe Revals im Park zu *Rocca al Mare* aufgestellt sind und eine sog. *Via Appia* bilden. Künstlerisch hervorzuheben ist der Grabstein der Patrizierin Schotelmund aus d. J. 1381 (Abb. 119). Die Verstorbene ist hier im Nonnenmantel mit einer Kapuze abgebildet, die Hände auf der Brust gefaltet, beide Füsse auf zwei Hunden ruhend — dem Symbol des schnellvergänglichen Lebens; die Ritzzeichnung ist von einem Text in erhabenen gotischen Minuskeln umrahmt. Bemerkenswert ist daselbst noch der Grabstein der Familie Bremen aus d. J. 1388 (Abb. 120). In die Mitte ist in Umrisszeichnung das Familienwappen eingehauen, an den Rändern mit gotischen Majuskeln, oben und rechts ein zweireihiger, unten und links ein einreihiger vertiefter Text zum Andenken an die im. J. 1388 gleich nacheinander verstorbenen Vater und Sohne; diese Inschrift umrahmt eine zweite, aus d. J. 1474, einem dritten Gliede der Familie geweihte Inschrift in erhabenen Minuskeln.

Ausser in Reval befinden sich mittelalterliche Grabsteine auch in einigen Stadt- und Landkirchen. Sie stammen teils aus älterer Zeit, während in Reval die ältesten der zweiten Hälfte des 14. Jh. angehören. Eine bemerkenswerte Sammlung von Grabsteinen befindet sich im Museum der theologischen Fakultät bei der Universität Tartu (Dorpat), unter ihnen auch ein seltener trapezförmiger Grabstein des Dorpater Bischofs Hinricus de Velde aus d. J. 1378. Die Mehrzahl der Grabsteine, jedenfalls in Reval, sind von Steinmetzen estnischer Abkunft ausgeführt, ebenso auch die Revaler Portale und andere aus der Zeit erhaltene Steinarbeiten.

Als ein ausnahmsweises, seinen künstlerischen Aufgaben nach mit den Grabsteinen nicht vergleichbares Denkmal erweist sich das Kenotaph des Vorstehers der Olaikirche Hans Paulsen in Reval an der Ostmauer der Bremerkapelle zwischen zwei Strebepfeilern (Abb. 112). Das Kenotaph, im J. 1514 geschaffen, ist seinem Aufbau nach nach dem Vorbilde der spätgotischen ge-

schnitzten Altarschreine behandelt. Sein Mittelstück bildet eine dem Schrein entsprechende, doch im Vergleich mit demselben zu schmale Nische. Auf beiden Seiten der Nische, die einst wohl eine Einzelfigur, höchst wahrscheinlich ein Kruzifix enthielt, befinden sich zwei Altarflügeln gleichende skulptierte rechteckige Felder. Auf jedem Felde vier in Hochrelief dargestellte Passionsszenen, nämlich: Christi Einzug in Jerusalem, Das Abendmahl, Christus am Ölberg, Christi Gefangennahme, Christus von Kaiphas, Christi Geisselung, Christus vor Pilatus und die Kreuztragung. Unter der Nische befindet sich eine zweite, der Predella der Altarschreine ähnliche längliche Nische, in der ein Skelett als Hochrelief ausgestreckt liegt mit einer Schlange um das Haupt und einer Kröte auf der Brust — das Sinnbild der Vergänglichkeit des menschlichen Daseins.

Wer der Meister dieses eigenartigen prächtigen Denkmals gewesen, ist unbekannt. Es scheint, dass er ein aus Lübeck berufener Künstler war, unter dessen Leitung die tatsächlichen Ausführer einheimische Steinmetze waren. Jedenfalls sind an dem Werke mehrere Hände tätig gewesen, was durch die ungleiche Ausführung der Reliefs bestätigt wird.

Ausser dem Kenotaph des Hans Paulsen vertreten die Revaler spätgotische Steinkunst noch zwei Meisterwerke — der Gedenkstein des Joh. Viant aus d. J. 1514 im Treppenhause des Hauses No 17 an der Russstrasse und das Stadtwappen an der Aussenseite der Grossen Strandpforte. Der Gedenkstein des Joh. Viant (Abb. 122) hat ein einem Portal gleichendes Gepräge und bildet in der Wand eine nischenartige Vertiefung. Das Stadtwappen an der Grossen Strandpforte (Abb. 123) ist die späteste gotische Steinskulptur, die in Estland überhaupt bekannt ist, und unübertreffbar in ihrem Formenreichtum. Ausser diesen beiden Skulpturwerken, als deren Meister einheimische Steinmetze-Esten anzunehmen sind, verdient noch der Gedenkstein des Bischofs Johannes Kyvel aus d. J. 1515 über dem Eingange der Burg Hapsal Erwähnung.

HOLZSKULPTUR. Die Holzskulptur, untrennbar von der Schnitzkunst, war ein sehr beliebter Kunstzweig. Ihre Entwicklung wurde hauptsächlich von der Kirche durch Bestellung von verschiedenen Sakral- und Ausstattungswerken, vor allem Altären, gefördert. Neben den Altären, resp. Altarschreinen, dienten als Ausschmückungsstücke die Kanzeln, dann verschiedene Darstellungen der Heiligen, vor allem die Madonnenfiguren, weiter die Triumphkreuze oder sog. Trabesgruppen und zuletzt auch das Kirchengestühl, dessen Seitenlehnen und Aussenwände gewöhnlich mit figuralen und ornamentalen Schnitzereien verziert waren.

Es scheint aber, dass unter den einheimischen Bildhauern und Schnitzern, wie auch Malern, dennoch nicht genügend Meister von grösserer Begabung und schaffende Künstler vorhanden waren, denn offenbar wurden von Anfang an Kunstwerke im Auslande bestellt; jedenfalls berichten hierüber eine Reihe von Urkunden seit Anfang des 14. Jh. und auch einige in geringer Zahl vorhandene Kunstwerke. Die überwiegende Mehrzahl von ihnen, wie auch die Werke der einheimischen Meister, wurden von den Bilderstürmern, späteren Kriegen und Bränden zerstört.

Die ältesten bis jetzt bekannten geschnitzten Werke sind einige in das Ende des 13. Jh. gehörende Heiligenfiguren aus den öselschen Kirchen im Schloss Arensburg. Sie sind aber schlecht erhalten und nicht besonders bemerkenswert. Nicht viel bietet auch das 14. Jh., ausgenommen ein eigenartiges wertvolles, vermutlich in die Mitte dieses Jahrhunderts gehöriges Werk — die Madonnafigur aus der Kirche zu Worms *(Vormsi)*. Diese Skulptur (Abb. 124) ist besonders bemerkenswert durch ihre seltene Komposition. Der Künstler hat die heilige Jungfrau halbliegend mit dem Jesuskinde auf dem Schoss dargestellt, den Rücken an die Lehne des Lagers gestützt, die Füsse, die linke Schulter und der untere Körperteil mit einer Decke bedeckt. Der obere Körperteil des Christuskindes ist nicht erhalten. Die Skulptur scheint ursprünglich ein Teil eines Altarschreins oder einer grösseren Gruppe gewesen zu sein. Den Meister muss man wohl unter den unter französischem Einfluss arbeitenden Bildhauern Skånes suchen.

Übrige bemerkenswerte mittelalterliche Holzskulpturen und Schnitzwerke stammen aus dem Ende des 15. und dem Anfang des 16. Jh. Von ihnen sind am hervorragendsten zwei in Lübeck bestellte Flügelaltäre: der frühere Hochaltar der Revaler Nikolaikirche von Hermen Rode und der ehemalige Hochaltar der Revaler heil. Geistkirche von Bernt Notke. Beide vertreten den kompliziertesten Typus — den mit Skulpturen und Malereien geschmückten Altarschrein mit zwei Flügelpaaren.

Der aus d. J. 1482 stammende ehemalige Hochaltar der Nikolaikirche (Abb. 125) ist mehr bemerkenswert durch seine Malereien als durch die Skulpturen und Schnitzereien. Das äussere Flügelpaar des Altars ist von beiden Seiten mit Malereien geschmückt, ebenso sind auch die Aussenseiten des inneren Flügelpaares von ihnen bedeckt. Erst nach dem völligen Öffnen des inneren Flügelpaares sieht man den skulptierten Teil des Schreins und die mit demselben einheitlich ausgeführten inneren Seiten des inneren Flügelpaares. Dieser dreiteilige Hauptteil des Altars besteht aus zwei Reihen von Skulpturfiguren unter

zierlich geschnitzten Baldachinen. In der Mitte der oberen Reihe die thronenden Maria und Gottvater, in der unteren — Maria mit dem Jesuskinde und die heil. Anna; in beiden Gruppen zu beiden Seiten sieben stehende Einzelfiguren, die männliche und weibliche Heilige darstellen, zusammen in beiden Reihen 28. Alle Figuren und Schnitzereien sind übermalt, der Hintergrund der grösseren vergoldet. Der Altarschrein mit den beiden Flügelpaaren wird von der Predella vervollständigt. Sie ist auch ein Schrein, aber mit einem Flügelpaare und enthält acht Halbfiguren von Heiligen; auf den beiden Seiten der Flügel sind Malereien.

Bernt Notkes Hochaltar (Abb. 126 u. 127), im J. 1483 auf eine Bestellung des Revaler Rats geschaffen, ist im Gegensatz zu dem vorigen durch seine Skulpturen bemerkenswert, obwohl die beiden Seiten des äusseren Flügelpaares und die Aussenseiten des inneren Flügelpaares mit Malereien bedeckt sind. Der Hauptteil des Altars, ein kapellenartig ausgestalteter tiefer geschnitzter Schrein, enthält eine Skulpturengruppe, die die Ausgiessung des Heiligen Geistes auf Maria und die Apostel darstellt. Die Mitte der Gruppe nimmt die thronende Maria ein, ihr zu beiden Seiten die Apostel. An den mit Fialen gegliederten Innenseiten der Innenflügel sieht man vier Standfiguren unter prächtigen Schnitzbaldachinen, — links den heil. Olaus und die heil. Anna, rechts die heil. Elisabeth und den heil. Viktor. Den Altarschrein krönt ein kleines architektonisches Tabernakel, eine Skulpturengruppe enthaltend, die die Krönung Mariä durch Gottvater und Sohn darstellt. Alle Skulpturen und Schnitzereien sind mit grossem Aufwande von Gold übermalt.

Ausser den beiden behandelten Hochaltären sind noch drei kleine spätgotische Schnitzaltäre erhalten: der Altarschrein im Revaler Provinzialmuseum, der bis zum J. 1625 warhscheinlich der Revaler heil. Geistkirche, dann der Kirche zu St. Jürgen in Harrien angehörte, weiter der frühere Altarrest der Kirche zu Karmel, jetzt im Schloss Arensburg, und der ehemalige Flügelaltar der Kirche zu Pönal im Estnischen Kunstmuseum zu Reval.

Der Altarschrein des Provinzialmuseums ist durch die zwei Säulen des architektonischen Zierrahmens in drei Teile geteilt, die zusammen einen Saalraum darstellen. Auf dem Vorderplane des Raumes die heilige Sippe; das Christuskind zwischen der heil. Anna und der Heiligen Jungfrau ist nicht erhalten. Die Frauengruppe ist von 11 Apostelfiguren umgeben, die zwölfte fehlt. Der Mittelteil hat eine Überhöhung mit einer Kreuzigungsgruppe. Die Altarflügel haben ihre Malereien nicht bewahrt.

Der Altar gehört zum Übergang des 15. und 16. Jh. und ist wahrscheinlich Lübecker Herkunft.

Der Altarrest der Kirche zu Karmel zeigt nur die Hauptgruppe des Schreins — die Krönung Mariä durch Gottvater und Sohn (Abb. 128) Er weist die Hand eines tüchtigen Meisters auf und stammt wohl von einem Lübecker Meister und aus dem Ende des 15. Jh. Der ehemalige Altarschrein der Kirche zu Pönal enthält nur drei Skulpturen: in der Mitte Maria mit dem Kinde auf dem Arm, zu einer Seite den heil. Nikolaus — den Bischof von Myra, zur anderen den Apostel Johannes (Abb. 129, 130 u. 131). Nur diese drei meisterhaft ausgeführten Skulpturen, als deren Schöpfer man stilistischen Mutmassungen nach den i. d. J. 1487—1520 in Lübeck bekannten Künstler Henning von der Heide ansehen muss, gehören dem Mittelalter an; die handwerksmässigen Flügelmalereien stammen teils aus dem Ende des 16., teils aus dem Anfang des 17. Jh.

Es sind noch einige spätmittelalterliche Altarreste und Skulpturen ausländischer Herkunft erhalten. So der Rest des Altarschreins aus der Kirche zu Pühhalep *(Pühalepa)* im Estnischen Kunstmuseum, weiter ein spätgotischer Altarschrein der Kirche zu Karmel, der aber nach wiederholten Renovierungen nur einige ursprüngliche Schnitzdetails bewahrt hat, dann zwei meisterhafte Altarskulpturen — die heil. Anna und die heil. Elisabeth — aus der ehemaligen Stadtkirche zu Narva und einige Skulpturen, auch Altardetails, aus den Öselschen Kirchen im Schloss Arensburg. Zum Schluss sei noch eine sehr bemerkenswerte Figur des mit dem Drachen kämpfenden heiligen Georg im Estnischen Kunstmuseum-Reval erwähnt.

Ungeachtet ihrer teils sehr reichen spätgotischen Formensprache zeigen die Mehrzahl der betrachteten Werke, vor allem die Altarschreine von Rode und Notke, schon deutlich den freieren Geist und die freiere Behandlung der Renaissance und sind daher kunstgeschichtlich zugleich als Erscheinungen der Kunst der Nordischen Frührenaissance zu betrachten.

Von der mittelalterlichen künstlerischen Austattung der öffentlichen Gebäude geben eine gewisse Vostellung die Schnitzereien an den Seitenlehnen des Stühls im Sitzungssaal des Revaler Rathauses, teils aus dem Ende des 15. Jh., teils aus dem Anfang des folgenden. Von den älteren Lehnen ist die eine mit einer Szene aus der Geschichte über *Tristan und Isolde* (Abb. 132), die andere mit der Szene *Simson mit dem Löwen kämpfend* gekrönt. Die beiden Themata sind nicht zufällig gewählt: das erste soll den Mann vor des Weibes List und Schlauheit warnen, das andere den Mut des Mannes preisen.

Einen didaktisch-moralisierenden und teils symbolischen Inhalt derselben Art zeigen auch die Darstellungen auf den Seitenlehnen zweier anderer, dem Anfang des 16. Jh. angehörender Bänke. Als Bekrönung einer Banklehne dient *der Schweiger* — ein bärtiger männlicher Kopf, in dessen geöffnetem Munde die Zunge fehlt (Abb. 133). Vom Kopfe abwärts befindet sich eine mit gotischen Krabben geschmückte Blattkomposition und noch niedriger in der ganzen Breite der Lehne eine grosse stilisierte Rose — das Symbol der Verschwiegenheit Den Oberteil der anderen Banklehne bildet ein Christuskopf, über dem Nimbus desselben steigt eine kleine nackte männliche Figur mit neugierig vorgestrecktem Oberkörper hervor. Diese Schnitzerei, unter dem Namen des *Lauschers* bekannt, ist auch durch eine Blattkomposition derselben Art mit der Blanklehne verbunden, die auch mit einer stilisierten Rose versehen ist (Abb. 134).

Auf der anderen Seite der mit dem Schweiger gekrönten Banklehne sieht man zwei Schnitzereien — *Simson und Delila* und *Aristoteles und Phyllis* (Abb. 135). Die obere stellt Simson schlafend dar, den Kopf auf Delilas Knie stützend, die untere die Hetäre Phyllis, die den alternden liebeskranken Aristoteles zum Reiten erniedrigt. Diesen Darstellungen ist auf der anderen Seite der mit dem *Lauscher* bekrönten Banklehne die Schnitzerei *Davids Kampf mit Goliath* entgegengesetzt — eine Aufmunterung zum Mut.

Man kann mit Sicherheit annehmen, dass die Schnitzereien *Tristan und Isolde* und *Simson mit dem Löwen kämpfend* von demselben Meister geschaffen sind, die jüngeren aber von einem anderen. Man muss sie als Schöpfungen einheimischer Meister betrachten, und da in Reval auch Esten als Bildschnitzer tätig waren, können als Schöpfer der Schnitzereien sowohl Esten wie Deutschen in Frage kommen.

Das Gesagte kann man auch auf die Schnitzereien des Gestühls der heil. Geistkirche beziehen, von denen *Virgilius im Korbe* hervorzuheben ist. Diese Schnitzerei stammt aus derselben Zeit, wie die jüngeren Schnitzereien des Rathauses, doch scheint sie von einem dritten Meister geschaffen zu sein.

MALEREI. Von der mittelalterlichen Malerei ist nicht viel bekannt. Die ältesten Werke sind die frühgotischen W a n d m a l e r e i e n in den Kirchen zu Röthel, Moon und Karris, wo sie erst unlängst unter einer vielfachen Kalkschicht entdeckt wurden; sie sind nur in Karris völlig freigelegt. Es sind noch Spuren von mittelalterlicher Bemalung in den Kirchen zu Wolde und zu Pühha *(Püha)* vorhanden.

Von den Wandmalereien der Kirche zu Röthel schmückt die bemerkenswerteste die Nordwand des Chores, eine Heiligenfigur in einer fensterartigen ornamentalen Einrahmung darstellend (Abb. 136). Die Malerei stammt wohl aus der Mitte des 14. Jh., wie auch die anderen Reste der Bemalung der Kirche, unter ihnen einige Cherubimdarstellungen. Die Chorwände der Kirche zu Moon waren ursprünglich mit zwölf in eine gemalte arkadenartige Rahmenkomposition eingefassten Apostelfiguren geschmückt. Von ihnen sind nur drei von der sie bedeckenden Kalkschicht befreit (Abb. 138). Ausser diesen Malereien, die mit denjenigen der Kirche zu Röthel verglichen um ungefähr zwanzig Jahre jünger erscheinen, sind in der Kirche zu Moon noch einige ältere, mit den Malereien zu Röthel gleichzeitige Malereienreste entdeckt.

Die Bemalung der Kirche zu Karris ist fast von rein ornamentaldekorativem Charakter. Die Malerei an der Nordwand des Chores ist am bemerkenswertesten. Sie zeigt ein grosses gotisches Fenster mit einem reichen Masswerk, das im Bogenteil eine aus Vier- und Fünfpässen betehende Komposition enthält (Abb. 137). Die Malereien in Röthel und Moon scheinen von Mönchen geschaffen zu sein, diejenigen in Karris aber von einem weltlichen Meister. Die Bemalung der ersten zwei Kirchen ist so gleichartig, dass die Frage ihrer Ausführung von demselben Meister aufgestellt werden kann. In der Kirche zu Karris hat man nur braun-rote, rosa und schwarze Farben verwandt, in Röthel und Moon auch gelbe und blaue. Die Bemalung in Röthel und Moon zeigt eine *al-secco* Technik, während in der Kirche zu Karris wenigstens teilweise auch die eigentliche *al-fresco* Technik angewandt ist.

Was die Tafelmalerei anbetrifft, so muss man zu den früher als Skulpturwerke betrachteten Flügelaltären von Notke und von Rode zurückkehren. Die Malereien des erstgenannten Altars sind nicht alle von einem Künstler. Die Gemälde der Innenseiten der Aussenflügel und die Aussenseiten der Innenflügel sind zweifellos von Notke selbst, diejenigen der Aussenseiten der Aussenflügel von einem anderen Meister. Von den acht von Notke ausgeführten Gemälden stellen vier (auf den Aussenseiten der Innenflügel) Passionsszenen dar, die anderen vier (auf den Innenseiten der Aussenflügel) Szenen aus dem Leben der heil. Elisabeth. Die Gemälde auf den Aussenseiten der Aussenflügel — auf einer eine Christusfigur, auf der anderen die heil. Elisabeth — sind im Vergleich mit den Gemälden Notkes mehr vom Geiste der Renaissance beeinflusst und freier ausgeführt. Wahrscheinlich sind sie von einem Gehülfen Notkes gemalt.

Die Gemälde des Rodeschen Altars zeigen eine reifere künstlerische Auffassung, als diejenigen des vorigen. Mit geschlossenen Flügeln sieht man zwei grosse Gemälde: links die Jungfrau Maria mit dem Kinde zwischen der heil. Katharina und der heil. Barbara, rechts die Heiligen Viktor, Nikolaus und Georg — alles Standfiguren. Bei geöffneten Aussenflügeln sieht man zusammen 16 Gemälde, auf jeder Flügelseite vier, von denen acht mit Szenen aus dem Leben des heil. Nikolaus und acht mit Szenen aus dem Leben des heil. Victor (Abb. 139). Auf den beiden Seiten des Flügelpaares der Predella sind Halbfiguren von Päpsten und Heiligen dargestellt.

Neben dem ehemaligen geschnitzten und gemalten Hochaltar, besitzt die Nikolaikirche noch einen mittelalterlichen Flügelaltar, den Antoniusaltar. Bei geöffneten Flügeln bildet der Altar ein Triptychon (Abb. 140), dessen grosses Mittelbild Christus am Kreuz mit Maria-Magdalena und Johannes darstellt; im Hintergrunde eine Landschaft mit einer Stadt — Jerusalem. Das linke Flügelgemälde stellt den kreuztragenden Christus dar mit einem knienden Donator, das Gemälde rechts — die Beweinung Christi. Die Figur des Donators ist übermalt und zeigt das Bildnis des Ältesten der Grossen Gilde Urban Dehn († 1657), der im J. 1654 den Altar renovieren und bei dieser Gelegenheit zugleich sein Bildnis an die Stelle des wirklichen Donators malen liess. Auf den Aussenseiten der Flügel sieht man links die Figuren des Apostels Jakobus und der Maria mit dem Jesusknaben auf dem Arm, rechts den heil. Adrian in der Stahlrüstung eines Ritters und den heil. Antonius. Der Kopf der Maria ist porträtartig übermalt. Auch die Figur des heil. Adrians stammt aus jüngerer Zeit. Nach den auf dem Gemälde erhaltenen Attributen musste anstelle des letztgenannten der heil. Hieronymus dargestellt sein.

Der Altar ist flandrischer Herkunft und wahrscheinlich aus Brügge von dem Revaler Bürgermeister Johann von Grest († 1505) und dem Ratsherrn Ewert van der Lippe († 1482) erworben. Wahrscheinlich im Auftrage des genannten Bürgermeisters sind auch die älteren Übermalungen geschehen, denn der als Ritter dargestellte heil. Adrian scheint das Porträt des Bürgermeisters zu sein, die Jungfrau Maria aber das Bildnis seiner Gemahlin. Die Altargemälde, soweit sie unverändert sind, zeigen eine direkte Verwandschaft mit den Werken des Geraerd David und sind wahrscheinlich von einem ihm nahegestandenen flämischen Meister, vielleicht von einem seiner Schüler, geschaffen.

Ausser dem Antoniusaltar ist in Reval noch ein anderer flandrischer Flügelaltar, der sog. Schwarzhäupteraltar, erhalten, der im. J. 1495 „über Lübeck aus Westen" gebracht ist. Er

befand sich bis zum Anfang der Reformation als Stiftung der Schwarzhäupter in der St. Katharinenkirche des Dominikanerklosters. Bei der Aufhebung des Klosters nahmen sie ihn zurück. Mit geschlossenen Flügeln zeigt der Altar auf dem linken Flügel den Engel Gabriel, der der auf dem rechten Flügel dargestellten Jungfrau Maria die Geburt Christi verkündigt (Abb. 141). Beim Öffnen des äusseren Flügelpaares sieht man vier Gemälde: Maria mit vor ihr knienden 15 Schwarzhäupterbrüdern, Christus auf der Martersäule kniend, hinter ihm zwei Engel mit den Marterwerkzeugen, weiter der thronende Gottvater, und auf dem vierten Gemälde der Täufer Johannes, vor dem wiederum 15 Schwarzhäupterbrüder knien (Abb. 142). Bei völlig geöffneten Flügeln bildet der Altar ein Triptychon (Abb. 143) mit einem zweimal grösseren Mittelbilde, die thronende Maria mit dem Kinde darstellend, neben ihr auf einer Seite der heil. Viktor, auf der anderen der heil. Georg. Das Flügelgemälde links zeigt den heil. Franziskus, rechts die heil. Gertraude von Nivelle. Alle Gemälde sind in grauem Gesamttone ausgeführt, teils auf vergoldetem Grunde.

Der Altar ist Brüggescher Herkunft und wahrscheinlich aus der Schule Hans Memlings oder sogar sein Atelierwerk. Bei der Herstellung des Altars sind sichtbar drei Künstler tätig gewesen: von einem stammen die Aussenseiten der Aussenflügel, vom zweiten die anderen Gemälde, vom dritten aber — und hier kann Memling selbst in Frage kommen — einige Köpfe auf dem Hauptbilde und den Flügelgemälden, die äussersten Flügelgemälde ausgenommen.

Als drittes höchst wertvolles spätmittelalterliches Tafelgemälde ist der Totentanz in der Revaler Nikolaikirche zu nennen, eigentlich ein Rest mit fünf Hauptfiguren — der Papst, der Kaiser, die Kaiserin, der Kardinal und der König (Abb. 144 u. 145). Er befand sich wahrscheinlich bis zur Reformation in der St. Katharinenkirche der Dominikaner, wo sein fehlender Teil beim Bildersturm vernichtet wurde. Der Revaler Totentanz ist kein Originalgemälde, sondern eine im 16. Jh. ausgeführte Kopie vom alten Totentanze in der Marienkirche zu Lübeck, an dessen Stelle der jetzige aus d. J. 1701 trat.

Von den Werken einheimischer Maler sind nur die sechs Gemälde am Giebel der Fassade des sog. Bischofshauses in Reval zu nennen. Sie sind kreisrund; das grösste mit einem Durchschnitt von 1,55 m befindet sich in der Mitte des Giebelfeldes und stellt die Dreieinigkeit dar. Der der Grösse nach zweite zeigt Christus als Herrscher, die übrigen gleichgrossen die vier Evangelisten. Die Gemälde gehören vermutlich dem Anfang des 16. Jh. an.

METALLPLASTIK. Auf dem Gebiete der Metallplastik war am bemerkenswertesten die Goldschmiedekunst. Ihr künstlerisch wertvollstes Werk ist die von dem Revaler Goldschmied Hans Ryssenberch für die Revaler St. Nikolaikirche im J. 1474 geschaffene silbervergoldete Monstranz (Abb. 146). Sie ist in prächtigen spätgotischen Architekturformen ausgeführt und misst 112 cm vom Fuss bis zur Spitze. Die Monstranz gehörte bis zum J. 1711 der Nikolaikirche und befindet sich jetzt in der Galerie der Kostbarkeiten der ehemaligen kaiserlichen Eremitage in Leningrad (St. Petersburg). — Ein berühmter Goldschmied war auch Hans Ryssenberch d. J., der Sohn des vorigen, der unter anderem eine Monstranz für die Kirche zu Uusikirkko (Nykyrka), in Finnland, verfertigte, die aber leider nicht erhalten ist.

Unter den in Estland vorhandenen Goldschmiedearbeiten ist am bemerkenswertesten der silberne Kelch aus d. J. 1435 in der Nikolaikirche zu Reval (Abb. 147). Diese Kirche besass gegen Ende des Mittelalters einen reichen Silberschatz von vielen her vorragenden Meisterstücken. So ein grosses silbernes Madonnenbild aus d. J. 1508, eine grosse silberne Statue des heil. Nikolaus und ein silbernes Vortragskreuz, die aber alle im J. 1560 dem städtischen Münzmeister Paulus Gulden übergeben wurden, um daraus Geld zur Bestreitung der Kriegskosten gegen die Russen zu prägen. Dasselbe Schicksal traf im J. 1576 auch die andere Monstranz der Kirche, ein Werk des Lübecker Goldschmiedes Andreas Söteflesch aus d. J. 1503.

Von den Bronzearbeiten ist als ältestes das in Lais gefundene in löwenform ausgeführte Aquamanile (Abb. 148) zu nennen, wahrscheinlich aus dem Ende des 13. Jh. stammend. Ein anderes (Abb. 149) fand man im J. 1911 in der Nähe des Gutes Addafer bei Oberpahlen. Es trägt die Jahreszahl 1515 und ist wohl eine baltische Arbeit. Zum Schluss sind noch zwei stilvolle aus d. J. 1430 stammende Türklopfer an den Türflügeln des Portals am Hause der ehemaligen Grossen Gilde, der jetzigen Börsenhalle in Reval zu nennen. Die beiden stellen je einen stilisierten Löwenkopf dar, der einen Klopfring in Form eines gotischen Dreipasses in den Zähnen hält, umgeben von kreisrunden Schriftstreifen aus gotischen Minuskeln (Abb. 150). Sie sind als Arbeit eines einheimischen Meisters zu betrachten.

Von den künstlerischen mittelalterlichen Kupferarbeiten hat die Revaler Nikolaikirche zwei bemerkenswerte Werke bewahrt — einen grossen siebenarmigen Standleuchter aus d. J. 1519 mit einer doppelseitigen Madonnenfigur gekrönt (Abb. 151) und eine ein wenig ältere, noch in das 15. Jh. gehörige Taufschüs-

sel, beide aus Messing. Die Taufschüssel (Abb. 152) hat einen Durchmesser von 32,8 cm und einen 5,6 cm breiten mit zwei Reihen von kleinen Sternen gezierten Rand. Ihr Grund zeigt eine getriebene Darstellung der Verkündigung Mariä, umzogen von einem unlesbaren Schriftstreifen aus gotischen Majuskeln.

Aus dem Gebiet der Kunst des Medaillen- und Siegelschneidens, besorgt von den Goldschmieden, ist eine Reihe von feinen künstlerischen Arbeiten erhalten. Am bemerkenswertesten sind die Siegel, die teils als Originalstempel, teils in Abdrücken vorhanden sind. Die Siegel der Städte, der Fürsten und Korporationen waren rundförmig gebildet, diejenigen der Kirchen, Klöster und Geistlichen hatten ausschliesslich spitzovale Form, öfters mit biblischen Darstellungen versehen. Von diesen ist hervorzuheben das jetzt dem Estnischen Kunstmuseum-Reval angehörige Siegel resp. Stempel des Brigittenklosters (Abb. 153), der Ausführung nach ein höchst künstlerisches Werk. Es ist mit einer Anbetung Christi durch die Heilige Jungfrau und die heil. Brigitta, unter einem prächtigen gotischen Baldachin, geschmückt. Die grösste mittelalterliche Siegelsammlung, hauptsächlich in guten Abdrücken, besitzt das Provinzialmuseum zu Reval.

* *
*

Dank den älteren deutsch-baltischen Kunsthistorikern ist auch jetzt noch die Meinung, als sei die mittelalterliche Kunst Estlands und des ganzen Alt-Livlands in fast allen ihren Erscheinungen ihrem Charakter nach eine deutsche Kolonialkunst, weit verbreitet. Diese Meinung ist zweifellos falsch begründet und widerspricht den Ergebnissen der neueren Forschungen. Diese bestätigen aber jedoch den von J. Roosval veröffentlichen Standpunkt, nach dem man die mittelalterliche Kunst Estlands und überhaupt Alt-Livlands als einen organischen Teil des sog. baltisch-nordischen Kunstgebiets, zu dem im Mittelalter Nord- und Nordwestdeutschland, Dänemark, Schweden, Finnland und die ostbaltischen Länder ungefähr im Umfange der Territorien der jetzigen Republiken Estlands und Lettlands gehörten, betrachten muss.